

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSC.03/10.12.2019.I.16.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 336.2:6П2.15.7:338(575.1)

НАСИМОВ РАВШАНЖОН АЗИМОВИЧ

СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
илмий даражасини олиш учун ёзилган

ДИ С С Е Р Т А Ц И Я

Илмий раҳбар:
и.ф.д. У.Х.Нормурзаев

Тошкент – 2023 йил

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	3
I БОБ.	СОЛИҚ ЮКИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	14
1.1-§.	Солиқ муносабатлари тизимида солиқ юкининг илмий асослари.....	14
1.2-§.	Солиқ юкининг илмий тадқиқотлардаги назарий талқини.....	30
	Биринчи боб бўйича хулоса.....	44
II БОБ.	СОЛИҚ ЮКИНИ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ	47
2.1-§.	Солиқ юкини баҳолаш услубиёти ва уни такомиллаштириш масалалари.....	47
2.2-§.	Солиқ юкига таъсир этувчи омиллар таҳлили.....	64
2.3-§.	Тармоқлар ва корхоналарда солиқ юкини баҳолаш механизмларининг таҳлили.....	84
	Иккинчи боб бўйича хулоса.....	104
III БОБ.	ЎЗБЕКИСТОН СОЛИҚ ТИЗИМИДА СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАР ЗИММАСИДАГИ СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	106
3.1-§.	Макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида солиқ юкини прогнозлаш масалалари.....	106
3.2-§.	Солиқ сиёсати тактикаларини солиқ юкини оптималлаштириш жиҳатидан ишлаб чиқиш йўналишлари	123
	Учинчи боб бўйича хулоса.....	146
	ХУЛОСА	149
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	154
	ИЛОВАЛАР	

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертация аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон мамлакатлари молия-солиқ тизимида азалий муаммолардан бири сифатида солиқ юкини оптимал тақсимлаш ва шу орқали иқтисодийнинг барқарор ривожланишини таъминлашга қаратилган узоқ йилларга мўлжалланган молиявий стратегиялар ва тактикаларга кенг эътибор бериб келинмоқда. Халқаро валюта фондининг маълумотларига кўра, “бугунги кунда жаҳон мамлакатларида солиқ юкини баҳолаш, таҳлил қилиш ва аниқлашнинг бир қатор тавсиявий характерга эга бўлган усулларни қўллаш асосида мамлакатларнинг солиқ сиёсатининг самарадорлигига баҳо берилмоқда, жаҳон ҳамжамияти учун солиқ юкининг ўртача даражаси (35 фоиздан ошмаслик)да мавжуд бўлишлиги жаҳон мамлакатларида молиявий барқарорликни таъминлашнинг бир омили сифатида қараб келинмоқда”¹. Бу эса мамлакатлар солиқ хизматлари томонидан доимий равишда солиқ юкини оптималлаштириш йўллари излаш заруратини намоён этади.

Кейинги йилларда жаҳон мамлакатларида миллий солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишда бюджет ҳамда солиқ тўловчилар молиявий имкониятларининг уйғунлигини таъминлаш асосида солиқ юкини оптимал тақсимлаш борасида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Солиқ юки даражасига таъсир этувчи янги омилларни аниқлаш, солиқ юкининг тақсимланиш жараёнларини таҳлил қилишда инновацион ёндашувларни жорий этиш, солиқ юки даражасини прогнозлаш ва солиқ сиёсатини баҳолаш услубийетини такомиллаштириш, солиқ юки ва унинг иқтисодийга таъсирини ялпи ички маҳсулот, нарх, инфляция, инвестиция, меҳнат ва истеъмол бозори билан ўзаро боғлиқликда ўрганиш бу борадаги илмий тадқиқотларнинг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

¹ <http://elibrary-data.imf.org>.

Янги Ўзбекистонда солиқ тизимидаги ислохотларнинг асосий йўналиши бўлган солиқ сиёсатининг мазмуни солиқ юкини мунтазам камайтириб бориш эвазига макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга йўналтирилмоқда. “Шу билан бирга, ўрганишлар натижалари мазкур соҳада бир маромда иқтисодий ўсишга, ишбилармонлик ва инвестициявий фаолликни оширишга, соғлом рақобат муҳитини шакллантиришга, шунингдек, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар йиғилувчанлигининг зарур даражасини таъминлашга тўсқинлик қилаётган бир қатор тизимли муаммоларни кўрсатди, хусусан: умумбелгиланган солиқларни тўловчилар учун солиқ юки даражасининг юқорилиги, шунингдек, солиқ солишнинг соддалаштирилган ва умумбелгиланган тизимида солиқларни тўлайдиган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги солиқ юки даражасидаги фарқнинг сезиларлилиги”²ни камайтиришга кенг устуворлик берилмоқда. Бу вазифалар ва мақсадларга эришиш эса, солиқ юкини солиқ тўловчиларга солиққа тортишнинг адолатлилик принципларини қўллаган ҳолда тақсимлаш ва уни оптималлаштириб бориш каби масалаларнинг ечимларига бағишланган илмий тадқиқот ишларини янада кучайтиришни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 июлдаги ПФ-5116-сон “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2018 йил 29 июндаги ПФ-5468-сон “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”, 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сон “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2021 йил 15 сентябрдаги ПФ-6314-сон “Тадбиркорлик субъектлари учун маъмурий ва солиқ юкини янада камайтириш, бизнеснинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги ПФ-5468-сон “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”ги фармони. – www.lex.uz

тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2019 йил 10 июлдаги ПҚ-4389-сон “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2022 йил 13 сентябрдаги ПҚ-374-сон “Тадбиркорлик субъектлари фаолиятида текширувлар ўтказишни мувофиқлаштириш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари ҳамда мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўрганилаётган мавзу доирасидаги тадқиқотларни таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, хорижлик олимлардан A.Agrawal, G.Zodrow., C.Rosell, T.Simcoe, S.Appelt, M.Bajgar, Ch.Criscuolo, Fe.Galindo-Rued, S.Appelt, В.Городникова, Л.М.Гохберг, Г.А.Грачева, И.А.Майбуrows, В.Т. Куликова, А.П. Гофтман, А.А. Усовецкий, Д.В. Лазутина, Е.И. Комарова, А.Н. Рогожин, Е. Балацкий, А. Дробозина, Б. Рагозин, В. Белостоцкая, Д. Черник³ларнинг илмий тадқиқотларида солиқ нуқи билан боғлиқ илмий муаммолар ўрганилиб тадқиқ қилинган.

³ Agrawal, A, C Rosell and T Simcoe (2020), “Tax Credits and Small Firm R&D Spending”, American Economic Journal: Economic Policy 12(2): 1-21; Silvia Appelt, Matej Bajgar, Chiara Criscuolo, Fernando Galindo-Rueda. “Effectiveness of R&D tax incentives in OECD economies” 14 October 2020; Appelt, S, M Bajgar, C Criscuolo and F Galindo-Rueda (2020), “[The effects of R&D tax incentives and their role in the innovation policy mix: Findings from the OECD microBeRD project, 2016-19](#)”, OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 92, OECD Publishing, Paris., Куликова Татьяна Вениаминовна. Инструменты планирования налоговой нагрузки хозяйствующих субъектов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново 2004. С. 20., Гофтман Анна Павловна. Методика оценки налоговой нагрузки предприятий малого бизнеса в границах «налогового коридора». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново-2008. С.24., Усовецкий Артем Анатольевич. Методы оптимизации налоговой нагрузки предприятий (на примере налога на добавленную стоимость). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2003. С. 11., Лазутина Дарья Васильевна. Налоговая нагрузка и методы её расчета. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тюмень – 2005. 25. С., Комарова Елена Ивановна. Налоговая нагрузка на экономику региона в условиях развития налоговой системы Российской Федерации. Автореферат

Солиқ юки ва уни таҳлил қилиш масаласи маҳаллий олимларининг илмий тадқиқотларида ҳам кенг ўрин олиб келмоқда. Булар жумласига, Т.Маликов, С.Р.Адизов, Қ.Яхёев, О.З.Гайбуллаев, Ш.Тураев, К.Ҳотамов, Б.Санақулова, Бозоров Қ.Т., Адизов С.Р. Б.Исроилов, С. Султанова, И.Ниязметов, З.Қурбонов, Ф.Исаев, Қ.Тухсанов, У.Нормурзаев, У.Ражабов ва шу каби олимларининг илмий тадқиқотларини келтириш мумкин⁴. Аммо, миллий, худудий ҳамда солиқ тўловчи корхоналар доирасида солиқ юкини оптималлигини таъминлаш, бу борадаги давлатнинг солиқ сиёсатининг асосий йўналишларига бағишланган илмий тадқиқот ишлари жуда кам оширилганки, бугунги Янги Ўзбекистон шароитида ушбу масала билан илмий тадқиқотларга илмий тадқиқотларга эҳтиёж сақланиб қолмоқда.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий тадқиқот ишлари режаси билан боғлиқлиги.
Диссертация тадқиқоти Тошкент давлат иқтисодиёт университети илмий

диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Оренбург-2007. 11с. Рогожин Антон Николаевич. Налоговая нагрузка в системе налоговой политики государства и организаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Саратов – 2012. с 12., Балацкий Е. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности//МЭиМО.-М.: 1997.- №11.стр.31-43., Мэнкью Н.Г.Принципы экономики.– СПб.: Питер Ком,1999., - с.356., Петти У. Трактат о налогах и сборах. Слово мудрым. Разное о деньгах. – М.: Ось-89, 1997., - с.346., Рикардо Д. Начала политической экономии и налоговогообложения. Сочинения, том I. Государственное издательство политической литературы., Белостоцкая В.А. Системный подход к измерению налоговой нагрузки//–М.: Финансы.,2003. – №3.-с.36-37., Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты//–М.: Финансы. 1998., №9.–с.30-32., Титов В.В. Влияние налоговой системы на эффективность деятельности предприятия.//–М.: Финансы. 2006.-№2.-с.42-46., Черник Д.Г., Налоги.4ое издание – М.: Финансы и статистика, 2000., - с. 430.

⁴ Маликов Т. “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”. Т.: Академия нашри. 2002 й., Адизов Санжар Рашидович. Солиқ юкининг макроиктисодий кўрсаткичларга таъсири моделлаштириш.08.00.06-Эконометрика ва статистика ихтисослиги иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd)илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферати. Тошкент-2018. 25 б., Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти.-Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 й 19-б., Гайбуллаев Орзумрад Зиядуллаевич. Солиқ юкини баҳолашни такомиллаштириш. 08.00.07-молия, пул муомаласи ва кредит ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент-2004. 24.б., Тураев Ш.Ш. “Иқтисодиётда солиқ юкини оптималлаштириш йўналишлари”. и.ф.д. учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.-2021 й, Хотамов К.Р. “Билвосита солиқлар ҳисоби, таҳлили ва аудитини такомиллаштириш” диссертация и.ф.д., Т.: 2016 й.136 б., Санақулова Б.Р. “Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш орқали иқтисодий ўсишини таъминлаш” д.д. Т.:2016 й. 120 б., Санақулова Б.Р., Бозоров Қ.Т., Адизов С.Р. Солиқ юки таҳлили. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисодиёт нашриёти. 2017-323.б., Юлдашев О.Т. Ўзбекистон республикасида солиқ имтиёзларини такомиллаштириш йўналишлари и.ф.н. диссертацияси, Т.: 2011 й. 22 бет., Қурбонов З.Н. “Солиқ ҳисоби ва аудитининг назарий ва методологик асослари” дис. И.ф.д. Тошкент.: БМА, 2008. 272 б., Исроилов Б.И. “Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари ”. Диссертация и.ф.д., Самарқанд-2006., Исаев Ф.И. Солиқ таҳлили: назария ва амалиёт. Монография. Т.: “ИQTISODIYOT”. 2022 йил. 150 бет., Нормурзаев У.Х. Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги: назария, методология ва амалиёт. Дисс. автореферати. – Т., 2022. - 22 б. Раджапов У. “Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини такомиллаштириш” и.ф.н. илмий даражаси олиш учун ёзилган дисс. Автореферати.-Т.:2006. 9-б.

тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг макроиқтисодий барқарорлиги ва прогнозлаштирилишини таъминлашнинг илмий-услубий асослари ва услубиятларини такомиллаштириш” мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги.

Диссертация тадқиқоти Тошкент давлат иқтисодиёт университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг макроиқтисодий барқарорлиги ва прогнозлаштирилишини таъминлашнинг илмий-услубий асослари ва услубиятларини такомиллаштириш” мавзусидаги илмий-тадқиқот лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистонда солиқ юкини баҳолаш ва уни оптималлаштириш жараёнларини такомиллаштириш билан боғлиқ илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

солиқ юкининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини илмий-назарий жиҳатдан асослаш;

солиқ юки даражасига таъсир этувчи омилларни ёритиб бериш;

солиқ юкига оид илмий тадқиқотларни илмий таҳлил қилиш ва мбу бўйича муаллифлик ёндошувни шакллантириш;

республика солиқ тизимида солиқ юкининг тақсимланиш жараёнларини таҳлил қилиш;

солиқ сиёсатини баҳолаш услубиётини таҳлил қилиш;

кўп омилли эконометрик таҳлиллар асосида келгуси беш йилга мўлжалланган солиқ юки даражасининг прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш;

солиқ юкини баҳолашнинг амалдаги услубиётнинг такомиллаштирилган вариантини ишлаб чиқиш;

Ўзбекистон солиқ тизими ва сиёсатида солиқ юкини янада оптималлаштириш бўйича илмий-амалий таклифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида солиқ юкини баҳолаш ва оптимал тақсимлашга оид фаолият олинган.

Тадқиқотнинг предмети бўлиб Ўзбекистонда солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини услубий жиҳатдан баҳолаш ва уни янада оптималлаштириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар ҳисобланади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда диалектик ёндашув, таҳлил ва синтез, тизимли таҳлил, қиёсий таҳлил, рейтинг баҳолаш, статистик гуруҳлаш ва бошқа усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

бензин ва дизел ёқилғисини охириги истеъмолчиларга сотадиган шахслар учун акциз солиғини бекор қилиб, уни тўлаш мажбуриятини нефть маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар зиммасига юклаш орқали мазкур солиқ турини бюджет даромадларига салбий таъсир кўрсатмасдан унификация қилиш таклифи асосланган;

якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан қатъий белгиланган миқдорда ёки жисмоний шахслардан декларация асосида олинадиган даромад солиғини бекор қилиш ҳамда мазкур солиқ ўрнига якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан айланма солиғи ёки ҚҚС ва фойда солиқларини тўлашни танлаш имконини бериш орқали солиқ юкини оптималлаштириш таклифи асосланган;

юримдик шахсларнинг асосий инфратузилма ҳамда кўчмас мулк объектлари учун мол-мулк солиғи ставкасини йиллик инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда 0,5% дан 0,8% гача ошириш орқали индексация қилиш асосида асосий ставка даражасига етказиш ва тенг солиққа тортиш шартларини яратиш таклифи асосланган;

тадбиркорлик субъектлари томонидан ижтимоий реестрига киритилган фуқаролар ишга қабул қилиниб, уларга камида бир йил давомида ҳар ой меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг бир бараваридан кам бўлмаган

ҳажмда иш ҳақи тўлаб, бандлигини таъминлаган ва улар жами ишчилар сонининг камида 20 фоизини ташкил этган ҳолатда мол-мулк солиғи ва ер солиғидан имтиёз бериш таклифи асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

солиқ юки тушунчасига оид муаллифлик таърифи шакллантирилган;

солиқ юкига таъсир этувчи макро ва микро омиллар кўрсатиб берилган ва уларнинг таъсир даражаси илмий жиҳатдан асосланган;

кўп омилли эконометрик таҳлиллар асосида келгуси беш йилга мўлжалланган солиқ юки даражасининг прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқилган;

давлат солиқ сиёсатида солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларини ўзаро уйғунликда кўриш чиқиш мақсадга мувофиқлиги илмий асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги унда қўлланилган ёндашув ва усулларнинг мақсадга мувофиқлиги, маълумотларнинг расмий манбалардан олинганлиги ҳамда тегишли хулоса ва таклифларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан амалиётга жорий қилинганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти давлатнинг солиқ юки билан боғлиқ солиқ-бюджет сиёсатида уни услубий жиҳатдан адолатли баҳолаш ва тақсимлаш асосида оптималлаштиришга оид махсус илмий тадқиқотларни амалга оширишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялардан Ўзбекистон солиқ тизимида солиқ маъмурчилигини янада соддалаштириш, солиқ сиёсати стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмларини такомиллаштиришнинг самарали усулларини қўллаш орқали самарадорликка эришиш, шунингдек, бу борадаги давлат сиёсатини ишлаб чиқишда ҳамда ўқув адабиётларини тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Солиқ юкини баҳолаш ва уни янада оптималлаштириш билан боғлиқ ишлаб чиқилган таклиф ва тавсиялар асосида:

бензин ва дизел ёқилғисини охириги истеъмолчиларга сотадиган шахслар учун акциз солиғини бекор қилиб, уни тўлаш мажбуриятини нефть маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар зиммасига юклаш орқали мазкур солиқ турини бюджет даромадларига салбий таъсир кўрсатмасдан унификация қилиш таклифи Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-812-сон “Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2023 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ҳамда 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-813-сон “2023 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги қонунларида ўз аксини топган (Ўзбекистон Республикаси Вазиirlар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитасининг 2023 йил 3 ноябрдаги 15-109925-сонли маълумотномаси). Мазкур таклифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида акциз солиғи турларини бюджет даромадларига салбий таъсир кўрсатмасдан унификация қилиш, давлат бюджетига қўшимча 63,0 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмаслигини таъминлаш имконини берган;

юридик шахсларнинг асосий инфратузилма ҳамда кўчмас мулк объектлари учун мол-мулк солиғи ставкасини йиллик инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда 0,5% дан 0,8% гача ошириш орқали индексация қилиш асосида асосий ставка даражасига етказиш ва тенг солиққа тортиш шартларини яратиш таклифи Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-812-сон “Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2023 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ҳамда 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-813-сон “2023 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети

тўғрисида”ги қонунларида ўз аксини топган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитасининг 2023 йил 3 ноябрдаги 15-109925-сонли маълумотномаси). Мазкур таклифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида давлат бюджетига қўшимча 149,7 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига тушадиган солиқ юки кескин ошишининг олдини олиш имкони яратилган;

якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан қатъий белгиланган миқдорда ёки жисмоний шахслардан декларация асосида олинадиган даромад солиғини бекор қилиш ҳамда мазкур солиқ ўрнига якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан айланма солиғи ёки ҚҚС ва фойда солиқларини тўлашни танлаш имконини бериш орқали солиқ юкини оптималлаштириш таклифи Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-812-сон “Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2023 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ҳамда 2022 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-813-сон “2023 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги қонунларида ўз аксини топган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитасининг 2023 йил 3 ноябрдаги 15-109925-сонли маълумотномаси). Мазкур таклифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида айланмадан олинадиган солиқ бўйича солиқ ставкаларини оптималлаштириш ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини 342 млрд.сўмга камайтириш имконини берган;

тадбиркорлик субъектлари томонидан ижтимоий реестрига киритилган фуқаролар ишга қабул қилиниб, уларга камида бир йил давомида ҳар ой меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг бир бараваридан кам бўлмаган ҳажмда иш ҳақи тўлаб, бандлигини таъминлаган ва улар жами ишчилар сонининг камида 20 фоизини ташкил этган ҳолатда мол-мулк солиғи ва ер солиғидан имтиёз бериш таклифи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 12 июндаги ПФ-93-сон “Камбағалликни қисқартиришда

тадбиркорлик субъектлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик ўрнатишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида инобатга олинган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Солиқ қўмитасининг 2023 йил 19 июндаги 18/1-74550-сонли маълумотномаси). Мазкур таклифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида тадбиркорлик субъектларига табақалашган миқдорларда имтиёз ва преференциялар белгилаш имкони яратилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 4 та, жумладан 2 та халқаро ва 2 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокама қилинган ва ижобий хулосалар олинган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 9 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та, шундан, нуфузли хорижий журналларда 2 та илмий мақола чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 145 бетни ташкил этади.

I-БОБ. СОЛИҚ ЮКИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МОҲИЯТИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. § Солиқ муносабатлари тизимида солиқ юкининг илмий асослари

Таъкидлаш керакки, солиқ тушунчаси, аввало, иқтисодий категория сифатида солиқ юкини ифодалайди. Солиқлар деб номланувчи категориянинг пайдо бўлиши мазмунан олиб қаралганда мажбурий тўлов сифатида жамият аъзоларининг молиявий мажбуриятини юзага келишини ҳам билдиради. Молиявий мажбуриятлар жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатдан келиб чиқиб, давлатнинг жамиятга кўрсатаётган турли хил хизматларини амалга ошириш учун молиявий ресурсларга бўлган талабнинг қондирилишини тақозо этади. Бундай молиявий мажбуриятларни эса давлат томонидан жамият аъзоларига (корхона, ташкилот, муассаса ва аҳоли) юкланади. Бундай юкланишда эса солиқ мажбуриятлари юзага келади. Мажбуриятларнинг кўлами, даражаси ва миқдори жамиятнинг парламентаризм кўринишида халқ ҳокимияти томонидан ёки улар ваколат берган шахслар томонидан белгилаб борилади.

Илмий билиш ва тадқиқот назариясига кўра, солиқ юкининг пайдо бўлиши ва унинг иқтисодий муносабатлардаги ролини билиш учун албатта солиқ юкининг юзага келиш жараёнларини тадқиқ қилишни тақозо этади. Юқорида айтганимиздек, солиқ юки биринчидан, жамият аъзолалари зиммасига юклатилган молиявий мажбуриятни англатади, иккинчидан, солиқ категориясининг ўзи моҳиятан ҳам солиқ юкини ифодалайди, учинчидан, муаян давр мобайнида жамиятда яратилган қийматнинг жамият аъзолари ўртасида қайта тақсимланишини тавсифлайди, тўртинчидан, иқтисодий муносабатларда янгидан яратилган қийматнинг ижтимоийлашувини таъминлайди, бешинчидан, солиқ юки аслида жамиятдаги ишлаб чиқариш субъектлари ва мулк ҳамда даромадга эга бўлган жисмоний шахсларнинг жамиятга давлат томонидан кўрсатилаётган ижтимоий ва молиявий хизматларини молиялаштиришдаги улушини англатади, олтинчидан эса, давлатнинг ижтимоий ва молиявий хизматлари ким қанча фойдаланган бўлса,

ана шу миқдорда (ҳажмда) молиявий мажбурият олмаслиги ёки тескари ҳолатда бўлишини кўрсатиб беради ва шу орқали ижтимоий-иқтисодий қайта тақсимланишлар мавжудлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан олиб, биз солиқ юкини тўлароқ тушуниш ёки тушунтириб бериш учун солиқларнинг юзага келишини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик.

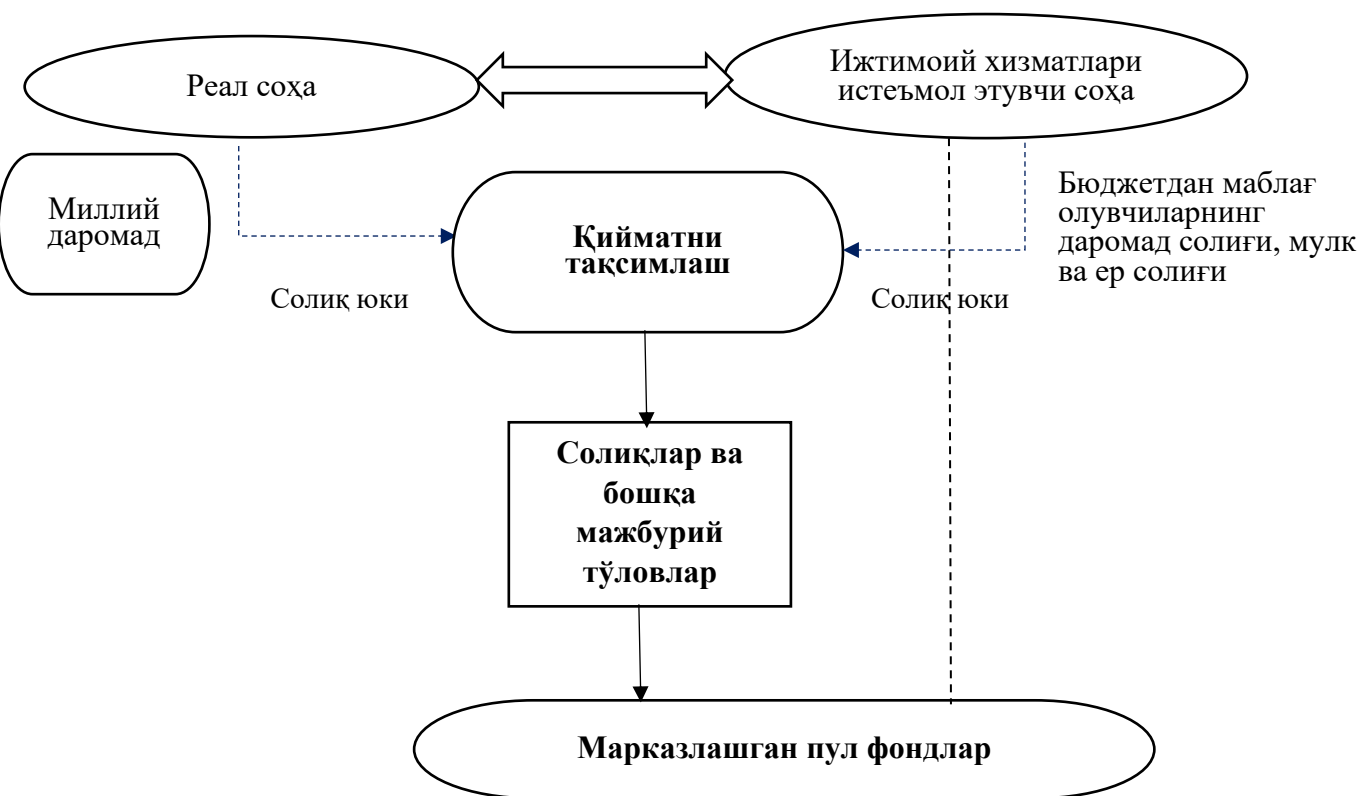
Солиқларнинг категория сифатидаги мазмуни унинг жамиятда давлат томонидан жамият аъзоларига нисбатан қўллайдиган молиявий дастак – мажбурий тўловларни ўзида ифода этади. Солиқларнинг пайдо бўлиши ва унинг амал қилиши давлатнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши билан боғлиқ. Жамиятда юз берадиган ҳар қандай жараён ва ҳодисалар, албатта, у ёки бу омилларнинг таъсирида юзага келади ва ривожланади. Солиқ категорияси ҳам худди шундай хусусиятга эга.

Солиқ категориясининг мазмун моҳиятини тўлиқ англаш учун унинг илдизини топиш зарур бўлади, яъни солиқнинг амал қилишининг асосий омилларини аниқлаш унинг моҳиятини кашф қилишда муҳим қадам бўлади. Солиқ категорияси ва солиқ юки масаласи жамиятдаги тақсимот муносабатларига бориб тақалади. Солиқлар ҳам худди молия категорияси сингари тақсимот муносабатларининг мураккаблашуви ва уни тартибга солишнинг самарали методларига бўлган эҳтиёждан келиб чиқади.

Агар илмий ўрганишнинг тарихийлик ва мантиқийлик методларига асосланадиган бўлсак, кишилик жамиятининг тараққиётини тавсифловчи формацияли ёндашувга кўра ҳали давлат мавжуд бўлмаган шароитда ҳам, қадимги одамлар ўртасида ҳам тақсимот муносабатлари мавжуд бўлган. Ушбу тақсимот муносабатлари дастлаб стихияли касб этган бўлса, кейинчалик оила, гуруҳ, қабила бошлиқлари томонидан амалга оширилган. Бунда тақсимотда қандай тамойилларга асосланилганлиги тарихий манбаларда мавжуд. Бундай тақсимот муносабатлари кишилик жамиятининг ривожланиб, такомиллашиб ва мураккаблашиб бориши, иқтисодий муносабатлар ва унга монанд равишда ижтимоий муносабатлар ҳам мураккаблашиб борганлиги ва тақсимот механизмларининг анъанавий усуллари иш бермай қолиши оқибатида янги

кучга эҳтиёж сезади. Жамиятда муносабатларнинг ривожланиши оқибатида икки хил соҳага, яъни ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасига ажралиши эса улар ўртасида ўзаро нисбат (пропорция) муносабатларини ўрнатишни талаб этади. Бу эса ўз-ўзидан кўринадик, давлатнинг жамиятда синфий сиёсий куч сифатида юзага келишининг иқтисодий асосларига сабаб бўлган. Демак, давлатнинг юзага келишига сабаб, биринчидан иккига бўлинган соҳалар ўртасида нисбатни таъминлаш бўлса, бошқа томондан тақсимот муносабатларини тартибга солиш орқали жамиятда мувозанатни таъминлашнинг зарурлигидир.

Давлат ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаси ўртасидаги нисбат муносабатларни тартибга солишда бир томондан унинг самарали усулларини шакллантирса, бошқа томондан ноишлаб чиқариш соҳасини кенгайтиришга ҳаракат қилади, яъни унинг ўзига хизмат қилувчи звеноларни кучайтиради. Давлатнинг олдида ягона йўллардан бири ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот(қиймат)нинг бир қисмини мажбурий тартибда ундириш ва уни ноишлаб чиқариш (ўзининг звенолари) ўртасида қайта тақсимлаш орқали мувозанатни таъминлашдек тадбирдир. Бу тадбир эса қандайдир марказлашган (пул) фондларни шакллантиришни тақозо этади. Ишлаб чиқариш соҳасидан қайта тақсимланган бойликларни эса ушбу марказлашган фондларга жалб қилишнинг бирдан-бир усулларида бири сифатида мажбурий тўловлар, яъни солиқларни жорий этишни тақозо этади. Бу муносабатлар аслида давлат томонидан ишлаб чиқарувчиларга зиммасига молиявий юкни юклашни билдиради, мажбурий тўловларни жорий этиши орқали эса, солиқ юкини келтириб чиқаради. Чунки, солиқ юкининг ўзи давлат томонидан ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган корхоналар, хизматлар кўрсатадиган ташкилотлар ва даромад, мулк ва ерга эгалик қилувчи жисмоний шахсларга нисбатан эълон қилинадиган молиявий мажбуриятларни ҳам ифодалайди. Ҳар қандай иқтисодий-ижтимоий жараённинг келиб чиқиш ҳолати мавжудки, солиқ юкининг иқтисодий ва социал муносабат сифатида юзага келишини тақсимот муносабатларига бориб тақалади.

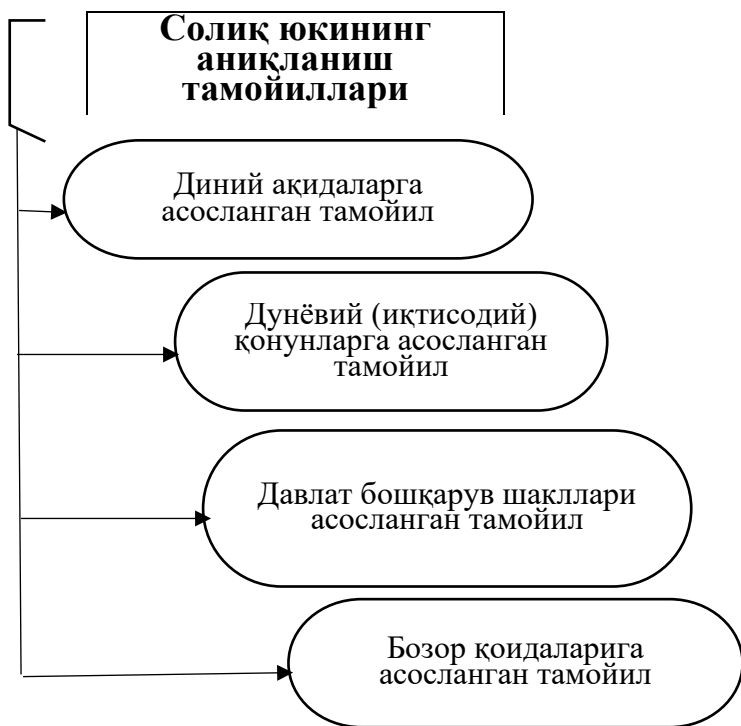
1.1.-расм. Солиқ юкининг тақсимот муносабатлари билан корреляцияси⁵

Келтирилаётган мазкур 1.1-расмдан кўринадики, солиқ юки тақсимот муносабатлари билан корреляцияси тўғри-тўғри ва билвосита тарзида мавжуд бўлади. Тўғридан тўғри тарзида эса, ялпи ички маҳсулотнинг бир қисмининг давлатнинг молиявий маблағларини шакллантириш мақсадида қайта тақсимланиши жараёни солиқ юкини юзага келтиради ва унинг миқдори давлатнинг солиқ сиёсатидан келиб чиқиб аниқланади. Билвосита боғлиқлиги эса, солиқ юкининг ўзи ичида ижтимоий хизматлари истеъмол этувчи соҳага йўналтирилган маблағлардан меҳнат ҳақи тарзидаги даромадлари ҳам солиқ юки сифатида қаралади.

Шу жиҳатдан олганда солиқ юкининг ижтимоий-иқтисодий илдизи ялпи ички маҳсулотнинг бир қисмини жамият манфаатлари ва давлат манфаатлари мақсадида тақсимлаш муносабатларига бориб тақалади. Демак, солиқ юки бир жиҳатдан даромаднинг тақсимланиш чегараси бўлса, бошқа томондан топилган даромад ва эгалик қилинган мулкнинг бир қисмининг давлат

⁵ Муаллиф томонидан тузилган.

ихтиёрига ўтказиш воситаси ва шакли ҳамдир. Солиқ юкини аниқлаш маълум бир тамойиллар асосида амал қилади, бироқ, буни назарий жиҳатдан чуқурроқ талқин қилинганда кўринади.

1.2.-расм. Солиқ юкини аниқлаш тамойиллари⁶

Умумий тарзда солиқ юкини аниқлаш деганда, аслида жамият аъзоларининг иқтисодий фаолиятида топган янгидан яратган қиймати (даромади)ни қанчасини давлат ихтиёрига жалб қилинишини ҳал қилиш масаласи тушунилади. Аммо, давлатнинг молиявий маблағларга эҳтиёжи чексиз бу объектив-иқтисодий қонуниятдир. Солиқ юкини белгилашнинг дастлабки тамойилларидан бири сифатида диний тамойилларни келтириш мумкин.

Манбаларга асосланган таҳлиллар шуни кўрсатадики, масалан, «Библия»да киши топган фойдасининг ўндан бир қисмини жамият манфаати учун тўлаши лозимлиги ҳақида таъкидланган бўлса, «Қуръон»да инсоният учун мол-мулк ва даромадининг ўзининг эҳтиёжларидан ортган (албатта, маълум бир муддатда ишлатилмай турган ҳолатда) бир қисмини бошқалар

⁶ Муаллиф томонидан тузилган.

(ночор, камбағал, фақирлар)га ажратиб берилиши ҳақида оятлар нозил қилинган. Арабистон ярим ороли, Византия ва Сосонийлар давлатларидаги христианлик ва яҳудийлик динларига эътиқод қилувчи аҳоли учун Ислом дини пайдо бўлишидан олдин бундай солиқ тури маълум бўлган. Қадимда христианлар ўртасидаги табақавий тенгликни сақлаш мақсадида бой ва ўртаҳол христианлик динига эътиқод қилувчи аҳоли ойлик даромадининг ўндан бирини (десятина) солиқ сифатида черковга олинган. Яҳудийларда эса диний мажбурият сифатидаги солиқ «солиҳлик» (цедака) деб аталган. Яҳудийлар чорва-моллари, ҳосил, урушда орттирилган ўлжалар ва мол-мулкларнинг ўндан бирини ҳар ойда цедака солиғи сифатида ибодатхонани таъмирлашга ишлатганлар, руҳонийлар, камбағаллар, бева ва етимлар орасида тарқатганлар.

Араб-мусулмон давлати бюджетининг юксалишидаги асосий манба ролини ушр (عشر – араб тилидан сўзма-сўз: ўндан бир) солиғи ўйнади. Ушр солиғи йиғилган ҳосилнинг (1/10) қисмига тенг. Аксарият манбаларда бу солиқ алоҳида, баъзан хирож солиғининг таркибий қисми сифатида талқин этилади. Ушр солиғи халифа Умар ибн ал-Хаттоб даврида ўзининг аниқ кўринишига эга бўлди. Бу даврга келиб, марказлашган Ислом давлатининг солиқ сиёсатида бож ва савдо ушри солиғи пайдо бўлди. Бу солиқ уруш олиб борилаётган давлат (балад ал-ҳарб)дан Мадина давлати тасурруфидаги ҳудудларга тижорат учун қатнайдиган кемалар ва якка савдогарларнинг товарлари ҳисобидан олинган. Шунингдек, бож ушрининг фоиз қиймати ҳам савдогарнинг диний эътиқодига қараб белгиланган: мусулмонлардан ушрнинг чораги (1/4), яъни 2,5 % ёки 5 дирҳам ёки ярим мисқол олтин, зиммийлардан ушрнинг ярими (1/2), яъни 5 % ёки 10 дирҳам ёки бир мисқол олтин, мусулмонлар уруш эълон қилган ҳудуддан келганлар (аҳл балад ал-ҳарб ёки ҳарбий) учун эса тўлиқ, яъни 20 дирҳам ёки икки мисқол ушр олинган. Шунингдек, ушр солиғининг нисоби 20 мисқол тилла ёки 200 дирҳам этиб белгиланган. Ушбу манбалар шундан далолат берадики, солиқ юкини

аниқлашда диний ақидалар ва қоидалар асосан ўндан бир қисм сифатида белгиланишига асосий тамойил сифатида бўлиб келган.

Солиқ юкини аниқлашнинг кейинги тамойиллари сифатида келтириладиган дунёвий (иқтисодий) қонунларга асосланган тамойил, давлат бошқарув шакллари асосланган тамойил, бозор қоидаларига асосланган тамойиллар асосан кўпроқ илмий характерга эга бўлади. Дунёвий тамойилларда асосан солиқлар миқдорини аниқлашда давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжлари, уни қондиришнинг реал ҳажми (солиқ базаси), иқтисодий қонунларга асосланган ҳолда ишлаб чиқариш соҳасидаги тадбиркорлик муҳитига салбий зарар етказмаслик, молиявий прогнозлаштириш ва режалаштириш каби аниқ механизм ва омилларга асосланиб солиқ юки даражаси белгиланади.

Давлат бошқарув шакллари асосланган тамойилда асосан солиқ юкининг ҳажми давлатчиликнинг айрим босқичларида ҳукмдор, подшоҳ, куйроқ қисмларда эса дворян, княз, беклар, диндорлар ва шу кабилар томонидан белгиланган бўлса, тараққиётнинг кейинги босқичларида солиқ юкини аниқлаш парламентаризмга асосланган тартиб шаклланди ва бу тартиб бугунги кунда дунёнинг деярли барча давлатларида кенг амал қилиб келмоқда. Қадимги Фарғона давлатида солиқ юкини белгилаш (солиқларни жорий қилиш), уларни ундириш, солиқ имтиёзлари бериш масалалари билан шуғулланишда давлат бошлиғи билан биргаликда Оқсоқоллар кенгашининг ҳам роли катта бўлган. Бу эса ҳозирги цивилизация шароитидаги солиқ юкини белгилаш (солиқларни жорий қилиш)нинг парламент шакли бундан бир неча минг йиллар олдин бизнинг давлатчилик тажрибасида фойдаланганлигини билдиради.

Тарихий манбаларга эътибор қаратадиган бўлсак, давлатчиликнинг дастлабки босқичларида солиқларни ундириш борасидаги ёндашувлар турлича бўлган. Бундай ёндашувлар солиқларнинг турлари, ҳажми, солиқ объекти (нималардан солиқ олинганлиги), уни тўловчиларнинг турли туманлигида кўринади. Эрамиздан аввалги IV минг йилликда юзага дастлаб

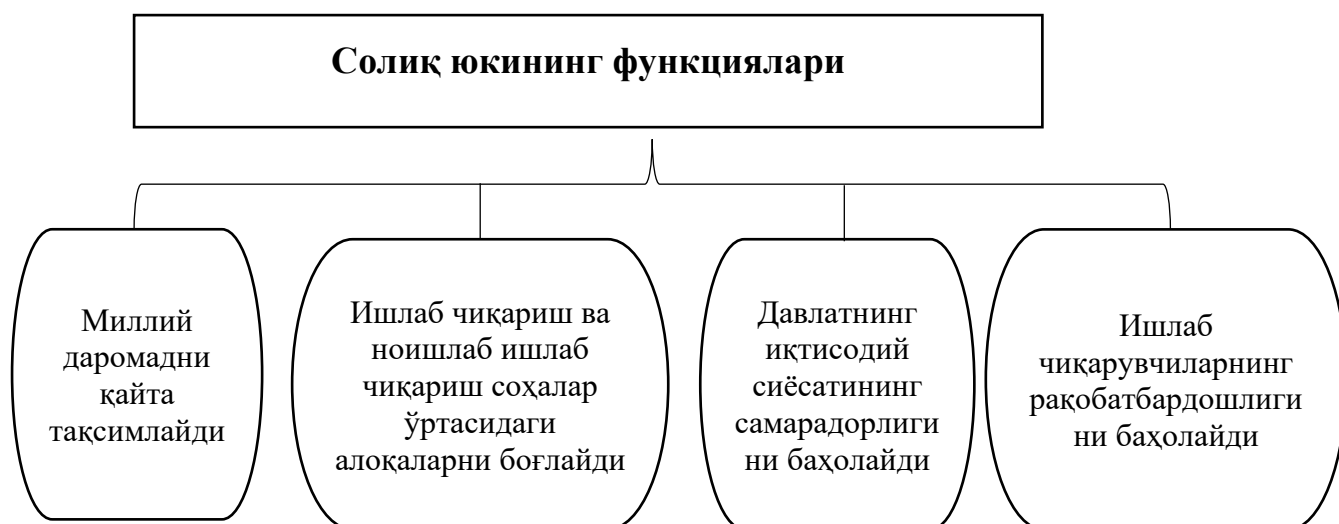
кулдорлик жамияти бўлган Месопотамия ва Мисрда қўшимча маҳсулот олишнинг асосий усули жамоага бирлашган деҳқонларни эксплуатация қилиш йўли билан рента ундирилган бўлса, Европа давлатларида кулларни беаёв ишлатиш – улардан олинадиган солиқлар деб ҳисобланган. Эрамиздан аввалги XVI–XII асрларда қадимги Мисрдаги давлатчилик ҳукмроник қилган вақтларда солиқларни ундириш Нил дарёси бўйида суғориш иншоотларини куриш мақсадида ундирилган. Чунки, бу даврда деҳқончилик ва чорвачилик асосий турмуш манбаи бўлиб, деҳқончиликни ривожлантириш учун сунъий суғориш қурилмаларини куришга киришилган, бу мақсадда ундириладиган солиқлар манбаи эса аҳоли ва зодгонларнинг ихтиёридаги чорва моллари ҳисобланган. Солиқларни тўғри ундириш мақсадида барча чорва моллари рўйхатдан ўтказилган бўлиб, солиқларни ундириш вазифалари эса черков руҳонийларига топширилган.

Агар, назарий жиҳатдан олиб қаралганда солиқ юкининг белгиланишини назарий талқин қиладиган бўлсак, бозор қоидаларига асосланган тамойиллар ҳам мавжудлигини кўриш мумкин. Бу тамойил асосан бозорнинг объектив қонунларига асосланади. Буни оддий тарзда қўшилган қиймат солиғи мисолида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Мазкур солиқнинг хусусияти шундан иборатки, агар ишлаб чиқарувчи томонидан реализация ҳажми қанчалик кўп амалга оширилса, унинг товар сотишдан тушган даромадлари кўпайиб боришига параллел равишда ушбу корхонанинг қўшилган қиймат солиғи бўйича солиқ юки ҳам ўз-ўзидан ошиб боради ва бу бозор қоидаларига асосан рўй беради.

Бундан ташқари, мазкур солиқ тури бўйича солиқ тўлашдан озод этилган корхонадан қабул қилинган (кирим қилинган) қўшилган қиймат солиғини корхонанинг ўзида қолдирилиши ёки ушбу корхонанинг солиқдан озод этилиши солиқ суммасини маҳсулот таннархига қўшиши унинг солиқ юки даражасига таъсир қиладики, бу айирбошлаш муносабатларидан келиб чиқади ва бозорнинг талабларига асосланиб, солиқ юкининг ҳажми юзага келади ҳамда бозор қоидаларига асосланиб солиқ юки ишлаб чиқарувчилар ўртасида

тақсимланади. Солиқ юкининг ички моҳиятини англашда ва унга оид илмий таҳлиллар ва маълум бир қонуний нормаларни шакллантиришда бизнингча юқорида келтирилган тамойилларнинг хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Ушбулардан келиб чиқиб англаш мумкинки, солиқ юки тушунчаси умумий тушунча сифатида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятларнинг қийматини ифодалайди, аммо уни тушунтиришда унинг тармоқлар, худудлар, корхоналар, аҳоли даражасига қараб, қуйи даражадаги солиқ юкининг хусусиятларини билишга интилиш орқали умумий солиқ юкининг мазмунини янада чуқурроқ англаниш ва шу тартибда қуйи даражадаги солиққа оид жараёнлардан унинг умумий хулосалар чиқаришга интилиш масаласини янада ойдинлаштиради.

1.3-расм. Солиқ юкининг функциялари⁷

Ҳар қандай тизимли иқтисодий категория ва муносабатлар маълум бир функцияларни бажаради ва шу орқали иқтисодий муносабатларга ўзининг таъсирини кўрсатиб боради. Юқорида келтирилган 1.3-расмда келтириб ўтилганидек, солиқ юкининг функциялари солиқ юкининг ички ва ташқи хусусиятларини ҳам ўзида ифода этади. Ҳақиқатдан ҳам солиқ юки моҳияти жиҳатдан миллий даромадни қайта тақсимлаш, ишлаб чиқариш ва ноишлаб

⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

ишлаб чиқариш соҳалар ўртасидаги алоқаларни боғлаш, давлатнинг иқтисодий сиёсатининг самарадорлигини баҳолаш ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлигини баҳолаш каби функцияларни бажарадики, унинг бу функциялари доимий характерга эга бўлади, улар доимо такрорланиб туради ва улар бир тизим сифатида солиқ юкининг муҳим хусусиятларини ифодалаб туради.

Юқорида таъкидланганидек, солиқ юкининг моҳиятини солиқларнинг моҳиятисиз англаб бўлмайди, яъни, солиқларнинг хусусиятлари солиқ юкининг хусусиятларини ҳам очиб беришга хизмат қилади. Жумладан, солиқларнинг эквивалентсизлик хусусияти солиқ юкининг хусусиятини ҳам ифодалайди. Маълумки, солиқлар эквивалентсизлик характерда бўлади, бу эса унинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Солиқларнинг бу белгиси солиқларнинг ички моҳияти ва унинг ижтимоий ва социал хусусиятларини акс эттириши билан биргаликда, жамият бошқарувининг адолатлилик тамойилини ҳам ифодалаб беради. Қолаверса, солиқларнинг бу белгиси шу нарсани ифодалайдики, ким қанча солиқ тўлаган бўлса, давлатдан шунча миқдорга тенг равишда ижтимоий хизматлар олмаслиги, ундан кўп ёки кам олиши, умуман солиқ тўламасдан солиқ тўловчиларга нисбатан кўпроқ ижтимоий хизматлар истеъмол қилиши мумкинлигини изоҳлайди.

Жамиятни бир маромда сақлаш эса ана шуни тақозо қилади. Олайлик янги туғилган чақалоқ, нафақадаги шахслар, туғма ва касбий ногиронлар, вояга етмаган шахслар ва шу қабилар солиқ тўламаса-да, аммо солиқ тўловчиларга нисбатан кўпроқ ижтимоий хизматларга эга бўлиши мумкин. Чақалоқларнинг солиқ тўламаганлиги учун унга тиббий эмлашни ўтказмаслик ёки нафақадаги аҳолига тиббий ёрдам ва бошқа ижтимоий хизматлар кўрсатмаслик оқибатида жамият бошқарувида социал муносабатларнинг издан чиқиб, жамиятни пароканадага олиб келишини ифодалайди. Солиқларнинг эквивалентсизлик хусусиятга эга бўлиши билан бунинг олди олинади. Демак, солиқлар эквивалентсизлик характерда бўлиб, уни ижтимоий

хизматларнинг табақалашган ҳолда истеъмол этилишини таъминлайди ва у шу орқали жамиятни бошқаришнинг муҳим тамойилларидан бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Бундан кўринадики, солиқ юки ҳам эквивалентсизликка эгадир, яъни, кимга қанча солиқ юки белгиланса, унинг эвазига шунча миқдорда давлатнинг ижтимоий манфаатлар олмаслиги ёки умуман солиқ юки тушмаган индивидлар давлатнинг аксинча, кўпроқ ижтимоий хизматларни истеъмол қилиши мумкин ва шу орқали солиқ юкининг ижтимоий хизматларга билан тўлиқ таъминланмаслиги рўй бериб туради ва бу жамиятни иқтисодий жиҳатдан бошқаришда муҳим дастак ҳам ҳисобланади.

1.4-расм. Солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири⁸

Солиқ юки иқтисодиётга сезиларли таъсир кўрсатади, чунки солиқлар давлат даромадларининг асосий манбаи бўлиб, турли иқтисодий оқибатларга

⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

олиб келади. Унинг таъсири юқорида келтирилган 1.4-расмда келтирилганидек, асосан, миллий (ялпи) даромадни оптимал тақсимлаш орқали ишлаб чиқариш жараёнига таъсир қилиб молиявий ресурсларнинг ҳаракатини мувофиқлаштириб борса, инвестицияларнинг ҳаракатланишига таъсир қилиб боради, корхоналар молиявий ресурсларига, маҳсулотлар таннархига, ташқи савдо ҳажмига ва маҳсулот (хизмат)лар истеъмолига таъсир қилиб боради.

Бундан ташқари солиқ юкининг иқтисодиётга таъсир қилишини куйидаги жараёнлар орқали ҳам таъсирга эга бўлади:

1). Давлат харажатларини молиялаштиришга таъсири: Солиқлар давлат дастурлари, инфратузилма ва соғлиқни сақлаш, таълим, муҳофаа ва ижтимоий кўллаб-қувватлаш каби хизматларни молиялаштиришнинг асосий усули ҳисобланади. Солиқ юкининг даражаси давлат ўз вазифаларини қанчалик самарали бажаришини белгилайди.

2). Даромадларни тақсимлаш: Солиқ сиёсати жамиятдаги даромадларни тақсимлашга таъсир қилиши мумкин. Камбағалларга қараганда бойларни кўпроқ солиққа тортадиган прогрессив солиқлар даромадлар тенгсизлигини камайтириши мумкин. Бошқа томондан, текис ёки паст ставкали солиқлар камроқ тенг тақсимлайди.

3). Иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш ёки тартибга солиқ: Солиқ юкининг ҳажми ва тузилиши фирмалар ва шахсларнинг ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва инвестиция қилиш бўйича қарорларига таъсир қилиши мумкин. Даромад ва жисмоний шахслар даромадига юқори солиқ инвестициялар ва истеъмол харажатларини камайтиради, солиқ имтиёзлари ва ставкаларни пасайтириш эса иқтисодий фаолликни рағбатлантириб боради.

4). Чет эл инвестицияларини жалб қилиш: Солиқ сиёсати хорижий инвесторларнинг мамлакатга сармоя киритиш қарорига таъсир қилади, корпорациялар ва инвестициялар учун солиқларнинг пастлиги мамлакатни хорижий инвесторлар учун янада жозибадор қилиши мумкин.

5). Солиқ йиғиш ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш: Юқори солиқлар солиқ тўлашдан бўйин товлашни рағбатлантириши мумкин, бу эса ҳукумат учун йиғиладиган даромадлар миқдорини камайтириши мумкин. Солиқларни самарали ундириш, солиқ тўлашдан бўйин товлашга қарши кураш барқарор даромад олишда муҳим аҳамият касб этади.

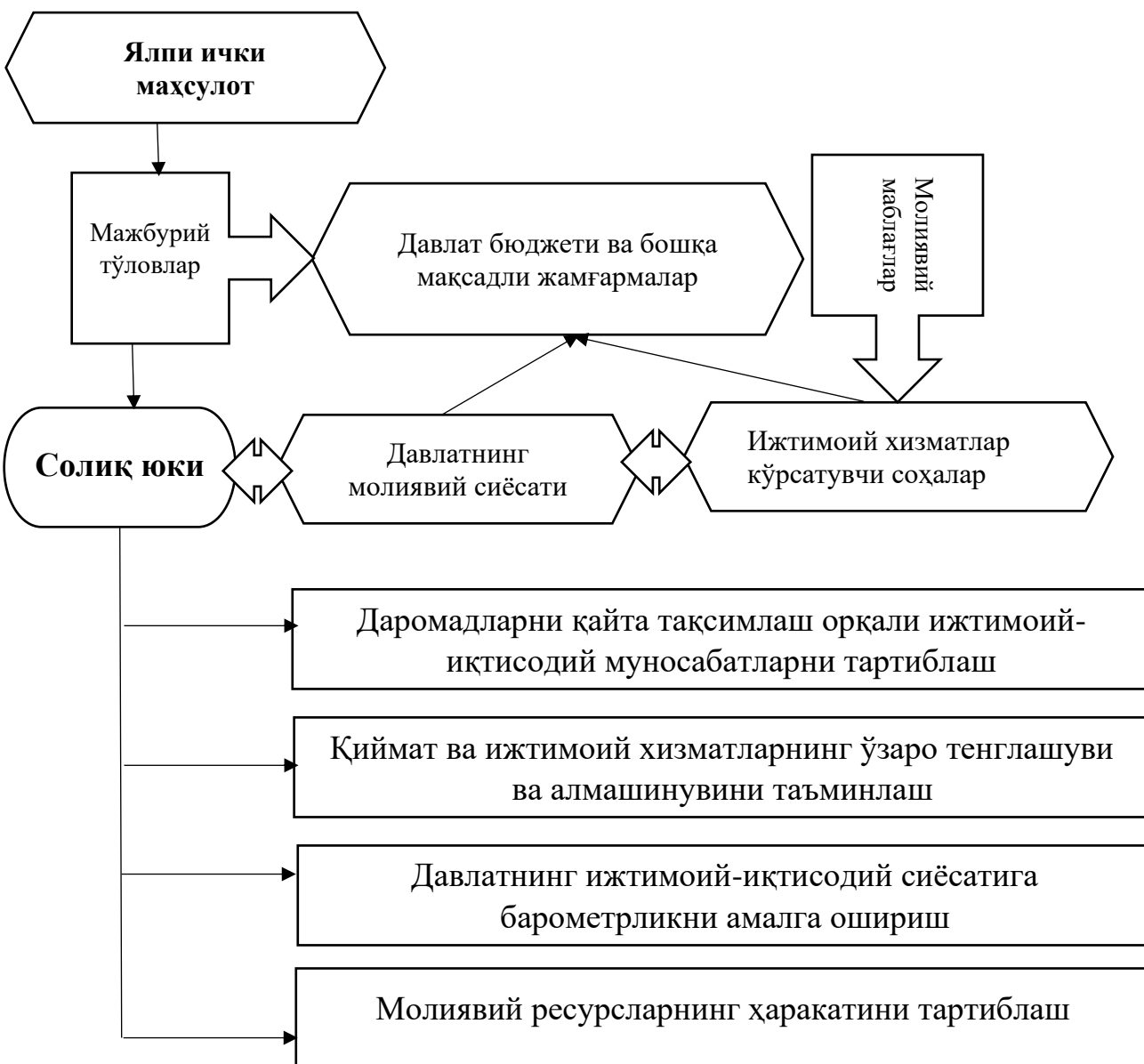
6). Бизнеснинг рақобатбардошлиги: Юқори корпоратив солиқ ставкалари бизнеснинг рақобатбардошлигини, айниқса глобал миқёсда камайтириши мумкин. Корхоналарга солиқ юқини камайтириш уларнинг ўсиши ва ривожланишига ҳисса қўшади.

7). Ресурсларни тақсимлаш самарадорлиги: солиқлар иқтисодиётдаги ресурсларни тақсимлашга ҳам таъсир қилади, масалан, айрим товарлар ёки хизматларни истеъмол қилиш учун солиқлар тегишли тармоқлардаги талаб ва таклифга таъсир қилиши мумкин.

8). Инфляция: Солиқ юқининг назоратсиз ўсиши инфляцияга ҳисса қўшиши мумкин, чунки юқори солиқлар товарлар ва хизматлар нархининг ошишига олиб келиши мумкин.

Булардан ташқари солиқ юқи иқтисодиётга таъсири доирасида юқори солиқлар жисмоний шахслар ва компанияларнинг иқтисодий фаолият билан шуғулланишига тўсқинлик қилиши мумкин, чунки улар даромад ва фойдани камайтириши, бошқа томондан, паст солиқлар фаолият ва инвестицияларни рағбатлантириши мумкин.

Солиқ юқининг иқтисодиётга якуний таъсири солиқларнинг ҳажми, уларнинг тузилиши, маъмурий самарадорлиги, истеъмол, даромад ва мулк солиғи ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, давлатнинг умумий иқтисодий ва ижтимоий сиёсати каби кўплаб омилларга боғлиқ. Шунини таъкидлаш керакки, солиқ юқининг иқтисодиётга таъсири ҳар хил турдаги солиқлар, уларнинг ставкалари, ундириш усуллари, умумий иқтисодий вазият ва бошқа кўплаб омилларнинг комбинациясига боғлиқ. Таъсирлар вазиятдан вазиятга фарқ қилади ва солиқ сиёсати одатда кенгроқ иқтисодий ва ижтимоий омиллар контекстида кўриб чиқилади.

1.5-расм. Солиқ юки ва унинг давлат молиявий сиёсати билан боғлиқлиги⁹

1.5-расмдан шуни назарий хулоса чиқариш мумкинки, солиқ юки давлатнинг молиявий сиёсатининг натижаси ҳисобланиб, солиқ юкининг миқдори ва унинг қамрови давлатнинг молиявий сиёсатидан келиб чиқади. Бунда давлат томонидан белгиланадиган мажбурий тўловлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Шундан келиб чиқиб, давлат ўзининг молиявий функцияларидан келиб чиқиб турли хил молиявий пул фондларини ташкил қилиб, уларни молиявий

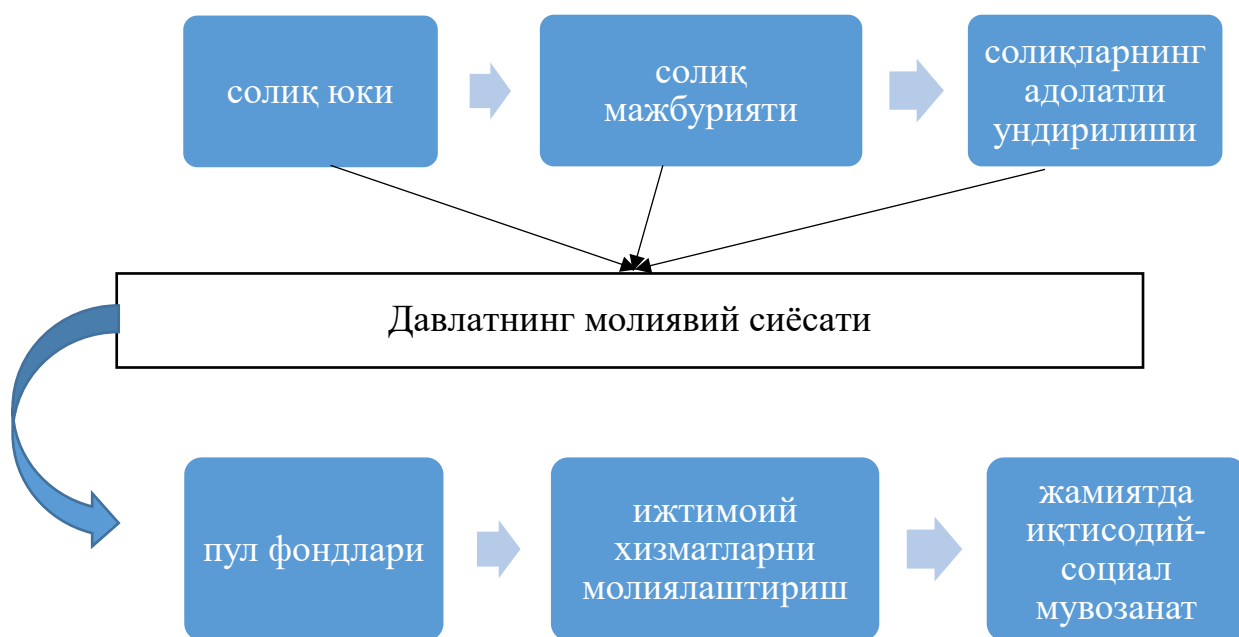
⁹ Муаллиф томонидан тузилган.

маблағлар билан таъминлаш мақсадида солиқ юкига оид сиёсатини шакллантириб боради.

Иқтисодий адабиётларда, қонун ҳужжатларида солиқлар билан бир қаторда мажбурий тўловлар, йиғимлар, тўловлар, давлат йиғимлари, давлат божи, божхона тўлови, бож тўлови каби тушунчалар учрайдики, таъкидланамиздек, улар умумлашган ҳолда солиқ юкини ҳам ифодалайди. Уларни гуруҳлаштирган ҳолда солиқлар ва солиқсиз тўловларга ажратиш мумкин. Албатта, бу тушунчаларнинг умумлаштирадиган термин (категория) бу – мажбурий тўловлардир. Мажбурий тўловлар ички моҳияти жиҳатдан солиқлар ва солиқсиз тўловларга ажратилади. Йиғимлар, тўловлар, давлат йиғимлари, давлат божи, божхона тўлови, бож тўлови улар солиқсиз тўловлар деб юритилади. Шу билан биргаликда давлат ўзининг бюджет-солиқ сиёсатини аниқлаётганда ва юритаётганда уларнинг баъзиларини солиқларга тенглаштириш ҳолатлари ҳам учрайдики (бу тажриба Республикамиз бюджет-солиқ сиёсатида ҳам мавжуд), бунда тегишли солиқсиз тўловнинг молиявий жиҳатдан ва уни ундириш тартибларининг муҳимлигидан келиб чиқилади.

Мажбурий тўловлар давлат томонидан икки хил мақсадда ундирилади. Биринчиси, бу давлатнинг турли даражадаги фондларининг молиявий ресурсларини шакллантириш асосида аниқ мақсадли ижтимоий тадбирларни амалга ошириш мақсадида бўлса, иккинчиси, давлатнинг ваколатли органлари томонидан юридик ҳамда жисмоний шахсларга турли хил ҳуқуқий ва бошқа тартибдаги хизматларни кўрсатганлик, уларнинг фаолиятига рухсат берганлик ҳамда давлат рўйхатига олганлик учун ундирилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, гарчи қонунларда давлат божи алоҳида кўрсатилган бўлса-да, моҳияти жиҳатдан йиғимлар таркибига киради. Йиғимлар, ўз навбатида, ундирилиши жиҳатдан умумдавлат миқёсида ва маҳаллий миқёсдаги йиғимларга бўлиниб, уларнинг жорий қилиниш даражаси жиҳатдан фарқланиши ҳам умумдавлат ва маҳаллий миқёсда амалга оширилади. Уларнинг бундай белгиланиши эса йиғимларнинг ҳудудлар бўйича ҳам фарқланишига олиб келади. Чунки аксарият давлатларда, жумладан,

Ўзбекистонда маҳаллий ҳокимликларнинг молиявий ҳуқуқлари сифатида ўзларининг ҳудудида маҳаллий йиғимларни жорий этиш ҳуқуқи белгиланган. Бир ҳудудда жорий қилинган йиғим бошқа ҳудудда ундирилмаслиги мумкин.

1.6-расм. Солиқ юки-солиқ мажбурияти-солиқларнинг адолатлилик тамойили ўртасидаги триада боғлиқлиги¹⁰

Солиқ юкининг иқтисодий моҳиятини тадқиқ қилишда фикримизча, албатта унинг солиқ мажбурияти ва солиқларнинг адолатли ўрнатилиши билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 85-моддаси мазмунига кўра, солиқ мажбурияти сифатида солиқларни ва йиғимларни тўғри ҳисоблаб чиқариш ҳамда ўз вақтида тўлаш бўйича юридик ва жисмоний шахсларга юклатилган молиявий мажбуриятлар тушунилади. Назарий жиҳатдан олиб қаралган солиқ юки солиқ мажбуриятини келтириб чиқаради, солиқ тўловчилар томонидан ўзларига юклатилган солиқ мажбуриятларининг ўз вақтида ва тўлиқ адо этилиши, солиқ юкининг адолатли ўрнатилганлигини ҳам ифодалайди. Ваҳоланки, солиқ юки давлат томонидан дунё миқёсида ўртача деб топилган миқдор (30-35%) даражасида белгиланган ҳолатда ҳам солиқ тўловчиларнинг

¹⁰ Муаллиф томонидан тузилган.

солиқ тўлашдан бўйин товлаши эса, солиқ юкининг адолатсиз белгиланганлигини ҳар доим ҳам ифодаламайди. Бу масала иқтисодий ва социал жиҳатдан анчайин мураккаб жараён ҳисобланади.

Тадқиқот ишимизнинг мазкур банди бўйича назарий таҳлилларимизга асосланиб умумий хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, солиқ юки бир қарашда оддий тушунча бўлиб ҳисоблансада, бироқ, уни аниқлаш, унинг миқдорини тартиблаш ҳамда унинг бошқа иқтисодий муносабатларга таъсири жиҳатдан анчайин мураккаб иқтисодий-ижтимоий жараёнларни қамраб олади. Солиқ юкининг назарий асосларини чуқурроқ ва кенгроқ таҳлил қилиш ва тадқиқ учун албатта, бу борадаги илмий тадқиқот ишларини танқидий жиҳатдан таҳлил қилиш лозим деб ҳисоблаймиз.

1.2§ Солиқ юкининг илмий тадқиқотлардаги назарий талқини

Илмий тадқиқот услубиётида ўрганилаётган муаммо ёки объектнинг ички ва ташқи хусусиятларини ўрганишда ушбу масаланинг қанчалик тадқиқ этилганлиги, яъни унинг илмий тадқиқотлар объектига тортилганлигини таҳлил қилиш ҳам муҳим ҳисобланади. Агар, илмий тадқиқот объекти сифатида қанчалик кўп ўрганилган бўлса, тадқиқот объектининг ўзига хос мураккаблиги ҳамда унинг долзарблигининг қанчалик юқори эканлигини ҳам англатади.

Солиқ юки масаласи ҳам шундай илмий-назарий ва амалий категория бўлиши билан бир қаторда у кенг қамровли иқтисодий муносабатлар тизимидан ҳам иборатдир. Чунки, солиқ юки шундай мураккаб масалаки, давлат учун ҳам солиқ тўловчи учун ҳам жуда асосий масала ҳисобланади. Давлат солиқ юкини қулай миқдорда белгилаш орқали ҳам ўзининг молиявий ресурсларга бўлган эhtiжини қондириб борса, бошқа томондан, солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятига салбий таъсир қилмаслигини ҳам таъминлаш давлатнинг муҳим муаммоси бўлиб қолаверади. Солиқ тўловчилар эса, ўзларининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, солиқларнинг миқдори кам бўлишини ва ўзларининг иқтисодий фаолиятидаги муваффақиятсизликларни эса кўпинча (гарчи ўзларининг иқтисодиёт

қонунларига амал қилмасада) солиқ юкининг оғирлигидан деб баҳолаш ҳолатлари етарлича учрайди. Бундан кўринадики, солиқ юки билан боғлиқ илмий тадқиқотларнинг моҳиятини таҳлил қилиш асосида бу борадаги илмий мушоҳадаларни умумлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Таъкидлаш лозимки, солиқ юки масала билан илмий тадқиқотлар олиб борган хорижлик ва маҳаллий олимларимизнинг аксариятида унинг солиқ тўловчилар ва иқтисодиётга таъсирига баҳо берилган бўлса, айримларида унинг ички моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Иқтисодчи олимлардан Т.Куликованинг илмий тадқиқотларига эътибор қаратадиган бўлсак, унда муаллиф солиқ юки масаласини солиқ бошқаруви тизими ҳақидаги ғоялари билан бойитганлиги, хўжалик юритувчи субъектларда солиқни режалаштириш масаласини улар томонидан солиқ юкини эътиборга олган ҳолда амалга оширишнинг илмий асослари, солиқ юкини баҳолашга оид илмий ёндашувларини таҳлили, солиқ тўловчи тадбиркорлик субъектларининг солиқ юкини баҳолашнинг айрим услубий асосларини ишлаб чиққан, тадбиркорлик субъектларининг солиқ юкини режалаштиришнинг детерминистик симуляция моделларини ишлаб чиққан¹¹.

Т.Куликова солиқ юкининг моҳиятини тадқиқ этишда аввало солиқларни давлатнинг тадбиркорлик фаолияти учун шарт-шароитларни таъминлаш учун тўлови деб баҳоласа, “солиқ юки давлат хизматлари харажатлари ва давлат ичида олинган даромадларни солиштирувчи ҳамда микродаражадаги солиқ юки миқдорий баҳолаш имконини берувчи кўрсаткичдир”¹² деб таърифлайди. Шунингдек, ушбу иқтисодчи солиқ юкини таҳлил қилишда солиқ майдони деган тушунчани киритади ва унинг солиқ юкига таъсирини илмий асослашга ҳаракат қилади. Яъни, унинг фикрича, “хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ юкини оптималлаштириш - бу қонун доирасида хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятига

¹¹ Куликова Татьяна Вениаминовна. Инструменты планирования налоговой нагрузки хозяйствующих субъектов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново 2004. С. 20.

¹² Ўша манба. С 8.

аралашмасдан, энг кам солиқ юкига олиб келадиган солиқ фаолиятини амалга оширишнинг кўп қиррали вариантини излашдир. Оптималлаштириш муаммоси ҳал қилишда солиқ майдонини эътиборга олиш керак. Ўз навбатида солиқ майдони - бу солиқнинг асосий параметрларини кўрсатувчи юридик шахслардан ундириладиган солиқларнинг рўйхати ва тавсифидир”¹³.

Хорижлик иқтисодчи олимлардан А.Готфан солиқ юки муаммосини "солиқларни оптималлаштириш" масаласи билан бирга тадқиқ қилган. Муаллифнинг фикрича, “солиқ юкининг паст даражаси мувозанатини таъминлаш ва солиқ таваккалчиликларини мақбул чегараларда сақлашни ўз ичига олган чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш, тўланган солиқларни рационализация қилиш ва жорий қонунчилик доирасида солиқ рискларини камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар давлатнинг муҳим масаласи сифатида қўйилиши керак”¹⁴. Бундан ташқари ушбу олим ўз тадқиқотлари доирасида корхона, бу математик жиҳатдан тавсифланган оптималлаштириш мезонлари асосида корxonанинг солиқ юки кўрсаткичи қийматини унинг фаолиятининг ишлаб чиқариш ва тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилиш имконини беради деган ғояни илмий асослаган, “корхона фаолиятини комплекс солиқ таҳлили доирасида “солиқ юки” кўрсаткичинини ҳисоблаш методологиясини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари ишлаб чиққан, "солиқ йўлаги" тушунчасига муаллифнинг таърифини ишлаб чиққан ва уни кичик бизнес субъектларига солиқ юки кўрсаткичининг оптимал қийматларини баҳолаш воситаси сифатида берган, солиқ юкини баҳолашнинг оригинал усулини таклиф қилган.¹⁵

Ушбу тадқиқотчи корхоналардан солиқ юкини ҳисоблаш услубиётини тадқиқ қилиб таъкидлайдики, “корхонага солиқ юки кўрсаткичинини ҳисоблаш солиқ таҳлилининг комплекс методологияси доирасида амалга оширилиши

¹³ Ўша манба. С9-12.

¹⁴ Готман Анна Павловна. Методика оценки налоговой нагрузки предприятий малого бизнеса в границах «налогового коридора». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново-2008. С.24.

¹⁵ Қаранг: Ўша манба. С7-12.

керак. Бундан ташқари, кўрсаткични ҳисоблаш методологиясининг ўзи корхонага мутлақ ва нисбий солиқ юкининг тўлиқ тасвирини бериши керак. Шунинг учун солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш фақат битта формула асосида амалга оширилмаслиги керак”¹⁶.

Айрим иқтисодчи олимлар солиқ юки масаласини алоҳида олинган солиқ турлари бўйича солиқ тўловчининг фаолиятига таъсири жиҳатдан тадқиқ этиб, унинг илмий хулосалари асосида айнан ўша солиқ турини ундириш ва амал қилиш механизмларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиққан. Шундай илмий тадқиқотлар сирасига А.Усовецкий томонидан амалга оширилган тадқиқотларни келтириш мумкин. Корхоналарнинг солиқ юкини оптималлаштириш зарурати сабаблари аниқланади. Мазкур тадқиқотчининг илмий ишларида асосан қўшилган қиймат солиғи бўйича солиқ юкини аниқлаш услубиёти билан бир қаторда солиқ юкининг назарий асослари ҳам тадқиқ қилинган. Бундан ташқари ҚҚС бўйича корхоналарга солиқ юкини оптималлаштириш услубиётини такомиллаштирилган вариантини таклиф қилган.

А.Усовецкий шунингдек, тадқиқотида корхоналарда солиқ юки масаласига ҳа алоҳида урғу бериб, “корхонанинг солиқ юки деганда хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ мажбуриятлари мутлақ қийматининг ягона ҳисоб-китоб даври учун қўшилган қийматга нисбати тушунилади ва бундай ёндашув макро ва микро даражада солиқ юкини аниқлаш имконини беришлигини, солиқ юки ишлаб чиқаришнинг моддий интенсивлиги, маҳсулот баҳосидаги солиқлар миқдори, ходимлар сони каби омиллар билан бузилмайди”¹⁷ деган муаллифлик ёндошувини билдиради. Шунингдек, муаллиф корхонанинг солиқ юкини оптималлаштириш масаласига илмий ёндошган ҳолда уни “солиқ тўловчиларнинг мақсадли қонуний ҳаракатлари, шу жумладан қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча имтиёزلардан

¹⁶ Ўша манба. С. 13.

¹⁷ Усовецкий Артем Анатольевич. Методы оптимизации налоговой нагрузки предприятий (на примере налога на добавленную стоимость). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2003. С. 11.

тўлиқ ва оқилона фойдаланиш, солиқ имтиёзлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар орқали солиқ мажбуриятлари миқдорини камайтириш тушунишдир”¹⁸ деб изоҳлайди.

Яна бир шу каби олимлардан бири Д.Лазутина эса, ўзининг “Солиқ юки ва уни ҳисоблаш усуллари” деб номланган диссертацион тадқиқотларида солиқ юки масалаларини ўрганиш доирасида муаллиф "солиқ юки" ва "солиқ оғирлиги" тушунчаларининг таърифларини фарқлашни таклиф қилади, тадбиркор учун мақбул солиққа тортиш тизимини танлаш мақсадида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиққан, миллий иқтисодиётда реал солиқ юкини аниқлаш учун жисмоний шахсларнинг солиқ юкини ҳисоблашнинг муаллифлик методологиясини таклиф қилади, жисмоний шахснинг солиқ юки ҳажмига таъсир этувчи омилларни баҳолаш усуллари келтириб ўтади.¹⁹

Мазкур тадқиқотчининг фикрича, “солиқ юки деганда, бир томондан, хўжалик юритувчи субъектлар ва давлат ўртасида мажбурий солиқ тўловларини тўлаш бўйича вужудга келадиган муносабатлар тушунилса, бошқа томондан, солиқ механизмлари орқали давлатнинг иқтисодиётга потенциал таъсирини акс эттирувчи қиймат, солиқ юки эса ҳақиқий таъсир даражасини тавсифловчи кўрсаткичдир”²⁰. Бундан ташқари Д. Лазутинанинг ёндошувига кўра, солиқ юки мутлоқ ва нисбий шаклда мавжуд бўлади. солиқ юкини маълум бир турларига қараб, масалан, тарқалиш даражасига қараб, макро ва микро даражадаги солиқ юкини аниқлаб бориш лозим деб ҳисоблайди.

Е.Комарова солиқ юкига оид кенг илмий тадқиқотлар олиб борган иқтисодчи олимлардан бири сифатида солиқ юки ва солиқ оғирлигининг ўзаро

¹⁸ Ўша манба. С. 13.

¹⁹ Лазутина Дарья Васильевна. Налоговая нагрузка и методы её расчета. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тюмень – 2005. 25. С.

²⁰ Лазутина Дарья Васильевна. Налоговая нагрузка и методы её расчета. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тюмень – 2005. С.11.

ўхшаш жиҳатлари билан биргаликда солиқ юкига хос бўлган белгиларни ҳам кўрсатиб берган. Яъни, ушбу олимнинг фикрича, “биринчидан, ҳудуд иқтисодиётига солиқ юки унинг ҳудудида молия-хўжалик фаолиятини амалга оширувчи аниқ солиқ тўловчиларнинг тўлов қобилиятига боғлиқ, лекин уларнинг ҳар бирининг солиқ мажбуриятини бажариш қобилиятидан қатъий назар ҳисоблаб чиқилади, иккинчидан, минтақа иқтисодиётининг фаолият турлари бўйича тузилиши солиқ солиш объектларининг таркиби ва солиқ солинадиган базанинг ҳажмини ҳисобга олган ҳолда унинг солиқ юкини сезиларли даражада белгилайди, учинчидан, давлат ҳокимияти органларининг солиққа тортиш соҳасидаги ваколатларини индивидуал солиқларнинг элементларини белгилаш, кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш, инвестиция солиқ имтиёзлари бериш орқали амалга ошириш солиқ базасига таъсир кўрсатадиган таъсир сифати (салбий ёки ижобий) қисқа ва узок муддатда фарқланади, тўртинчидан, солиқ маъмурияти солиқ тизимининг элементи сифатида солиқ органларининг аниқ назорат тадбирларида амалга оширилади, уларнинг самарадорлиги минтақада маълум даражада минтақа иқтисодиётига солиқ юкига таъсир қилади”²¹.

Е.Комарованинг илмий тадқиқотларида солиқ юки ва солиқ оғирлиги тушунчаларининг ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатлари очиқ берилиши билан бир қаторда ҳудудларда минтақавий ҳамда солиқ тўловчи доирасида солиқ юкини аниқлаш ва уни баҳолаш орқали маҳаллий давлат ҳокимликларининг бу борадаги молиявий сиёсатининг устувор йўналишларини илмий асослашга ҳаракат қилинган, ҳудудларда - корреляцион-регрессия таҳлили асосида солиқ юкининг катталиги ва нефть нархининг жаҳон конъюнктураси, минтақанинг иқтисодий сиёсати билан белгиланадиган омиллар ўртасидаги боғлиқликни илмий асослаган, ҳудуддаги устувор инвестиция лойиҳалари ва дастурларини солиқ билан тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида инвестиция

²¹ Комарова Елена Ивановна. Налоговая нагрузка на экономику региона в условиях развития налоговой системы Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Оренбург-2007. 11с.

солиғи кредитини (ИСК) бериш механизми такомиллаштирилган, солиқ тўловчиларнинг солиқ паспортига қўшилиши керак бўлган маълумотлар асосида минтақа иқтисодиётига солиқ юкини мониторинг қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган. Илмий таҳлилларга асосланиб, макро ва микроиқтисодий ёндашувларни қўллаш, биринчидан, солиқ юки солиқ муносабатларини уларнинг иштирокчилари манфаатларини юқори даражада жамлаган ҳолда тавсифлашини, солиқ юки муносабатларида улардан бири ҳар доим давлат, иккинчиси солиқ тўловчилар бўлишлиги, солиқ юки мамлакат, минтақа, муниципалитет доирасида давлат ва муайян солиқ тўловчи ўртасидаги муносабатларни акс эттиришлиги, солиқ юки ва солиқ юкининг миқдорий қийматлари мос келмай қолишнинг сабаблари кўрсатиб берилиши бир қаторда муаллиф (Е.Комарова) “солиқ юки нисбий шаклда тавсифланиб, яратилган қийматнинг солиққа тортиш механизми орқали бюджетга тақсимланадиган қисми сифатида, у солиқ тўловчининг солиқ шаклида давлатга тўланган даромадларининг харажатларни ҳисобга олган ҳолда улушига мос келадиган кўрсаткич сифатида кўриб чиқилиши керак”²²лигини таъкидлайди.

Солиқ юки борасида илмий тадқиқотлар олиб борган Рогожин Антон Николаевич эса, солиқ менежменти нуқтаи назаридан фискал юк ва солиқ юкини фарқлаш лозимлигини таъкидлайди ва солиқ юкини фискал юкнинг таркибий қисми сифатида тушуниш лозим деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, “фискал юк мамлакат бюджет тизими бюджетларига (шу жумладан бюджет давлат ижтимоий бюджетдан ташқари жамғармаларига) ҳисобланган мажбурий тўловларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини кўрсатади ва у куйидаги элементларни ўз ичига олади: солиқ тушумлари, суғурта мукофотлари, божхона тўловлари ва йиғимлари, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар, лицензия тўловлари”²³. Шунингдек, мазкур

²² Ўша манба.

²³ Рогожин Антон Николаевич. Налоговая нагрузка в системе налоговой политики государства и организаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Саратов – 2012. с 12.

муаллиф солиқ юки мамлакатдаги ҳудудий ва тармоқларнинг табақаланишини белгилаб беради, унинг даражасига таъсир этувчи қуйидаги: “давлат ва ташкилотларнинг солиқ сиёсати, солиқ интизоми, ташкилотлар томонидан молиявий ва инвестиция қарорларини қабул қилиш”²⁴ каби оимларнинг моҳияти ва таъсирини кўрсатиб ўтади.

Таъкидлаш керакки, солиқ юки ва уни таҳлил қилиш масаласи маҳаллий олимларининг илмий тадқиқотларида ҳам кенг ўрин олиб келмоқда. Булар жумласига, Т.Маликов, Қ.Яхёев, М.И.Алимардонов, Ш.Тураев, К.Ҳотамов, Б.Санақулова, Б.Исроилов, С. Султанова, И.Ниязметов, З.Қурбонов, Ф.Исаев, Қ.Тухсанов, У.Нормурзаев, У.Ражабов ва шу каби олимларимининг илмий тадқиқотларини келтириш мумкин²⁵.

Маҳаллий олимлардан иқтисодиёт фанлари доктори Қ. Тўхсанов корхоналар фаолиятини рағбатлантиришда солиқларнинг таъсирини тадқиқ этиб, убу жараёнда солиқ юки масаласига ҳам тўхталиб ўтади. Олим таъкидлайдики, “солиқ юкини минималлаштириш учун солиқ тўлашдан бўйин товлаш юқори хавфлар билан боғлиқ бўлиб, ушбу усулдан фойдаланганлик учун жазо чоралари солиқлардан қочиш схемаларини қўллашдан молиявий имтиёзлардан сезиларли даражада ошади, шунингдек, тадбиркорлик субъекти томонидан тўланадиган солиқлар миқдори ва солиқ юкининг ҳажмига энг кўп таъсир кўрсатадиган асосий параметрлар сифатида мулкчилик шаклини

²⁴ Ўша манба. С.13.

²⁵ Маликов Т. “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”. Т.: Академия нашри. 2002 й., Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти.-Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 й 19-б., Тураев Ш.Ш. “Иқтисодиётда солиқ юкини оптималлаштириш йўналишлари”. и.ф.д. учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.-2021 й, Хотамов К.Р. “Билвосита солиқлар ҳисоби, таҳлили ва аудитини такомиллаштириш” диссертация и.ф.д., Т.: 2016 й.136 б., Санақулова Б.Р. “Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш орқали иқтисодий ўсишини таъминлаш” д.д. Т.:2016 й. 120 б., Юлдашев О.Т. Ўзбекистон республикасида солиқ имтиёзларини такомиллаштириш йўналишлари и.ф.н. диссертацияси, Т.: 2011 й. 22 бет., Қурбонов З.Н. “Солиқ ҳисоби ва аудитининг назарий ва методологик асослари” дис. И.ф.д. Тошкент.: БМА, 2008. 272 б., Исроилов Б.И. “Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари”. Диссертация и.ф.д., Самарқанд-2006., Исаев Ф.И. Солиқ таҳлили: назария ва амалиёт. Монография. Т.: “IQTISODIYOT”. 2022 йил. 150 бет., Раджапов У. “Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини такомиллаштириш” и.ф.н. илмий даражаси олиш учун ёзилган дисс. Афтореферати.-Т:-2006. 9-б.

танлаш; солиқ тизимини танлаш; корхонанинг фаолият тури ва уни рўйхатдан ўтказиш жойи; даромад ва харажатлар нисбати”²⁶ кабиларни келтириб ўтади.

Республикамиз солиқ тизимида солиқ юкига оид илмий тадқиқотлар олиб бораётган тадқиқотчилардан С.Султонова ўз тадқиқотларида солиқ юкини аниқлаш услубиётига тўхталиб, республикамиз темир йўл тармоғидаги корхоналарнинг молиявий кўрсаткичларини таҳлил қилишда солиқларнинг хизмат кўрсатиш таннархига таъсири орқали уларнинг зиммасидаги солиқ юкининг миқдорини илмий жиҳатдан таҳлил қилган. Олима С.Султонова “иқтисодчи олимларнинг солиқ юки кўрсаткичларини микродаражада ҳисоблаш методикаларини ўрганган ҳолда корхоналарнинг солиқ юкини таҳлил қилган республикамиз иқтисодиётининг барқарор фаолиятининг долзарб йўналишларидан бири-тадбиркорлик субъектларининг солиқ юкини бошқаришнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш лозимлигидан келиб чиқиб, ушбу механизмда давлатнинг солиқ сиёсатидаги сўнгги йилларда рўй бераётган таркибий ўзгаришларни ҳисобга олиши зарурлигини, солиқларнинг иқтисодий жараёнларга таъсирини тавсифловчи мавжуд таърифларни танқидий баҳолаган, солиқ юкининг иқтисодиётга ва тадбиркорлик субъектларига таъсирини ўлчайдиган кўрсаткичларни тизимлаштириш лозимлиги илгари сурган, макро ва микро даражадаги солиқ декларацияларини аниқлашни шу асосда асослаш ва уларни аниқлашга услубий ёндашувларни келтирган”²⁷.

Маҳаллий олимларимиздан Х.ДЖамалов оптимал солиқ юкини аниқлаш масаласини солиққа тортиш назариясининг муҳим муаммоларидан бири сифатида таъкидлаб, илмий тадқиқотлари доирасида корхоналарда солиқ мажбуриятини шаклланиш моделининг хусусиятлари сифатида оптимал солиқ юкини шакллантириш муаммосига эътибор қаратади. Муаллифнинг фикрича эса “корхоналарнинг молиявий ресурсларидан оқилона фойдаланиш орқали

²⁶ Тўхсанов Қудратилло Нозимович. Корхоналар фаолиятини ривожлантиришни солиқ механизми орқали рағбатлантириш масалалари. "IQTISODIYOT VA TURIZM" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali №6(8) 2022.

²⁷ Султонова Соня Махмудовна. GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 22 | 2022. Корхона молиявий барқарорликкасолиқ юкининг таъсири. ISSN: 2545-0573.

максимал фойда олишдан манфаатдор бўлган иқтисодий агентлар солиқ мажбуриятларида имкон даражада солиқ юкини камайтиришга ҳаракат қила бошлайдики, бунда асосан иккита йўл бўлиб: иқтисодий фаолиятда таркибий самарадорлик ҳисобидан солиқ мажбуриятларини камайтириш ва солиқ юкини бошқа иқтисодий агентларга ўтказиш йўли билан солиқ юкини камайтириш ҳисобланади”²⁸ дейди.

Шундай олимлардан С.Чепель эса, солиқ юки масаласига оид илмий тадқиқотларида солиқ юкини солиқ ундирмаларининг асосий турлари бўйича бир даражага пасайишини оқибатлари ва уларнинг ўсиш ва экспорт индикаторларига тўғридан – тўғри таъсирини эконометрик тадқиқот усули асосида ёндошади ва таъкидлайдики, “солиқ тизимини барча вариантларида солиқ юкини тенглаштириш, солиқ маъмуриятини такомиллаштириш ва солиқлар йиғими даражасини ошириш бўйича чораларга бир вақтда устуворлик берилмоғи лозим. Шундай ҳолатда иккита вазифани бир вақтда ечиш мумкин, яъни, уларнинг бири иқтисодий барқарор ўсишнинг зарурий шarti ҳисобланган солиқ юкини пасайтириш билан боғлиқ бўлса, иккинчиси эса, кейинги йилларда эришилган макроиқтисодий барқарорликка путур етказмайдиган бюджетни реал харажатлари ўсиши билан боғлиқдир”²⁹.

Профессор И.Ниязметов эса, ўзининг докторлик диссертациясида “солиқ юкини солиқларнинг хусусиятидан келиб чиқиб икки босқичли, яъни барча тадбиркорлик субъектлари учун умумий бўлган солиқлар кесими-да солиқ юкини қиёслаш ва тадбиркорлик субъекти мажбуриятида бўлган барча солиқлар юкини баҳолаш услуби ишлаб чиққан”³⁰.

1-жадвал.

Илмий-ўқув манбаларда солиқ юкининг моҳиятига оид илмий ёндошувлар³¹

²⁸ Джамалов Хасан Нуманжанович. Корхоналар солиқ мажбуриятларининг шаклланиш модели хусусида. “PEDAGOGS” international research journal. Volume-32, Issue-1, April - 2023 ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995.

²⁹ С.Чепель. Бюджет соҳасини тартибга солишнинг макроиқтисодий тенденциялари ва иқтисодиёт учун унинг оқибатлари: эконометрик ёндашув. Ўзбекистон иқтисодиёти журнали, 2006 й, №3.

³⁰ Ниязметов Исламбек Машарипович. Солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш орқали солиқ тизими барқарорлигини таъминлаш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент-2018, 70 б.

³¹ Илмий-ўқув адабиётларини таҳлил қилиш асосида муаллиф томонидан умумлаштирилган.

Муаллиф(лар)	Солиқ юкига нисбат (муаллифлик ёндошув)	Адабиёт манбаси
Т.Маликов	<i>Солиқ оғирлиги (юки)</i> – давлат ва жамият ҳаётида солиқларнинг ролини характерлаб берадиган энг умумлашган кўрсаткич. Ишлаб чиқаришнинг умумий хажми ва даромадларда солиқ ажратмаларининг салмоғини кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга ошириладиган моделдан келиб чиқадиган ўлчам.	Маликов Т. “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”. Т.: Академия нашри. 2002 й
Қ.Яхёев	<i>Солиқ юки</i> бу тўловчининг ҳамма солиқлар ва йиғимлар йиғиндисидан бюджетга тўлашидир.	Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти.-Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 й 19-б.
М.И.Алимардонов	<i>Абсолют солиқ юки</i> – корхоналардаги солиқ ва ижтимоий суғурта бадаллари юкини ифодалаб, улар бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ўтказилади, хўжалик субъектлари солиқ мажбуриятларининг абсолют миқдоридир.	Алимардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. И.ф.д. автореферати 23-бет, Т-2004.
Ш.Тураев	<i>Хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юки</i> -хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг хўжалик субъектининг қўшилган қийматига нисбатидир.	Тураев Ш.Ш. Хўжалик субъектларининг солиқ юкини оптималлаштириш масалалари. диссертация и.ф.н. Тошкент.-2007 й.
К.Ҳотамов	Хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳисобланган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг қўшилган қийматга нисбати солиқ юкини ҳосил қилади.	Ҳотамов К.Р. “Билвосита солиқлар ҳисоби, таҳлили ва аудитини такомиллаштириш” диссертация и.ф.д., Т.: 2016 й.136 б.
С. Султанова	<i>Соф солиқ юки</i> – бу солиқ харажатларини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир. Ялпи солиқ юки – бу солиқ ва бошқа мажбурий тўловларга ажратмалар суммасини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир.	Султанова Соня Махмудовна. GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 22 2022. Корхона молиявий барқарорликкасолиқ юкининг таъсири. ISSN: 2545-0573.
Б.Санакулова	<i>Солиқ юки</i> – амалдаги солиқ қонунчилигидан келиб чиқиб, хўжалик юритувчи субъект томонидан солиқ юки аниқланаётган ҳисобот даврида ҳисобланган барча солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, йиғимлар, бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар ҳамда хўжалик субъекти томонидан солиқ маъмурчилиги харажатларининг умумий йиғиндисидир.	Санакулова Б.Р. “Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш орқали иқтисодий ўсишини таъминлаш” д.д. Т.:2016 й. 120 б
Б.Исроилов	<i>Солиқ юки</i> деганда, хўжалик юритувчи субъект ёки фуқароларнинг давлат ёки маҳаллий бюджетга ҳамда турли жамғармаларга қатъий белгиланган ставкада ва тартибда тўлайдиган барча солиқлар ва тўловлар йиғиндисининг тўловчилар иш ҳажмига, даражага ёки бошқа солиқ объектига нисбати тушунилади.	Исроилов Б.И. “Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари ”. Диссертация и.ф.д., Самарқанд-2006.

С.Султонованинг фикрига кўра, “солиқ юкини ҳисоблашда маҳсулотни сотишдан соф тушум кўрсаткичига нисбатан аниқлаш мақсадга мувофиқ, бунинг асоси сифатида эса муаллиф бу кўрсаткичга нисбатан солиқ юки

даражасини аниқлаш, хўжалик юритувчи субъект соф тушумининг қанча фоизи солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар сифатида харажатларга олиб боришни тавсифлайди. Корхоналарда —солиқ юки кўрсаткичини қуйидаги икки кўрсаткич билан ифодалаш мақсадга мувофиқ: соф солиқ юки ва ялпи солиқ юки. Соф солиқ юки – бу солиқ харажатларини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир. Ялпи солиқ юки – бу солиқ ва бошқа мажбурий тўловларга ажратмалар суммасини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир”³².

Солиқ юки билан боғлиқ илмий тадқиқотлар ҳолатини таҳлил қиладиган бўлсак, бу борада солиқ юки ва унинг солиқ тизимининг бошқа кўплаб жиҳатлари ҳамда иқтисодиётнинг турли қирралари билан ўзаро боғлиқлигига оид илмий хулосалар қилинганлигини кўриш мумкин, масалан, Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси (ХВФ), Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) каби ташкилот ва муассасалар, шунингдек, кўплаб университетлар ва тадқиқот марказлари турли мамлакатларда солиқ юки бўйича мамлакатлар ва минтақалар доирасида тадқиқотларни келтириш мумкин.

Бундан ташқари, кўплаб иқтисодчилар, масалан, Жеймс Потерба, Эммануэл Саэз, Томас Пикетти ва бошқалар иқтисодий тенгсизлик бўйича тадқиқотларга, шу жумладан солиқ юкини таҳлил қилишга ҳисса қўшдилар. Халқаро валюта жамғармаси томонидан эълон қилинган "Жаҳон солиққа тортиш ҳисоботи"да турли мамлакатлардаги солиққа тортишнинг турли жиҳатлари, ҳамда солиқ тизимининг тузилиши, ставкалари, имтиёзлари ва бошқа параметрлари таҳлил қилинган. Жаҳон банки томонидан “Бизнес юритиш” бўйича тайёрланган ҳисоботда турли мамлакатлардаги бизнес муҳити, жумладан, солиқ сиёсати жиҳатлари ва унинг тадбиркорликка таъсири таҳлил қилинган, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) томонидан эса, турли мамлакатларда иш ҳақиға солиқ солиш ва унинг

³² Ўша манба.

жисмоний шахсларга таъсири таҳлил қилинган, Алберто Алешина ва Ёханнес Рудолф томонидан олиб борилган тадқиқотда солиқларнинг иқтисодий ўсишга таъсири таҳлил қилинади ва ривожланишни рағбатлантириш учун энг яхши солиқ сиёсатини аниқлайди.

Бундай тадқиқотлар сирасига Жорж Мансфилд ва бошқалар томонидан олиб борилган "Солиқ ва иқтисодий ўсиш" номли тадқиқотда солиқ ставкаларининг инвестициялар ва иқтисодий ўсишга қандай таъсир қилиши, Жейсон Фурман ва бошқаларнинг "Солиқ сиёсатининг иқтисодий ўсишга таъсири" номли тадқиқотда солиқ сиёсатининг иқтисодий ўсиш ва сармоёга таъсири, Филипп Байфот ва Хелен Доус томонидан солиқларнинг тадбиркорлик фаолияти ва иқтисодий ўсишга қандай таъсир қилишини кўриб чиқишга бағишланган "Солиқларнинг тадбиркорлик фаолияти ва иқтисодий ўсишга таъсири" номли тадқиқот, Алесина, Алберто ва Силвиа Ардагналарнинг (2004) солиқ юки даражаси ва иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқлик бағишланган тадқиқот, Манкив, Н. Грегорй ва Метю С. Веинзиерларнинг (2010) "Даромаднинг оптимал солиққа тортилиши: даромадларни фойдали қайта тақсимлаш мисоли" номли тадқиқотда оптимал солиққа тортишнинг ноодатий ёндашувини, ижтимоий адолатга эришиш учун солиқлардан қандай фойдаланиш мумкинлигини ўрганадилар, Кинг, Мервин А. ва Дон Фуллертоннинг (1984) "Солиқлар ва капитал сифати" номли тадқиқотда солиқларнинг капитал сифатига, шу жумладан инсон капитали ва технологик инновацияларга инвестицияларга таъсирини ўрганади, "Солиқ солиш ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар молиявий тузилиши" деб номланган Десаи, Миҳир А., С. Фритз Фолей ва Жеймс Р. Жр.Хинесларнинг (2004) тадқиқотларида солиқларнинг тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар таркибига қандай таъсир қилишини таҳлил қилинган.

Бундан ташқари Кристина Ромер ва Девид Ромер томонидан "Солиқ ва иқтисодий ўсиш" (2014) номли, Ричард Блунделл ва Томас Макюрди томонидан "Солиқ ва меҳнат таъминоти" (2010) номли, Питер Диамонд ва

Эммануэл Сазз томонидан “Капитал даромадининг оптимал солиққа тортилиши” (1997) номли, Кеннет Мак Кензи ва Эргете Фереди томонидан “Солиқларни қисқартиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири: Канада провинцияларидан олинган далиллар” (2012) номли, Гилберт Меткалф томонидан “Углерод солиғининг тақсимлаш таъсири ва унинг уй хўжаликлари фаровонлигига таъсири” (2019) номли, Аннет Алстадсæтер, Ниелс Ёханнесен ва Габриел Зукман томонидан “Солиқдан бўйин товлash ва тенгсизлик” (2016) номли, Жеймс Потерба ва Эндрю Абелсон (2016) томонидан “Солиқ солиш ва уй хўжаликларини тежаш” номли ва шу каби илмий тадқиқотларда дунёнинг турли мамлакатлари мисолида солиқ юкининг турли хил жиҳатлари тадқиқ қилинган.

Агар, кейинги йилларда жаҳон илмий марказлар ва тадқиқотчилар томонидан олиб борилаётган солиқ юкига оид тадқиқотларга эътибор қаратадиган бўлсак, уларнинг айримларининг йўналишлари сифатида қуйидагиларни: солиқ юки ва солиқ тизимининг турли жиҳатларини, уларнинг иқтисодиёт ва жамиятга таъсирини, шунингдек, солиққа тортишнинг самарадорлиги ва адолатлилигини, солиқ юкининг турли мамлакатларда солиқ юкининг тармоқлар бўйича тақсимланишини, солиқ юкини инвестицияларни рағбатлантириш ёки айрим тармоқларни қўллаб-қувватлаш каби мақсадларга эришишда турли хил солиқ имтиёзлари ва чегирмаларининг қанчалик самарали эканлигини баҳолаш, солиқ ставкаларидаги ўзгаришларнинг иқтисодий фаолият, инвестициялар, бандлик ва истеъмолга ва шу орқали солиқ юкига қандай таъсир қилишини таҳлил қилиш, солиқ юкининг турли ижтимоий қатламлар ўртасида қандай тақсимланганлиги ва аҳолининг қайси гуруҳлари кўпроқ ёки камроқ солиқ юкини кўтаришини таҳлил қилиш, солиқларнинг тадбиркорлик фаолияти ва инновацияларга таъсири: солиқ сиёсатининг янги бизнес ва инновацион фаолиятни бошлаш қарорига қандай таъсир қилишини баҳолаш, иқтисодий ва ижтимоий мақсадларни ҳисобга олган ҳолда солиқ тизимининг оптимал тузилишини аниқлашга қаратилган тадқиқот, : солиқларнинг мамлакатлар ўртасидаги капитал ҳаракатига қандай

таъсир қилишини ва қайси омиллар сармояни жалб қилишга энг кўп таъсир қилишини таҳлил қилиш, белгиланган ставкалар бўйича солиқлар қанчалик самарали ундирилиши ва қандай омиллар ундириш ставкаларини ошириши ёки камайтириши мумкинлигини таҳлил қилиш, солиқ юкининг тенглик ва қашшоқликка таъсирини таҳлил қилиш, яъни, солиқлар жамиятдаги даромадлар тенглиги ва қашшоқликка қандай таъсир қилиши мумкинлигини баҳоловчи тадқиқотлар сифатида келтириш мумкин.

Солиқ юкига бағишланган илмий тадқиқотларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлили асосида бир қатор илмий хулосалар қилиш мумкин: биринчидан, солиқ юки доимо давлатнинг солиқ сиёсати билан узвий ҳолда тадқиқ қилиб келинмоқда, иккинчидан, солиқ юкининг ўзини солиқ тизими сифатида ўрганилган, учинчидан, солиқ юкининг иқтисодиётнинг турли жиҳатлари яъни, давлат бюджети даромадлари ва харажатлари даражасига, нархга, истъемол индекси ва унинг даражасига, иш ҳақига, рақобат муҳитига, инвестицияга, капитал ҳаракатига ва шу кабиларга боғлиқ ҳолда ўрганилган, тўртинчидан, солиқ юкини аниқлаш усуллари ва унинг тақсимланишини тармоқлар бўйича хусусиятларига бағишланиб келинмоқда.

Илмий тадқиқот услубиётига асосланган ҳолда бизга қадар солиқ юки муаммосига бағишланган амалга оширилган тадқиқотлар қатори биз ҳам солиқ юкининг моҳиятига оид муаллифлик ёндошувимизни келтиришни лозим топдик. Шундан келиб чиққан ҳолда, *солиқ юки бу-* иқтисодий субъектларга тегишли бўлган даромад, фойда, мол-мулк, ер ва бошқа солиққа тортиладиган объектлар доирасида жамият манфаатлари учун уларнинг зиммасига юклатиладиган молиявий мажбуриятлар тушунилади. Чунки, моҳиятига кўра, солиқ юки аслида молиявий мажбуриятдир.

1-боб бўйича хулоса

Солиқ тушунчаси, аввало, иқтисодий категория сифатида солиқ юкини ифодалайди. Солиқлар деб номланувчи категориянинг пайдо бўлиши мазмунан олиб қаралганда мажбурий тўлов сифатида жамият аъзоларининг молиявий мажбуриятини юзага келишини ҳам билдиради. Молиявий

мажбуриятлар жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатдан келиб чиқиб, давлатнинг жамиятга кўрсатаётган турли хил хизматларини амалга ошириш учун молиявий ресурсларга бўлган талабнинг қондирилишини тақозо этади.

Солиқ юки биринчидан, жамият аъзолалари зиммасига юклатилган молиявий мажбуриятни англатади, иккинчидан, солиқ категориясининг ўзи моҳиятан ҳам солиқ юкини ифодалайди, учинчидан, муаян давр мобайнида жамиятда яратилган қийматнинг жамият аъзолари ўртасида қайта тақсимланишини тавсифлайди, тўртинчидан, иқтисодий муносабатларда янгидан яратилган қийматнинг ижтимоийлашувини таъминлайди, бешинчидан, солиқ юки аслида жамиятдаги ишлаб чиқариш субъектлари ва мулк ҳамда даромадга эга бўлган жисмоний шахсларнинг жамиятга давлат томонидан кўрсатилаётган ижтимоий ва молиявий хизматларини молиялаштиришдаги улушини англатади, олтинчидан эса, давлатнинг ижтимоий ва молиявий хизматлари ким қанча фойдаланган бўлса, ана шу миқдорда (ҳажмда) молиявий мажбурият олмаслиги ёки тескари ҳолатда бўлишини кўрсатиб беради ва шу орқали ижтимоий-иқтисодий қайта тақсимланишлар мавжудлигини кўрсатади.

Умумий тарзда солиқ юкини аниқлаш деганда, аслида жамият аъзоларининг иқтисодий фаолиятида топган янгидан яратган қиймати (даромади)ни қанчасини давлат ихтиёрига жалб қилинишини ҳал қилиш масаласи тушунилади. Аммо, давлатнинг молиявий маблағларга эҳтиёжи чексиз бу объектив-иқтисодий қонуниятдир.

Солиқ юки тушунчаси умумий тушунча сифатида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятларнинг қийматини ифодалайди, аммо уни тушунтиришда унинг тармоқлар, ҳудудлар, корхоналар, аҳоли даражасига қараб, қуйи даражадаги солиқ юкининг хусусиятларини билишга интилиш орқали умумий солиқ юкининг мазмунини янада чуқурроқ англаниш ва шу тартибда қуйи даражадаги солиққа оид жараёнлардан унинг умумий хулосалар чиқаришга интилиш масаласини янада ойдинлаштиради.

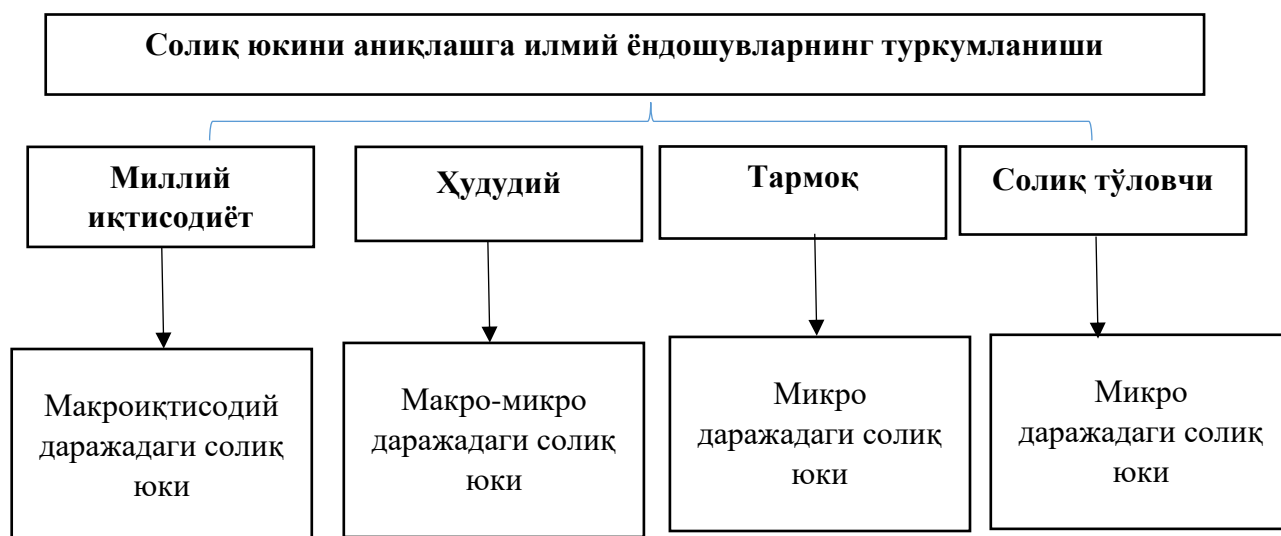
Солиқ юкига бағишланган илмий тадқиқотларни илмий-назарий жихатдан таҳлили асосида бир қатор илмий хулосалар қилиш мумкин: биринчидан, солиқ юки доимо давлатнинг солиқ сиёсати билан узвий ҳолда тадқиқ қилиб келинмоқда, иккинчидан, солиқ юкининг ўзини солиқ тизими сифатида ўрганилган, учинчидан, солиқ юкининг иқтисодиётнинг турли жихатлари яъни, давлат бюджети даромадлари ва харажатлари даражасига, нархга, истъемол индекси ва унинг даражасига, иш ҳақиға, рақобат муҳитига, инвестицияга, капитал ҳаракатига ва шу кабиларга боғлиқ ҳолда ўрганилган, тўртинчидан, солиқ юкини аниқлаш усуллари ва унинг тақсимланишини тармоқлар бўйича хусусиятларига бағишланиб келинмоқда.

Илмий тадқиқот услубиётига асосланган ҳолда бизга қадар солиқ юки муаммосига бағишланган амалга оширилган тадқиқотлар қатори биз ҳам солиқ юкининг моҳиятига оид муаллифлик ёндошувимизни келтиришни лозим топдик. Шундан келиб чиққан ҳолда, *солиқ юки бу-* иқтисодий субъектларга тегишли бўлган даромад, фойда, мол-мулк, ер ва бошқа солиққа тортиладиган объектлар доирасида жамият манфаатлари учун уларнинг зиммасига юклатиладиган молиявий мажбуриятлар тушунилади. Чунки, моҳиятига кўра, солиқ юки аслида молиявий мажбуриятдир.

II-БОБ. СОЛИҚ ЮКИНИ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА УНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ

2.1.8 Солиқ юкини баҳолаш услуги ва уни такомиллаштириш масалалари

Солиқ юки масаласини илмий тадқиқ қилишда уни аниқлаш (баҳолаш)га оид ёндошув муҳим ҳисобланади. Чунки, солиқ юкининг моҳияти аввалги бандларда таъкидланганидек, услугиёт билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳақиқатдан ҳам солиқ юкини баҳолаш ёки уни ҳисоблаш усуллари ҳақида жуда кўплаб илмий ёндошувлар мавжуд бўлиб, бир томондан уни аниқлаш оддий бўлса, яъни, турли даражадаги бюджетларга жалб этилган солиқ миқдорини унинг асосий манбаси бўлган ялпи ички маҳсулот ёки миллий даромадга нисбати асосида аниқланса, бошқа томондан, солиқ юки шундай иқтисодий категорияки, унинг миқдорини аниқлаш турли ҳолатлар бўйича мураккаб таҳлилларни амалга оширишни тақозо этади, шу жиҳатдан олган солиқ юки моҳияти жиҳатдан оддий, бошқа иқтисодий муносабатларга таъсири жиҳатдан ўта мураккаб иқтисодий тушунча ҳамдир.

2.1- Солиқ юкини аниқлашга илмий ёндошувларнинг туркумланиши³³

Шу жиҳатдан олганда солиқ юкини аниқлаш масаласи ҳақида илмий мушоҳада қилганда унга оид илмий ёндошувларнинг таҳлил қиладиган бўлсак, бир турдаги илмий ёндошувларда унинг ички моҳиятини очиб

³³ Муаллиф томонидан тузилган.

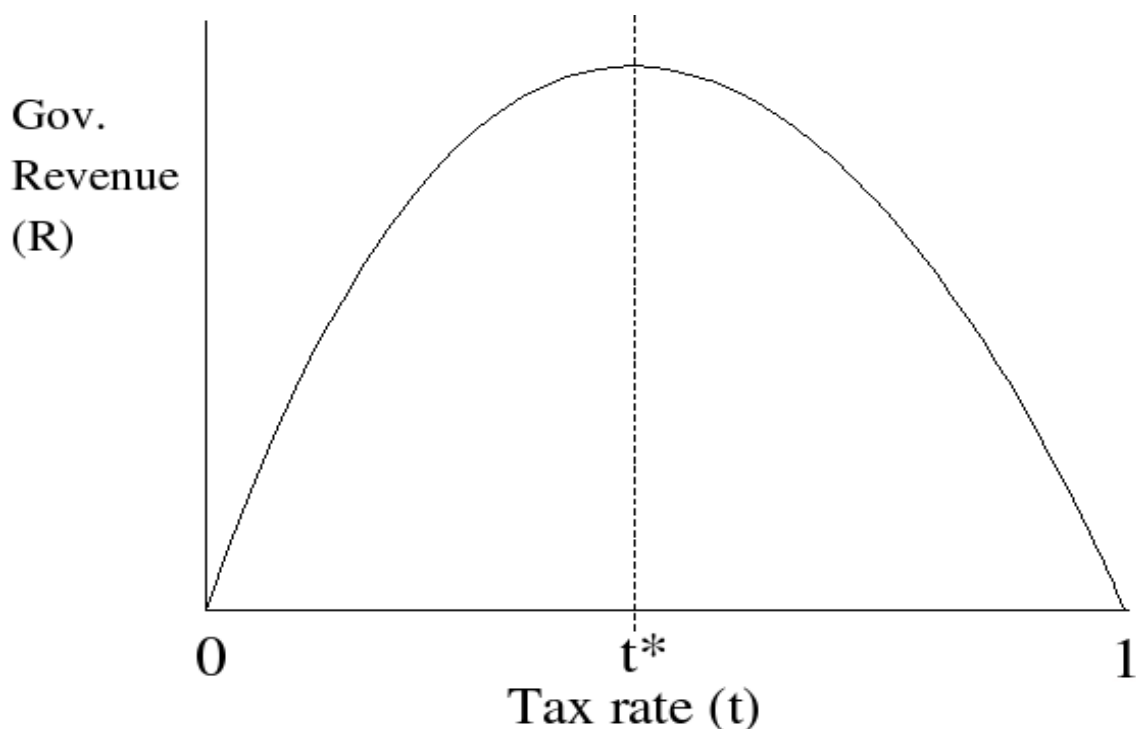
беришга қаратилган бўлса (бу ҳақда биринчи бобда батафсилроқ келтирилганмиз), бошқа бир ёндошувларда эса, уни баҳолашга йўналтирилган илмий қарашларни англаш мумкин.

Халқаро даражадаги тадқиқотларга эътибор берадиган бўлсак, солиқ юкини аниқлашнинг услубиётини акс эттирувчи ёндошувларни умумлаштириладиган бўлсак, солиқ юкини ўрганиш мамлакатнинг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш, аҳоли ва бизнеснинг молиявий барқарорлигини баҳолаш, шунингдек, солиқ сиёсатининг самарадорлигини аниқлаш учун муҳимдир. Юқори солиқ юки иқтисодий ўсиш ва инвестицияларга босим ўтказиши мумкин, паст солиқ юки эса бюджет даромадлари ва ҳукуматнинг давлат хизматларини кўрсатиш қобилиятига таъсир қилиши мумкин. Солиқ юки - бу муайян давлат ёки минтақада жисмоний ёки юридик шахслардан олинадиган солиқларнинг умумий миқдори. Ушбу концепция солиқларнинг аҳоли ва бизнесга тушадиган молиявий юкини ўлчаш имконини беради. Солиқ юки солиққа тортиладиган товарлар ва хизматларнинг даромадлари ёки қийматининг фоизи сифатида ифодаланиши мумкин.

Солиқ юки молиявий юкини баҳолашга ёрдам беради. Шунингдек, у солиқ тизимининг самарадорлигини таҳлил қилиш, солиқ сиёсатининг ижтимоий ва иқтисодий таъсирини баҳолаш ва турли солиқ тўловчилар гуруҳлари ёки мамлакатларидаги солиқ юкларини солиштириш учун фойдали бўлиши мумкин. Солиқ юкини ҳисоблаш, одатда, барча тўланган солиқлар ва ундирилган йиғимларни қўшиш ва солиқ тўловчининг умумий даромади ёки активлари қийматиغا нисбатан бу миқдорни ҳисоблашни ўз ичига олади. Солиқ юки - бу шахс, корхона ёки бошқа юридик шахснинг давлат бюджетига муайян вақт давомида тўлаши лозим бўлган солиқларнинг умумий суммаси. Бу тушунча даромад ёки мулк қийматининг қайси қисми солиқлар эканлиги билан боғлиқ. Бу ёндошувлар шуни кўрсатадики, солиқ юкини аниқлаш ягона усулни қўллаш унинг моҳиятини тўлароқ очиб бера олмайди, шу жиҳатдан олганда солиқ юкини аниқлашнинг услубиётига оид илмий қарашларни алоҳида банд доирасида кўриб чиқишни лозим деб ҳисобладик.

Солиқ юкини аниқлаш билан боғлиқ масалалар ҳақида гап кетганда албатта, классик даражасидаги назариялар, жумладан, лаффер эгри чизиғи, солиқ мультипликатори, солиқларнинг эгилувчанлиги, солиқ тамойиллари ва бошқа шу каби илмий назарияларга мурожаат қилиш талаб этилади. Шу боисдан лаффер эгри чизиғи назарияси орқали солиқ юкини баҳолаш ва унинг самарадорлигини таҳлил қиламиз. Маълумки, «Таклиф назарияси»сининг вакилларида бири Америкалик иқтисодчи Артур Лаффернинг солиқлар, жумладан солиқ юки борасидаги илмий қарашлари ва таклифлари жаҳон солиққа тортиш назариясини ривожлантиришда катта ҳиссаси бор. А.Лаффер давлатнинг солиқ сиёсатида солиқ тўловчилар зиммасига юклатиладиган солиқ мажбуриятларининг қанча чегарада бўлиши, аниқроқ қилиб айтганда, солиқ юки ҳажми қанча бўлиш самаралироқ бўлиши ҳақидаги илмий назарияни асослаб беради.

У АҚШ иқтисодиётни таҳлил этиб, унда солиқ сиёсатида давлатнинг асосий мезони (солиқ юкини белгилаш) нима бўлиш лозимлигини кўрсатиб берди. А.Лаффер АҚШ иқтисодиёти асосида солиқ ставкаси, солиқ базаси ва бюджет даромадлари ўртасидаги боғлиқлик жараёнларини эмпирик тадқиқотларга асосланган ҳолда аниқлаб берди ва бу борада давлатнинг солиқ сиёсатининг ўрнини ҳам кўрсатиб берди. У Шундай хулосага келадикки, солиқ юки (солиқлар) ўзининг иқтисодиёт кўтара олиши мумкин бўлган даражага етганда солиқларнинг иқтисодиётга ва давлат бюджетига таъсири тесқари пропорционаликда ривожланади. А.Лаффер 1973-1983 йиллар оралиғида АҚШ федерал бюджетида бюджет тақчиллиги 200 млрд.доллардан камайганлигини таҳлил қилиш асосида, бунинг сабабларини ўзининг куйидаги эгри чизиқ графиги орқали тушунтириб беради.

2.2-расм. Лаффер эгри чизиғи³⁴.

А.Лаффернинг эгри чизиғи шуни ифодалайдики, давлатнинг солиқ тўловчилардан даромадларининг 40-50 фоизигача бюджетга олиб қўйиши уларда ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва инвестиция жараёнини амалга оширишга имконият қолдирмайди. А.Лаффернинг ҳисоб-китобига кўра, оддий такрор ишлаб чиқариш жараёнини минимал таъминлаш (ўша вақтдаги АҚШ иқтисодиёти ҳолатига кўра) даромаднинг 50-60 фоизини талаб қилади. Бундай шароитда ишлаб чиқарувчи давлатнинг солиқ сиёсатини руҳан қўллаган тақдирда ҳам ишлаб чиқаришида тушкунлик пайдо бўлади ва бу тушкунлик уни солиқни камроқ тўлашга ундовчи вазиятга мажбурлайди. Оқибатда эса ҳам иқтисодиётда, ҳам солиқ тўловчиларнинг руҳиятида, қолаверса, давлат харажатларини амалга оширишда ҳам тушкунлик пайдо бўлади.

Демак, давлатнинг максимал чегарадан ўтадиган прогрессив солиқ сиёсати жуда зарур ҳолларда (масалан, инқироз даврида) оралик жараёнда қўлланиш керак деган ғояни илгари суради. Таҳлилларга асосланиб А.Лаффер таъкидлайдики, ишлаб чиқарувчидан унда шаклланган қўшилган қийматнинг

³⁴ Иқтисодий адабиётлардан олинган.

35-40 фоизини турли хил кўринишларда давлат ихтиёрига олиб қўйиш унинг инвестицион сиёсатини буғади ва у доиравий айланиш кўринишида бутун иқтисодиётга салбий таъсир қилади. Шунга асосланган ҳолда бутунги кунда ўртача солиқ юкининг максимал чегарасининг мезони сифатида 30-35 фоиз даража қилиб белгиланиши ҳаётда ўз исботини топган ушбу Лаффер таълимотига асосланади. Таъкидлаш мумкинки, АҚШда ўтган асрнинг 80-йилларида ўтказилган солиқ сиёсати ислоҳотлари ҳам айнан А.Лаффернинг ғояларига асосланган бўлиб, унинг ғояларининг мазмуни ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Таъкидлаш керакки, солиқ юкини аниқлаш ва уни баҳолаш билан боғлиқ тадқиқотлар дастлаб классик иқтисодчи олимлар, С. Вобан Ш. Монтескье, А. Тьер, Э. Де Жирарден, Р. Стурм, А. Смит, Д. Рикардо, Ж. Сисмонд де Сисмонди, Д. Миля, Н. Канар, Л. Штейн, Ф. Нитти, Э. Сакс, М. Фридман, Э. Селигмана П. Самуэльсон М. Алле кабиларнинг ўзига хос илмий қарашлар турли хил талқинларда келтирилади, яъни, уларнинг назарияларида солиқ юкини белгилаш, унинг чегарасини баҳолашга оид ёндошувлар келтирилади, яъни, уларнинг умумий ёндошувига кўра, миллий иқтисодиёт доирасида ишлаб чиқилган даромаднинг қанча қисми давлат бюджетига жалб этилиши билан аниқланади. Бироқ, кейинги тадқиқотларда солиқ юкини аниқлашнинг турли хил услублари ҳақидаги илмий қарашлар кенгайиб борди.

Агар, солиқ юкини баҳолаш (аниқлаш)га оид умумий ёндошувларни қисқача изоҳлайдиган бўлсак, уларни қуйидагича келтириш мумкин:

I-ёндошув: Классик ёндошув.

(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) / (жамият аъзолари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот (хизмат, иш) ҳажми) * 100.

Бу ёндошувдан давлатнинг молиявий-солиқ сиёсатининг миқдорий чегараси кўрсатиб берилади, юқорида келтириб ўтилганидек, Лаффернинг иқтисодий назарияси бунинг ўзаги сифатида аксарият давлатлар ўзларининг молия-солиқ сиёсатини белгилашда кенг қўллаб келмоқда, жумладан Ўзбекистон солиқ

тизимида ҳам. Солиқ юкини аниқлашга оид илмий назарияларда давлат жамият манфаатлари нуқтаи назаридан солиқ тўловчиларнинг қанча даромадини ўзларининг эҳтиёжларини қондириш учун олишини аниқлатади. Бу ёндошувнинг кейинги босқичларида эса, солиқ юкини аниқлашнинг анчайин деталлашувига кенг этибор берилди бошланди, бу умумий тартибда солиқ юкини аниқлашнинг иккинчи ёндошуви сифатида баҳолаш мумкин.

II-ёндошув: Классик-замонавий ёндошув.

*(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) – (жалб қилинган маблағларнинг давлат бошқарувига сарфланган маблағлар) / (жамият аъзолари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот (хизмат, иш) ҳажми) * 100.*

Солиқ юкини аниқлашнинг II-ёндошувида классик ёндошувга танқидий ёндошилган ҳолда моҳияти жиҳатдан ишлаб чиқарувчилар ва аҳоли тоифасидаги солиқ тўловчилардан олинган солиқ тушумларининг уларнинг ўзларига сарфланиши нуқтаи назаридан баҳолаш бош масала ҳисобланади. Бу ёндошувга кўра, ишлаб чиқариш соҳасидаги янгидан яратилган маҳсулот ва солиқ тўловчилар томонидан эгалик қилинадиган ресурслар (мол-мулк, ер ва бошқа табиий бойликлар) учун олинган тўловларнинг қайси қисми давлатнинг ўзининг бошқарувига сарфланиши алоҳида эътиборга олган ҳолда ҳисоблаш лозим деган ғоя ётади. Агар, бу иккинчи ёндошувни илмий жиҳатдан чуқурроқ таҳлил қиладиган бўлсак, ижтимоий хизматларнинг солиқ тўловчилар томонидан ўзлари истеъмол этилиши натижасида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юки ижтимоий жиҳатдан нолга тенглашади, чунки, солиқ тўловчилар қанчалик солиқ тўлаган бўлса, уларнинг барчасини ўзлари ижтимоий хизматлар сифатида истеъмол қилиб олган бўлади.

III-ёндошув: Социал ижтимоий ёндошув.

*(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) –/ (Жамият аъзолари томонидан истеъмол этилган ижтимоий хизматларнинг истеъмол қилиш ҳажми) * 100.*

Солиқ юкини аниқлашга оид ёндошувларнинг учинчи гуруҳининг моҳияти шундаки, солиқ тўловчилар зиммасига тушган молиявий мажбуриятлар билан улар томонидан кўрилган нафнинг ҳар доим ҳам мутаносиб бўлмаслигидадир. Бу ерда яна шу нарсани ҳам таъкидлаш лозимки, солиқ юкини баҳолашда солиқларнинг белгилари билан боғлиқ ҳолда ҳам қараш лозим бўлади. Солиқлар эквивалентсизлик характерда бўлади, бу эса унинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Солиқларнинг бу белгиси солиқларнинг ички моҳияти ва унинг ижтимоий ва социал хусусиятларини акс эттириши билан биргаликда, жамият бошқарувининг адолатлилик тамойилини ҳам ифодалаб беради. Қолаверса, солиқларнинг бу белгиси шу нарсани ифодалайдики, ким қанча солиқ тўлаган бўлса, давлатдан шунча миқдорга тенг равишда ижтимоий хизматлар олмаслиги, ундан кўп ёки кам олиши, умуман солиқ тўламасдан солиқ тўловчиларга нисбатан кўпроқ ижтимоий хизматлар истеъмол қилиши мумкинлигини изоҳлайди. Демак, солиқ юкини аниқлашда солиқларнинг эквивалентсизлик белгисини ҳам эътиборга олиш лозим бўлади, яъни, солиқ юкини индивидуал аниқлашда ким қанча солиқ тўлаган бўлса, шунча ижтимоий хизматлар қабул қилиб олмаслиги мумкин.

IV-ёндошув: Тармоқ-худудий-индивидуал ёндошув.

(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) –/ (худудий ялпи маҳсулот, алоҳида олиган тармоқ ва солиқ тўловчиларнинг ялпи даромадлари) * 100.

Солиқ юкини аниқлашга оид услубиётнинг энг кўп ёндошувлардан бири сифатида тармоқ-худудий-индивидуал ёндошувни келтириш мумкин. Бу ёндошувда солиқ юкини миллий иқтисодиёт даражасида аниқлаш унинг моҳиятини тўла очиб бера олмаслигидан келиб чиқади. Чунки, давлат ўзининг молиявий-солиқ сиёсатини белгилашда алоҳида олинган худудлар, тармоқ ва солиқ тўловчилар (масалан, йирик солиқ тўловчилар) кесимидаги солиқ юкини баҳолаб боришни ҳам тақозо этади. Таъкидлаш керакки, солиқ юкини бундай шаклларда аниқлаб баҳолаб бориш давлатнинг худудларни ва алоҳида

олинган тармоқ ва солиқ тўловчиларга нисбатна солиқ сиёсатини ҳам белгилашда муҳим саналади.

V-ёndoшув: Солиқларнинг рағбатлантирувчилик тамойили бўйича ёndoшув.

(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) –(солиқ тўловчиларга берилган солиқ имтиёзлари ва прерофенциялар сўммаси) / (жамият аъзолари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот (хизмат, иш) ҳажми) * 100.

Солиқ тўловчининг бешинчи ёndoшуви сифатида илмий қарашларнинг мазмуни моҳиятида солиққа тортишнинг адолатлик тамойилининг амалий ифодаси ётади. Яъни, бу ёndoшувга асосан солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини аниқлашда ва унга баҳо беришда солиқларнинг адолатлилик тамойилига асосланиш лозим бўлади. Бу ёndoшувга кўра солиқ юкини баҳолашда давлатнинг солиқ сиёсати орқали солиқ тўловчилар томонидан берилган солиқ имтиёзлари суммаси ва прерофенцияларнинг қийматини белгиловчи суммани умумий солиқ мажбуриятлари қийматидан чегириб ташлаган ҳолда аниқлаш асосида солиққа тортишнинг адолатлилик тамойилига асослаш зарур деган ғоя ётади. Дарҳақиқат солиқ имтиёзлари жуда ҳам солиқ тизимида кўллаш давлат манфаатлари ва солиқ тўловчилар манфаатлари учун муҳим ҳисобланиб, ундан кутилган мақсадга икки томонлама эришилганда ўз моҳиятиг эга бўлади ҳамда солиқ юкини тўғри аниқлашга имкон беради.

VI-ёndoшув: Манфаатларнинг уйғунлашуви ёndoшуви.

(Давлатга лозим даражада зарур бўлган жалб қилинган молиявий ресурслар ҳажми) –(солиқ тўловчилар томонидан содир этилган хуфёна иқтисодиёт ва солиқ тўламаслик бўйича солиқ қарздорлигининг умуми сўммаси) / (жамият аъзолари томонидан ишлаб чиқилган маҳсулот (хизмат, иш) ҳажми) * 100.

Бизга маълумки давлат қанчалик ўзининг иқтисодий манфаатларига эга бўлса, солиқ тўловчида ҳам ўзига хос эгоизм мавжуд бўлади ва у икки томонлама хусусиятга: бир томондан солиқ тўловчиларда бу ҳолат кўпроқ

бўлганлиги сабабли ҳам солиқдан қочиш ҳолатлари юзага кела бошлайди ва доимий характерга эга бўлади, бошқа томондан эса, солиқдан бўйин товлашда солиқ тўловчиларнинг бир томонлама манфаатлар борасидаги ҳатти-ҳаракати солиқдан бўйин товланишнинг турли хил кўринишлари ва шакллари келиб чиқишига олиб келади. Бунинг натижасида эса солиқ тўловчилар томонидан солиқ тўламаслик мақсадида хуфёна иқтисодиёт билан шуғулланиши ва ҳисобланган солиқ суммаларини бюджетга тўламаслиги эса, солиқ юкини аниқлашда албатта эътиборга олишни тақозо этади, соддароқ қилиб айтганда солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкини аниқлашда улар томондан қасдан тўланмаган солиқ суммасини ҳам эътиборга олиш (чегириш ҳисоблаш) лозим деган ғоя илгари сурилади.

Тадиқотимизнинг қуйида юқорида биз томонимиздан умумий тартибда умумлаштирилган ёндошувларнинг аниқ илмий талқинлари сифатида айрим индивидуал ёндошувларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Жумладан, рус олими Е.Камарова ўз илмий тадиқотларида солиқ юкини аниқлашда ҳудудий ёндошув бўйича қуйидаги усулни таклиф қилган. Яъни,

$$\text{СЮ ҳақиқий} = (\Sigma\text{УСТ} - \text{КДСТ} - \text{ҚХСТ} - \text{СҚТ}) / \text{БК} \times 100\%,$$

Бу ерда:

$\Sigma\text{УСТ}$ – умумий солиқ тушумлари

КДСТ – келгуси давр учун тўланадиган ва жорий йилда тўланган солиқ тушумлари

ҚХСТ – солиқ текширувлари даврида аниқланган ва тушган солиқ тушумлари

СҚТ – солиқ қарздорлиги бўйича тушумларнинг келиб тушиши

БК – базис кўрсаткичи (ялпи ҳудудий маҳсулот, ялпи қўшилган қиймат ва бошқалар)³⁵

Е.Камарованинг услубиётига кўра, ҳудудий даражада солиқ юкини аниқлашда солиқ текширувлари вақтида аниқланиб, уларни бюджетга жалб

³⁵ Комарова Елена Ивановна. Налоговая нагрузка на экономику региона в условиях развития налоговой системы Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Оренбург-2007. С.15

қилиниши ҳақиқатда солиқ тушумларига таъсир қилади ва уни солиқ юки даражасини белгилашда ҳисобга олиш лозим ҳисобланади. Бундан ташқари, ҳудудий солиқ юкини аниқлашда ҳудуднинг базавий кўрсаткичи (муҳим иқтисодий индикатори) бўлган ялпи ҳудудий маҳсулот ёки ялпи қўшилган қийматни асос қилиб олиш керак, сабаби бу кўрсаткичлар солиқ базасининг асосий манбаидир деб ҳисоблайди ушбу муаллиф. Ушбу услубиётни ўзига хос илмий-амалий жиҳатга эга бўлсада, аммо, келгуси давр учун тўланадиган ва жорий йилда тўланган солиқ тушумларини солиқ юки кўрсаткичларидан бири сифатида олиш бахсли деб ҳисоблаймиз, сабаби, олдиндан тўланган солиқ тўловлари корxonанинг молиявий фаолиятига тўла салбий таъсир кўрсатмайди, чунки, бу суммани жорий йилда ҳисобга олиш ҳудуд корxonаларининг кейинги йиллардаги молиявий фаолияти эътиборга олинмай қолишини туғдиради, ушбу суммани жорий йилда ҳисобга олиш эса, йиллар кесимида солиқ юкининг даражасининг турлича кўрсаткичларга эга бўлишига ва солиқ юки даражаси динамикасининг турлича бўлишига олиб келади, натижада эса солиқ юкига оид давлат сиёсатига ҳам таъсири турлича бўлиб қолиш эҳтимолини келтириб чиқаради.

Тадқиқотимизнинг биринчи бобида ҳам келтириб ўтганимиздек, Россиялик олим А.Рогожин солиқ юкини аниқлашга оид ўзининг илмий тавсияларини келтириб ўтган ҳолда солиқ юкини фискал ва солиқ юки доирасида аниқлаш лозим деган ғояни илгари суради ва фискал солиқ юкини аниқлашнинг қуйидаги усулини таклиф этади.

$$\text{Фискал}_{\text{сю}} = (\text{МСТ} + \text{СТ} + \text{ББТ} + \text{ТБФУТ} + \text{ЛТ}) / \text{ЯИМ} * 100.$$

Бу ерда:

МСТ-солиқ тушумлари

СТ- суғурта тўловлари

ББТ-божхона божлари ва бож тўловлари

ТБФУТ-табiiй ресурслардан фойдаланганлик учун тўлов

ЛТ- фаолиятни юритиш учун лицензия тўловлари

ЯИМ-ялпи ички маҳсулот³⁶.

А.Рогожин бошқа тадқиқотчилардан фарқли равишда солиқ юки даражасини аниқлашда суғурта тўловларини ҳам солиқ юкини ҳисоблашда қўшиш керак деган ғояни илгари суради, бундан ташқари божхона божлари ва бож тўловлари, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўлов миқдорини ҳам солиқ юки сифатида қараш лозим деб ҳисоблайди. Бироқ, бизнинг фикримизда ушбу олимнинг илмий услубий ёндошувларни инкор этмаган ҳолда, суғурта тўловларини солиқ юки миқдорини аниқлашда ҳисобга олиш деган фикрига қўшилмаймиз, сабаби, суғурта тўловларининг барчаси ҳам мажбурий тўлов ҳисобланмайди, уларнинг аксарияти ихтиёрий тўлов ҳисобланади, шу боисдан суғурта тўловларини солиқ юки миқдорига қўшиш услубий жиҳатдан ўринли эмас деб ҳисоблаймиз.

Айрим иқтисодчи олимлар, жумладан, Т.Кетова эса, солиқ юкини аниқласа, нисбий ёндошиш лозим деб ҳисоблайди. Олим ўзининг услубиётини солиқ турлари асосида, яъни, қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)ни эътиборга олган ҳолда солиқ тўловчининг юкига тушадиган солиқ мажбурият суммасининг уларнинг олган ялпи фойдасида қанчалик акс этишини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унга кўра:

$$H_{\text{с}ю} = (A_{\text{с}ю}) / (ЯД - X).$$

Бу ерда:

$H_{\text{с}ю}$ – нисбий солиқ юки

$A_{\text{с}ю}$ - мутлоқ солиқ юки

ЯД – ялпи даромад

X – харажатлар (ҚҚСни эътиборга олинмаган ҳолда)³⁷.

Т.Кетованинг фикрига кўра, солиқ юкини аниқлашда “солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг хўжалик юритувчи субъектлар ва

³⁶ Рогожин Антон Николаевич. Налоговая нагрузка в системе налоговой политики государства и организаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Саратов – 2012. с 12.

³⁷ Кетова Татьяна Викторовна. Внутрихозяйственный анализ налоговой нагрузки в системе налогового анализа и контроля бизнес. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург – 2022. С.14.

уларнинг бирлашмаларининг хўжалик фаолиятига таъсирининг комплекс (микдорий, сифат жиҳатидан) иқтисодий тавсифи, солиқ тизимларининг хўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг бирлашмаларига таъсири натижаларини акс эттириши³⁸ни эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлиб, уни аниқлаш нисбий ва мутлоқ шаклда аниқлаб бориш ўз моҳиятига эга деб ҳисоблайди. Таъкидлаш лозимки, солиқ юкини аниқлашга оид Т.Кетованинг ёндошуви солиқ тўловчиларнинг асосий молиявий кўрсаткичлари бўлган ялпи даромад ва харажатларга асосланган бўлиб, бу услубиёт солиқ тўловчининг сифат кўрсаткичларига боғлиқ бўлади, аммо, микдорий кўрсаткичларни эътиборга олмаслик эса, солиқ юкини тўлароқ аниқлаш имкониятини бера олмаслиги мумкин.

Бошқа илмий тадқиқотчилардан фарқли равишда В.Юрченко эса, солиқ юкини аниқлашда макроиқтисодий, мезоиқтисодий, микроиқтисодий даражада ҳисоблаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди ва солиқ юкини фақатга макроиқтисодий даражада ҳисоблаш солиқ юкинини тўғри аниқлаш имконини бермайди, базис кўрсаткичлари сифатда ялпи ички маҳсулот билан бирга бошқа макро-микро иқтисодий кўрсаткичларга ҳам асосланиш лозим деб ҳисоблайди ҳамда корхоналар доираси солиқ юкини ҳисоблашнинг ушбу усулини тавсия этади:

$$СЮ=(СТ / СТМ) +100^{39}.$$

Бу ерда:

СЮ –корхонага нисбатан солиқ юки

СЮ –корхона тўлаган барча солиқ ва солиқсиз тўловлар

СТМ –солиқ тўловларининг манбаи (даромад, фойда ва бошқа кўрсаткичлар).

³⁸ Кетова Татьяна Викторовна. Внутрихозяйственный анализ налоговой нагрузки в системе налогового анализа и контроля бизнес. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург – 2022. С.12.

³⁹ Юрченко Вера Романовна. Регулирование налоговой нагрузки как фактора развития производства. Специальность 08 00 10 - финансы, денежное обращение и кредит Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2007. С. 15.

Муаллиф В.Юрченконинг тавсиясига кўра, солиқ тўловларининг манбаи бўлган СТМни ўзини аниқлаш эса қуйидаги тартибда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ, яъни, $СТМ = МСЯТ - МТХ - А - ИХФ + БД - БХ + ҚҚС + Ак$. Ўз навбатида МСЯТ-маҳсулот сотишдан тушган ялпи тушум, МТХ-материал ва унга тенглаштирилган бошқа харажатлар, А-амартизация харажатлари, ИХФ-иш хақи фонди харажатлари, БД-бошқа даромадлар, БХ-бошқа харажатлар, ҚҚС-қўшилган қиймат солиғи, Ак-акциз солиғи.

В.Юрченко томонидан тавсия этилаётган услубиёт маълум маънода ўз аҳамиятига эга бўлсада, бироқ, бизнинг фикримизча солиқ тўловлари манбаига ҚҚС ва акциз солиғини қўшиш ҳар доим ҳам ўз моҳиятига эга эмасдир, сабаби булар солиқ турлари бўлиб маҳсулот таннархида акс этиши туфайли икки марта солиққа тортилди деб, солиқ юкини аниқлашда эътибор олиш услубий жиҳатдан тўғри деб бўлмайди.

Таъкидлаш лозимки, солиқ юкини аниқлашда маҳаллий олимларимиз томонидан ҳам чуқур илмий тадқиқотлар ҳам амалга оширилиб келинмоқда. Булар жумласига профессор И.Ниязметов, Ш.Тураев, Ф.Исаев, Т.Маликов, М.Алимарданов, С.Худойкулов, У.Нормурзаев, Б.Исроилов ва бошқа шу каби олимларнинг услубий ёндошувларни келтириб ўтиш мумкин. Қуйида эса уларнинг айримларининг моҳиятини илмий-услубий жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Бу борада маҳаллий олимларимиздан солиқ юки бўйича услубиёт билан тадқиқотлар олиб борган профессор М.Алимардонов томонидан услубиётга тўхталиб ўтсак. Муаллиф солиқ юкини аниқлашда мутлоқ ва нисбий турларга ажратиб ҳисоблашни таклиф этган ҳолда, мутлоқ солиқ юки – корхоналардаги солиқ ва ижтимоий суғурта бадаллари юкини ифодалаб, улар бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ўтказилади, компания солиқ мажбуриятларининг мутлоқ миқдори бўлса, нисбий солиқ юки мутлоқ миқдорнинг янгидан яратилган қийматига нисбатидир, яъни:

$$H_{\text{с}ю} = (СТ + ИС) / ҚҚ * 100\%^{40}$$

Бу ерда:

$N_{\text{сю}}$ - компаниянинг нисбий солиқ юки

СТ - солиқ тўловлари

ИС - ижтимоий солиқ

ҚҚ – кўшилган қиймат (янгидан яратилган қиймат).

Албатта профессор М.Алимардановнинг илмий ёндошуви мамлакатимиз олимларидан дастлабки ёндошувларни ифода этган бўлсада, ушбу услубиёт асосан корхоналар доирасида солиқ юкини аниқлашга кенг хизмат қилсада, макроиқтисодий доирадаги солиқ юкини аниқлашда кенг қўллаш имконини бермаслигини ҳам таъкидлаш лозим бўлади.

Иқтисод фанлари доктори И.Ниязметов томонидан келтирилган услубиётга эътибор қаратадиган бўлсак, олим солиқ юкини соф солиқ юки даражаси сифатида аниқлаб боришни таклиф этган.

$$ССЮ = (УС/ҚҚ) * 100^{41}.$$

Бу ерда:

ССЮ-соф солиқ юки

УС-умумий солиқлар

ҚҚ-кўшилган қиймат.

И.Ниязметов солиқ юкини баҳолаш бўйича тадқиқотларини чуқурлаштирган ҳолда жами солиқ юкини аниқлаш услубиётини ҳам таклиф қилган. Унга кўра:

$$ЖСЮ = (УС+МС) / ҚҚ) * 100^{42}.$$

Бу ерда:

ЖСЮ- жами солиқ юки

МС-табиий ресурслардан фойдаланиш, алоҳида хусусиятли ва монополь фаолият турлари билан шуғулланадиган ҳамда маълум бир операцияларни амалга ошириш ҳуқуқи учун тўланадиган махсус солиқлар ва тўловлар.

⁴¹ И.Ниязметов. Солиқ юкини оптималлаштириш: назария, услубиёт ва амалиёт. Монография. Тошкент-2016 й. 41-42 бетлар.

⁴² Алимардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. И.ф.д. автореферати 23-бет, Т-2004.

И.Ниязметовнинг мазкур услубиётига фикримизча анчайин ўз моҳиятига эга бўлсада, махсус солиқларни солиқ юки даражасига қўшиш таклифи бирз бахслидир. Чунки, бу солиқлар барча солиқ тўловчилар томонидан амалга оширилмайди, ваҳоланки, солиқ юкини аниқлашда уларни қўшиш айрим олинган солиқ тўловчилар кесимидагина ҳисоблаш ўринли бўлади деб ҳисоблаймиз.

Республикада солиқ юки методологияси билан кўп йиллардан бери илмий тадқиқотлар олиб бораётган профессор Ш.Тўраев солиқ юкини аниқлашнинг қуйидаги услубиётини таклиф этган:

$$C_{\text{ю}} = (ДБ_{\text{пк}} * C_{\text{йд}}) / ЯИМ^{43}$$

Бу ерда:

Сю-макродаражадаги солиқ юки.

Дб_{пк}-давлат бюджети прогноз кўрсаткичлари;

С_{йд}-солиқларнинг йиғилувчанлик даражаси;

ЯИМ-ялпи ички маҳсулот.

Ш.Тураев томонидан таклиф этилаётган услубиётга кўра, солиқ юкини аниқлашда давлат бюджети даромадлари бўйича прогноз кўрсаткичлари бу мазмунан солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятлари бўлиб, уни албатта эътиборга олиш зарур деган ғоя ётади. Бундан ташқари ушбу олимнинг ёндошувига кўра, солиқларнинг йиғилувчанлик даражаси қанча ошса, солиқ тушумлари бюджетга шунчалик жалб қилинади ва келиб тушган солиқлар миқдорига таъсир қилади, шу жиҳатдан мазкур кўрсаткични ҳам солиқ юкини олиш лозим деган ғояни илгари суради иқтисодчи олмм Ш. Тураев.

⁴³ Тураев Ш.Ш. “Иқтисодиётда солиқ юкини оптималлаштириш йўналишлари”. и.ф.д. учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.-2021 й

Маҳаллий олимлардан солиқ юки методологияси билан боғлиқ илмий тадқиқотларни олиб бораётганлар бири бу иқтисод фанлари доктори Ф.Исаевнинг илмий тадқиқотларида ҳам услубиёт масаласига алоҳида ўрин олган. Ушбу олимнинг фикрига кўра, “солиқ юки кўрсаткичини иқтисодий фаолият турлари бўйича аниқлаш методикасини қўллаш лозим.

$$Сю = (Сс \times 100\%) / Тд$$

Бунда:

Сю — солиқ юки;

Сс — солиқ даври давомида тўланиши лозим бўлган солиқлар суммаси;

Тд — солиқ даврида товарларни (хизматларни) сотишдан тушган даромад.

Солиқ юкини ҳисоблаш бўйича мамлакатимизда шу вақтгача турли хил методикаларга таяниб келинади ва илмий тадқиқотлар эришган натижалардаги маълумотлар билан тафовут мавжуд. Биз томонимиздан таклиф қилинган методика солиқ юки кўрсаткичини иқтисодий фаолият турлари бўйича ҳисоблашни осонлаштиради ва уни объектив баҳолаш имконини беради”⁴⁴. Юқоридаги ёндошувга кўра, кўриниб турибдики, Ф.Исаев солиқ юкини ҳисоблашда солиқ даври давомида тўланиши лозим бўлган солиқлар суммасининг процент белгисига (100 га) кўпайтмасини солиқ даврида товарларни (хизматларни) сотишдан тушган даромадга ҳисоблаш лозимлигини илгари суради. Дарҳақиқат Ф.Исаев томонидан илгари сурилган ўзининг илмий-услубий аҳамиятига эга эканлигини таъкидлаш билан бир каторда ушбу услубиёт асосан микро даражадаги солиқ юкини аниқлашга хизмат қилишини ва ҳудудий ва тармоқлар кесимида мураккаб иқтисодий муносабатлар доирасидаги солиқ юкини аниқлаш имкониятини бермайди деб ҳисоблаймиз. Ватанимиз олимларидан тармоқлар кесимида солиқ юкини

⁴⁴ Исаев Ф.И. Солиқ таҳлили: назария ва амалиёт. Монография. Т.: “IQTISODIYOT”. 2022 йил. 137 бет.

аниқлаш билан шуғулланувчиларнинг тадқиқотларини таҳлил қилишда иқтисодчи олима С.Султонованинг солиқ юкини аниқлаш бўйича ёндошувини ҳам келтириш мумкин. Ушбу тадқиқотчи темир йўл тармоғида солиқ юкини таҳлил қила бориб, бу борада тармоқ кесимида соф солиқ юкини ҳисоблашнинг қуйидаги усулини таклиф этади:

$$Y_{Syuki} = (SH + MT) * 100 / ST^{45}$$

Бу ерда:

Y_{Syuki} - ялпи солиқ юки;

SH - солиқ харажатлари (ҳисобланган солиқ суммаси);

MT - мажбурий тўловлар суммаси

ST- маҳсулот (ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушум.

Солиқ юкини аниқлаш ва уни баҳолаш билан боғлиқ бизгача бўлган амалга оширилган илмий тадқиқотлар таҳлилидан келиб чиқиб бир қатор илмий хулосалар қилишга имкон туғилди:

биринчидан, солиқ юкини аниқлашдаги дастлабки ёндошувлар асосан классик иқтисодчи олимлар томонидан билдирилган бўлиб, бунда солиқ юкини аниқлаш давлатнинг солиқ сиёсатининг ўзагини, яъни солиқларни жорий қилиш ва уларнинг миқдорини белгилаш билан бир қаторда ифодаланган;

иккинчидан, илмий тадқиқотларда солиқ юкини макро, мезо, микро даражада аниқлаш билан боғлиқ услубиётларга кенг эътибор берилди бошланди, бунда ўзига хос услубиётлар ишлаб чиқиладиган бошланди;

учинчидан, солиқ юкини солиқ турлари кесимида аниқлаш орқали унинг макро ва микро даражадаги ҳолати билан боғлиқ аниқлаш билан боғлиқ услубиётлар ҳам анчайин ривожланди;

тўртинчидан, солиқ юкининг ўзини ички моҳиятига кўра мутлоқ ва нисбий шаклда аниқлаш билан боғлиқ илмий услубиётлар пайдо бўлди ва кейинги тадқиқотларда бу борада кенгроқ эътибор берилди бошланди;

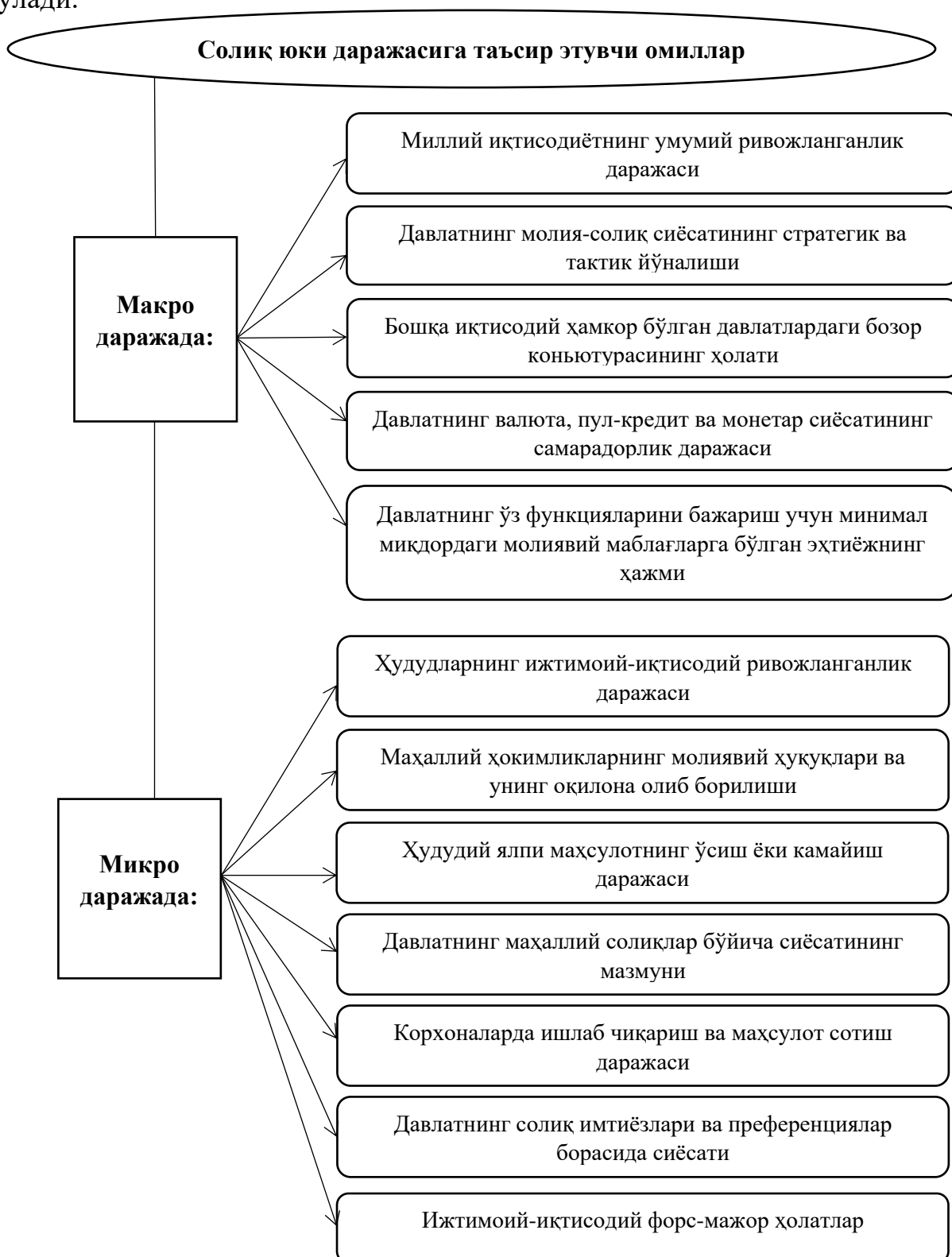
⁴⁵ Султанова Соня Махмудовна. GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 22 | 2022. Корхона молиявий барқарорликка солиқ юкининг таъсири. ISSN: 2545-0573.

беинчидан, маҳаллий олимларимиз томонидан ҳам солиқ юкини аниқлашга қаратилган илмий тадқиқотлар кейинги вақтда анчайин кўпайиши билан бир қаторда асосий урғу солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини баҳолашга оид илмий тадқиқотлар устуворлик касб этмоқда.

2.2. Солиқ юкига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Таъкидлаш лозимки, солиқ юки бир қарашда оддий категория бўлиб англанда, бироқ, юқорида уни аниқлаш ва баҳолаш бўйича амалга оширган илмий таҳлилларимиз кўрсатганидек, ўзига хос мураккаб иқтисодий жараён ҳисобланади. Моҳиятан олиб қаралганда солиқ юкини давлат белгилайди, бироқ, бу фикр ҳам бир томонлама хусусиятга эга. Цивилизацияли жамиятда аслида солиқ юкининг миқдори ва унинг даражасига таъсир этувчи ҳолат бу жамиятда солиқларни жорий этиш муҳим саналадики, бу аксарият давлатлардаги каби халқ ҳокимияти бўлган парламентаризм йўли билан амалга оширилади. Демак, давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари томонидан солиққа тортишнинг адолатлилик тамойилларига асосланган ҳолда солиқлар ва уларнинг миқдори, ставкаси ва бошқа шу каби элементлари белгилаб берилсагина, солиқ юкининг даражаси мутадиликка яқинлашади, бундан ташқари солиқларни ундириш билан шуғулланувчи ёки давлат маблағларини тақсимловчи ваколатли органларининг солиқлар ҳажмини оширишга қаратилган молиявий талаблари (таклифлари)нинг қондирилиши эса, солиқ юкининг миқдorigа тўғридан-тўғри таъсир қилади. . Бундан кўринадики, жамиятда солиқ юкининг миқдорини белгилаш ва унинг даражасига таъсир этишда устқурма-давлат ҳокимиятининг шакллари доирасидаги молиявий-солиқ сиёсатининг асоси муҳим саналади. Қайд этилганлар умумий тартибда солиқ юкининг белгиланишининг муҳим молиявий-иқтисодий асоси ҳисобланади. Қуйидаги 2.3-расмда келтириб ўтилаётганидек, гарчи солиқ юки даражаси ваколатли органлар томонидан солиқларнинг адолатлилик тамойили асосида белгилансада, миллий иқтисодиётнинг ривожланганлик даражаси ҳам унинг миқдorigа таъсир қилувчи муҳим омил сифатида доимо мавжуд бўлади. Бунда ҳам давлатнинг

молиявий-солиқ инструментларидан фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ бўлади.

2.3-Солиқ юки даражасига таъсир этувчи омиллар⁴⁶

⁴⁶ Муаллиф томонидан тузилган.

Жамият ҳаётида иқтисодий таназзул вақтида қайси турдаги солиқ сиёсатини қўллаш, яъни, прогрессив, рағбатлантирувчи, гибрид турларини қўллашни танлашга ҳам боғлиқ бўлади. Буни 1930 йилларда АҚШдаги буюк иқтисодий таназзул вақтида Ж.Кейнс назариясига асосланган прогрессив солиққа тортиш назариясими ёки Осие давлатларида кейинги йилларда кўп қўлланилаётган офшор зоналарни рағбатлантириш орқали миллий ўсишни таъминлашга қаратилган назарияларни қўллаш ёки иқтисодиётдаги макроиқтисодий ҳолатнинг умумий йўналишига қараб тартибловчи-рағбатлантирувчи-мувофиқлаштирувчи триадасига асосланган солиққа тортиш амалиётини қўллаш асосида макро ва микро даражадаги солиқ юки даражасига таъсир этиб бориш мақбул вариантларни аниқлаб бориш давлатнинг молиявий сиёсатида ўта муҳим масала ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан олганда солиқ юки даражасига омилларни гуруҳлаганда улар жуда кўп бўлиши мумкин, аммо молиявий-солиқ инструментларининг бевосита таъсири нуқтаи назаридан уларнинг энг муҳим сифатида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин (2.4-расм).

2.4-расм. Солиқ юкига таъсир этувчи молиявий-солиқ инструментлари⁴⁷

Юқорида келтирилган 2.4-расм маълумотларидан кўриш мумкинки, солиқ юкига бевосита таъсир этувчи молиявий-солиқ инструментлари сифатида солиқ ставкаси, солиқ имтиёзлари, солиқ преференциялари, солиқ

⁴⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

объекти ва солиқ базаси кабилар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу омилларнинг таъсирини белгилаш эса икки хил тартибда амалга оширилади. Яъни, биринчи учала омиллар: солиқ ставкаси, солиқ имтиёзлари, солиқ преференциялари давлатнинг молиявий-солиқ сиёсати орқали давлат томонидан белгиланади.

Шунингдек, солиқ объекти, солиқ базаси ва нарх омили бу асосан бозор қоидаларига ҳамда солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятига боғлиқ ҳолда солиқ юкига таъсир қилади. Буларнинг орасида ҳам энг кўп ва таъсир доираси кенгрок бўлган солиқ ставкалари солиқ юкига тез таъсир кўрсатади, бу ҳолатни назарий жиҳатдан тадқиқот ишимизнинг биринчи бобида Лаффер эгри чизиғи орқали ҳам қисман тушунтириб берган эдик. Солиқ объектининг солиққа тортиладиган қисми-солиқ базасини аниқлаш бу солиқ тўловчининг (солиқ турлари бўйича) юзага келган солиқ мажбуриятлари ҳажмини ифодалайди ва бюджетга жалб қилинадиган солиқ суммасининг базасини кўрсатади. Аммо шакллантирилган солиқ базасининг қанча қисмини давлат манфаатларига (бюджетга) олиш масаласини эса солиқ ставкаларисиз ҳал этиб бўлмайди. Демак, солиқ ставкалари солиқ базасини солиқ тўловчи ва давлат манфаатлари ўртасида тақсимловчи восита-кўрсаткич ҳисобланади. Амалдаги қонунчиликка ўрнатилган солиқ ставкаси ўртача даражадан фарқ қилиши мумкин. Солиқ базаси қанча кичик бўлса, ўртача солиқ ставкаси шунча катта бўлади, аксинча солиқ базаси қанчалик катта бўлса, ўртача солиқ ставкаси паст бўлади. Одатда солиқ ставкасининг солиқ базаси ва солиқ тушумларига ва шу орқали солиқ тўловчиларга таъсирини аниқлашда максимал солиқ ставкалари ҳам аниқланади

Солиқ ставкасининг оптимал миқдорини белгилаш эса солиқ сиёсатидаги энг мураккаб жараён ҳисобланади, чунки, солиқ юкига таъсири нуқтаи назаридан солиқ ставкаси прогрессив солиққа тортишни ифодалайди. Ваҳоланки, давлат солиқ ставкалари ошириш орқали бир томондан молиявий ресурсларни давлат бюджети ва бошқа фондларга кўпроқ жалб қилишни назарда тутса, бошқа томондан айрим турдаги солиқ турлари бўйича солиқ

ставкаларини ошириш орқали иқтисодиётни солиқлар воситасида қулай тартибланиш амалга оширади, шунингдек, солиқ ставкаларини ошириш орқали айрим турдаги, масалан, ер ости бойликларидан самарали фойдаланишга мажбурловчи инструмент сифатида фойдаланади. Ўз навбатида давлат солиқ ставкалари орқали солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини оптималлаштириш, яъни пасайтириш орқали уларни рағбатлантириши мумкин.

Солиқ юки ва солиқ ставкасининг ўртасидаги боғлиқликни давлатнинг солиқ сиёсатидаги ёндошувни илмий таҳлил қилиш мақсадида ҳамда фикримизнинг тасдиғи сифатида 2022-2023 йилларда солиқ сиёсатидаги солиқ ставкаларининг ўзгартирилиши натижасида солиқ юкининг ўртача миқдорини сақланиш ҳолати ва таъсирини кўриб чиқамиз. 2022-2023 йилдаги солиқ-бюджет сиёсатида солиқ ставкаларининг ўзгаришига эътибор берадиган бўлсак қуйидаги ҳолатни кўриш мумкин:

биринчидан, 2022 йил 1 ноябрдан бошлаб товарларни (хизматларни) экспортга реализация қилишдан олинган фойдага, экспортдан олинган даромаднинг жами даромаддаги улушидан қатъий назар, 0 фоиз миқдоридagi солиқ ставкаси бўйича солиқ солиниши орқали экспортни рағбатлантириш асносида экспортчи корхоналар зиммасидаги солиқ юки пасайтирилди;

иккинчидан, башарти: 2022 йил 1 сентябрдан сўнг илк мартаба солиқни тўлашга ўтган айланмадан олинган солиқни тўловчилар – кейинги йилдан бошлаб бир солиқ даври мобайнида, башарти пасайтирилган солиқ ставкаси қўлланиладиган солиқ даврида жами даромад ўн миллиард сўмдан ошмаса; 2022 йил 1 сентябрдан кейин жами даромади солиқ даври мобайнида илк марта ўн миллиард сўмдан ошган солиқ тўловчилар – жорий солиқ даври ва кейинги солиқ даври мобайнида, башарти пасайтирилган солиқ ставкаси қўлланиладиган солиқ даврларида жами даромад юз миллиард сўмдан ошмаса белгиланган солиқ ставкасини 50 фоизга пасайтиришга ҳақли деган норманинг киритилиши айланмадан олинган солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг пасайишига таъсир қилган;

учинчидан, қўшилган қиймат солиғи бўйича 15 фоизлик қўшилган қиймат солиғи ставкаси 12 фоизга туширилиши эса, солиқ тўловчиларнинг солиқ юки кескин камайишига олиб келган;

тўртинчидан, 2023 йилнинг 1 февралидан бошлаб нефть маҳсулотлари ҳамда ишлаб чиқариладиган алкоголь ва тамаки маҳсулотлари бўйича акциз солиғи ставкалари 10 фоизга индексация қилиниши, 2023 йилнинг 1 январидан бошлаб озиқ-овқат хом ашёсидан ректификацияланган этил спирти, эфиральдегидли фракциядан техник ректификацияланган этил спирти ва асосий фракциядан этил спиртига акциз солиғи ставкаси 5 бараварга оширилади ва 1 литр учун 7 450 сўм этиб белгиланиши, 2023 йилнинг 1 январидан бошлаб алкоголь ва тамаки маҳсулотларини импорт қилишда акциз солиғи ставкалари 5 фоизга пасайтирилиши, 2023 йил 1 январдан филтрли, филтрсиз сигареталар, папирослар, сигариллалар (сигаритлар), биди, кретенки импорт қилишда акциз солиғи ставкалари 5 % га пасайтирилиши ишлаб чиқарилган ва импорт қилинадиган алкогольли маҳсулотлар учун акциз солиғи ставкаларини босқичма-босқич тенглаштирилишига олиб келинди, маҳсулот таркибидаги спирт миқдоридан келиб чиқиб солиққа тортишга ўтиш ичимлик таркибидаги спирт ҳажмига мутаносиб равишда солиқ солиш, шу билан бирга, янги тартибнинг жорий этилиши солиқ суммасини унинг инсон саломатлигига зарарли таъсиридан келиб чиқиб қайта тақсимлаш имконини берди.

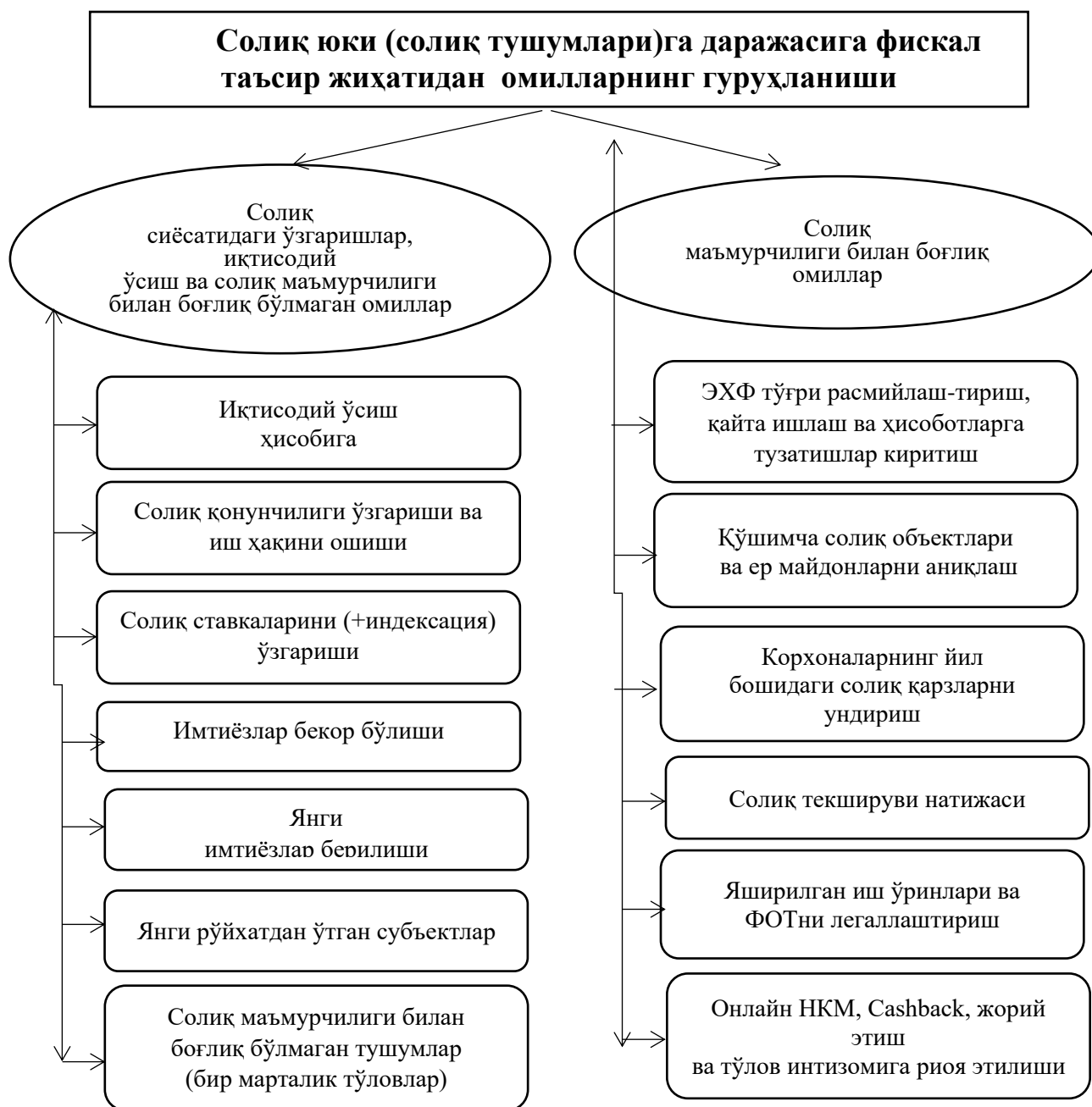
Ўзбекистонда 1 литр спиртдаги акциз улуши 6,2 % ни ташкил қилади (1 литр спиртнинг қиймати 23 905 сўм, акциз – 1490 сўм). Россия Федерациясида ушбу кўрсаткич 54,8%ни ташкил қилади, Қозоғистонда – 51,7 %, Қирғизистонда 26,3%ни ташкил қилади. Акциз солиғи ставкасини 5 бараварга оширганда 1 литр спиртдаги акциз улуши 25 % дан ошмайди, бу Россия ва Қозоғистондагига нисбатан 2 баравар паст ҳисобланади, ваҳоланки 2021 йилда 6,5 млн.дал спирт ишлаб чиқарилган, у бўйича 79,8 млрд.сўм акциз солиғи тўланган. Ушбу тартиб кўпгина мамлакатларда, шу жумладан Россия ва Қозоғистонда амал қиладик, ставкаларни индексация қилиш солиқнинг ЯИМдаги улушини сақлаб қолишга имкон яратади;

бешинчидан, республикамизда солиқ юкини умумий тақсимланишини оптималлаштириш ҳамда унинг адолатли ўрнатилиши ҳамда солиқдан қочишнинг олдини олиш мақсадида 2023 йилнинг 1 апрелидан бошлаб жисмоний шахсларнинг ҳаётини узоқ муддатга суғурталаш ҳақини тўлашга йўналтириладиган жисмоний шахсларнинг даромадлари қисмида жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи бўйича имтиёзлар бекор қилинди. Чунки, назарда тутилган имтиёз ижтимоий хусусиятга эга эмас, аксинча, ҳаёт суғуртаси шартномаларини тузиш орқали жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғини оптималлаштириш учун ишлатилади. Масалан, банклардан бирининг 5,3 минг нафар ходимидан 3,3 минг нафари ёки жами ходимларнинг 62,1 % ўтган йили 30,2 млрд.сўм даромадларини ҳаётни суғурталашга йўналтириб, солиқ мажбуриятларини 3,6 млрд.сўмга оптималлаштиришди. Жисмоний шахслар томонидан шартномалар тузиш ва даромадларни ҳаётни суғурталашга йўналтириш орқали солиқ мажбуриятларини оптималлаштириш натижасида 2021 йилда солиқ йўқотишларининг умумий миқдори 48,1 млрд.сўмни ташкил этди.

Олтинчидан, 2023 йилда инфляция 10-12 % даражада бўлишини, мол-мулк солиғининг умумий бюджет даромадларидаги улушини сақлаб қолиш имконини таъминлаш мақсадида жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқнинг амалдаги ставкалари инфляция даражасида (ўртача 10 фоиз) индексация қилиниши кўзда тутилган. Солиқ ставкаларини индексация қилиш солиқ солинадиган база мутлақ миқдорда белгиланган кўчмас мулкнинг кадастр қиймати бўлганлиги ва 2018 йилдан бери индексация қилинмаганлиги сабабли амалга оширилди.

Умумий тартибда олсак, давлат бюджети ва бошқа мақсадли фондларга солиқ тушумлари (солиқ юки миқдори) ҳамма вақт ҳам солиқ тўловчи зиммасига давлатнинг фискал сиёсати орқали юкланадиган молиявий мажбуриятларни ифодаламайди, ваҳоланки, бошқа муҳим омиллар ҳисобига ҳам солиқ тушумлари бюджетга жалб қилинадикки, уларни солиқ тўловчиларга юк деб қаралади, бироқ, солиқ маъмурчилигини яхшилаш орқали ҳам солиқ

тушумларининг ошишига таъсир қилади. Буни қуйидаги жадвалда изоҳлашга ҳаракат қиламиз (2.5-расм).

2.6-расм. Солиқ юки (солиқ тушумлари)га даражасига фискал таъсир жиҳатидан омилларнинг гуруҳланиши⁴⁸

2.6-расмда келтириб ўтилаган солиқ юки (солиқ тушумлари)га даражасига фискал таъсир жиҳатидан омилларнинг гуруҳланиши мазмунан икки гуруҳга ажратилдики, солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар, иқтисодий ўсиш ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ бўлмаган омилларнинг таъсирида бир

⁴⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

томондан давлатнинг солиқ сиёсати билан боғлиқ ҳолда ўзгариш хусусиятига ва солиқ юкига таъсирига эга бўлса, иккинчи гуруҳга бевосита солиқ маъмурчилигини янада яхшилаш ҳисобига солиқ тушумларининг миқдорига таъсир этувчи омилларни киритиш мумкин. Агар, буни аниқ расмий маълумотлар асосида таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидаги жавдал маълумотларига таянамиз (2.1-жадвал).

2.1-жадвал

2022 йилда аввалги (2021 йилга) нисбатан Ўзбекистонда давлат пул фондларига нисбатан солиқ юкининг таъсир этувчи омилларга тўғри келувчи тақсимланиши таҳлили (млрд.сўм)

№	Солиқ тушуми (солиқ юки) миқдорига таъсир этувчи омиллар	Суммаси (кўпайиш + камайиш -)
I	Солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар, иқтисодий ўсиш ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ бўлмаган омиллар	8 847,6
	Иқтисодий ўсиш ҳисобига	8 903,3
	Солиқ қонунчилиги ўзгариши ва иш ҳақини ошиши	5 280,2
	Солиқ ставкаларини (+индексация) ўзгариши	-13 154,1
	Имтиёзлар бекор бўлиши	2 735,0
	Янги имтиёзлар берилиши	-2 074,5
	Янги рўйхатдан ўтган субъектлар	735,1
	Солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ бўлмаган тушумлар (бир марталик тўловлар)	6 422,5
II	Солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ омиллар	11 570,3
	ЭХФ тўғри расмийлаш-тириш, қайта ишлаш ва ҳисоботларга тузатишлар киритиш	3 320,2
	Қўшимча солиқ объектлари ва ер майдонларни аниқлаш	688,7
	Корхоналарнинг йил бошидаги солиқ қарзларни ундириш	2 687,7
	Солиқ текшируви натижаси	1 664,8
	Яширилган иш ўринлари ва ФОТни легаллаштириш	1 076,6
	Онлайн НКМ, Cashback, жорий этиш ва тўлов интизомига риоя этилиши	2 132,3
III	Жами	20 417,8

Ушбу келтирилган жавдал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2021 йилга нисбатан 2022 йилдаги солиқ тушумларининг солиқ юкининг таъсир

этувчи омилларга тўғри келувчи тақсимланиши таҳлили шуни кўрсатмоқдаги ушбу икки гуруҳга кирувчи омиллар умумий тарзда 2022 йилда 2021 йилга таққослаганда бюджетга 20 417,8 млрд.сўмга тенг равишда солиқ тушумлари ошган, бу тушумларни амалдаги солиқ қонунчилиги бўйича солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятлари доирасида қараладиган бўлсак, аслида солиқ юки бу суммага тенг бўлмайди, сабаби омилларнинг иккинчи гуруҳи-солиқ маъмурчилигининг яхшиланиши ҳисобига қўшимча тушган (11 570,3 млрд.сўм) солиқ тушуми туб моҳияти бўйича соф солиқ юкини ифодаламайди, чунки, уларнинг ичидаги аввалги йилларда солиқ тўловчилар зиммасидаги қонуний солиқ юкининг бир қисми сифатида солиқ қарздорлиги бўйича тушумлар ундирилиши аслида 2022 йилги солиқ юкига қўшиш назарий ва мантикий жиҳатдан тўғри бўлмайди (бу бўйича кейинги бобда муаллифлик илмий ёндошувларимизни келтириб ўтамиз). Бундан ташқари, солиқ тушумлари (солиқ юкининг) камайишига солиқ турлари бўйича солиқ ставкаларини (+индексация) ўзгариши энг катта таъсир қилган, яъни, солиқ юкининг камайишига олиб келганлиги кўриш мумкин бўлиб, унинг умумий миқдори -13 154,1млрд.сўмни ташкил қилган, шунингдек, 2022 йилнинг ўзида солиқ тўловчиларга умумий солиқ имтиёзларининг берилиши ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг -2 074,5 млрд.сўмга камайтирган, шу билан биргаликда аввалги йилларда берилган солиқ имтиёзларининг муддати келганлиги ёки бошқа тартибда тўхтатилганлиги ҳисобига эса 2 735,0 млрд.сўмга солиқ юки ошган, бу аслида бизнинг фикримизча, иқтисодий жиҳатдан умумий солиқ юкининг ошишини билдирмайди, чунки, бу имтиёзлар ҳисобига тегишли солиқ тўловчилар ўзларининг молиявий имкониятларини мустаҳкамлаб олган бўлади ёки имтиёзларда агар самарали фойдаланилган бўлса, маҳсулот (хизмат кўрсатиш) ҳажмининг ошириш имкониятига эга бўлганлиги ва ушбу имтиёзларнинг тўхтатилиши бошқа томондан уларни боқимандалик кайфиятидан асрашга ҳам хизмат қилиши мумкин.

2.2-жадвал

2020-2023 йилларда давлат бюджетига ундирилган (келиб тушган) тушумлар доирасида солиқ юкининг солиқларни ундирувчи ваколатли органлар кесимида тақсимланиши таҳлили (млрд.сўм)

№	Тушум тури	2020 йил			2021 йил			2022 йил			2023 йил (прогноз)		
		Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %
I	Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	602 193	х		734 588	х		902 479	х		1033586	х	
II	Давлат бюджети даромадлари	152777,4	25,4%	100%	190442,3	25,9%	100%	245176,2	27,2%	100%	267024,9	25,8%	100%
	<i>шу жумладан:</i>												
1	Давлат солиқ қўмитаси	123401,0	20,5%	81%	153613,4	20,9%	81%	184476,5	20,4%	75%	196 85,6	19,0%	73%
	<i>шундан, Пенсия жамғармасига ижтимоий солиқ</i>	<i>19 839,4</i>	<i>3,3%</i>		<i>25 642,9</i>	<i>3,5%</i>		<i>31 498,4</i>	<i>3,5%</i>		<i>36 500,0</i>	<i>3,5%</i>	<i>36500,0</i>
2	Давлат божхона қўмитаси	24 708,4	4,1%	16%	33 226,8	4,5%	17%	46 155,2	5,1%	19%	52 187,6	5,0%	20%
3	Молия вазирлиги	4 668,0	0,8%	3%	3 602,1	0,5%	2%	14 544,5	1,6%	6%	18 751,7	1,8%	7%

Солиқ юкини таҳлил қилишда бизнинг фикримизча, давлат бюджетига келиб тушган солиқли тушумлар билан аниқлаш услубий жиҳатдан тўғри бўлсада, аммо, солиқ юкининг ҳақиқий ички моҳияти ва унинг тақсимланиши нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилиш ўз моҳиятига эгадир. Шу жиҳатдан олганда давлат бюджетига келиб тушадиган тушумларни солиқ оғирлиги жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Биринчиси бу қонунчилик бўйича солиқ тўловчиларнинг зиммасига юклатилган ва солиқ даври бўйича доимо солиқ тўлаш мажбурияти бўйича солиқ юки бўлиб, бу солиқ оғирлиги солиқ тўловчига доимий равишда (агар солиқ режими ўзгармаса ёки солиқ имтиёзлари берилса) солиқ оғирлиги сифатида уларнинг солиқ юкига айланиб боради. Иккинчиси бу қонунчилик бўйича уларга солиқ мажбурияти сифатида юкланмаган яъни, солиқ тўловчиларнинг иқтисодий ҳатти-ҳаракатлари (масалан маҳсулотларни импорт ёки экспорт қилиши) доирасида ўрнатилган тартибга мувофиқ ундириладиган тўловлар ҳамда солиқ ва бошқа қонунчиликка амал қилмаслиги оқибатида молиявий жарималар сифатидаги тушумлар бу давлат томонидан юкланган солиқ юки деб қараш керак эмас, балким, солиқ тўловчиларнинг ўзлари томонидан кўшимча солиқ юки сифатида баҳолаш мумкин бўлган солиқ юкидир.

Юқорида келтирилган 2.2-жадвал маълумотларидан хулоса қилиш мумкинки, солиқ тўловчилар зиммасида ва мажбурий солиқ юки сифатидаги молиявий мажбуриятлар 70-80 фоизни ташкил этапти, яъни Давлат солиқ қўмитаси томонидан солиқ мажбурияти сифатидаги тушумлар жами бюджет даромадларининг ўртача ана шу фоизни ташкил этмоқда, Давлат божхонаси томонидан жами солиқларнинг 16-20 фоизи тўғри келаяптики юқорида айтиб ўтилганидек бу молиявий оғирлик аслида давлатнинг молиявий мажбурияти эмас балки солиқ тўловчининг хоҳишига кўра юзага келадиган (чунки, солиқ тўловчи ўзи хоҳлаб божхона операцияларни амалга оширади) молиявий мажбуриятлар бўлиб, буни солиқ юкининг тақсимланишида эътиборга олиш зарур деб ҳисоблаймиз. Ўз навбатида Молия вазирлиги томонидан ундирилган

тўловларнинг таркибига эътибор қаратадиган бўлсак, бу тўловларнинг барчасини ҳам солиқ юки сифатида баҳоланмайди, масалан, давлат мулкани хусусийлаштиришдан тушган тушумлар, жарималар, конфискациялар тартибидаги тушумларни солиқ тўловчининг зиммасидаги солиқ юки сифатида баҳолаш ўринлидир деб ҳисоблаймиз. Бироқ, давлат мулки иштирокидаги корхоналарнинг соф фойдасидан бюджетга ҳисобланиши лозим бўлган дивидендлар (ажратмалар)ни солиқ юки сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади, шу жиҳатдан солиқ юкининг солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятларини тақсимланишида юқорида кайд этилганларни эътиборга олиш лозим бўлади.

Солиқ юкини давлат бюджети даромадларига нисбатан ҳамда солиқ тушумларининг ЯИМга нисбатан йиллар кесимидаги ўзгаришларни таҳлил қиладиган бўлсак, солиқсиз тўловларсиз 2020 йилда солиқ юки даражаси 25,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 2021 йилда эса унинг даражаси 0,4 пунктга ошиб 25,9 фоиз бўлган, 2022 йилда эса, солиқ юки даражаси бирмунча ошган ҳолда (аввалги йилга нисбатан 1,3 пунктга) 27,2 фоизни ташкил этди. 2023 йилги бюджет кутилмаларига асосан солиқлар бўйича солиқ юки даражаси деярли 2021 йилдаги даражада бўлиши режалаштирилган, яъни, 25,9 фоиз бўлиши кутилмоқда. Солиқ юкининг ЯИМга нисбатан таққослаб аниқланганда албатта ЯИМнинг ўзининг аввалги йилларга нисбатан ўсиш даражаси билан биргаликда таҳлил қилиш зарур бўлади.

Республикамизда ЯИМнинг номинал қийматда ҳам таққослама нархларда ҳам ўсиб бориш кузатилмоқда. Албатта таққослама нархларда ҳам ўсиши республикамиздаги инфляциянинг ўртача даражаси (10-11 фоиз)ни эътиборга олган ҳолда ЯИМнинг қўшимча солиқ базасини яратиши ҳам динамик ўсишда эканлигини ҳам эътироф этиш керак. Агар, ЯИМнинг 2020 йилдаги номинал қиймат 602193 млрд.сўм бўлган бўлса, 2021 йилда 734588 млрд.сўм, 2022 йилда эса унинг миқдори 902479 млрд.сўмни ташкил этган ҳолда 2023 йилда эса, унинг миқдоори 1033586 млрд.сўм бўлиши кутилмоқда.

Агар, Янги Ўзбекистон шароитидаги солиқ юкини камайтиришга қаратилган давлатнинг молиявий сиёсатига эътибор бериладиган бўлса, 2018-2022 йилларда амалга оширилган солиқ ислохотларининг реал натижалари доирасида муҳим қадамлар ташланганлигини кўриш мумкин. Республикада адолатли, шаффоф, узоққа мўлжалланган ва халқаро андозаларга жавоб бера оладиган солиқ тизимини яратишга қаратилган солиқ ислохотлари иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган ҳамда солиқ тўловчилар учун қулай ва манфаатли эканлигини кўрсатмоқда.

Биринчи навбатда, тадбиркорлик субъектлари ва инвесторлар фаолиятини солиқ соҳасида кафолатлашнинг ҳуқуқий асоси яратилиб, янги Солиқ концепцияси, Солиқ кодекси ва 150 дан ортиқ қонун, Фармон, қарор ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Тенг рақобат шароитини яратиш мақсадида 80 дан ортиқ турли солиқ имтиёзлари бекор қилинди. Индивидуал имтиёзлар бериш амалиётидан воз кечилди. Солиқ юкини кескин пасайтириш мақсадида Солиқ турлари 13 тадан 9 тага камайтирилди.

Товар айланмасидан 3,2 фоиз миқдорда олинадиган ажратмалар ҳамда Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи (8 фоиз) тўланиши бекор қилинди, мулк солиғи ставкаси 5 фоиздан 1,5 фоизга пасайтирилди, ҚҚС ставкаси 20 фоиздан 12 фоизга туширилди. Ягона ижтимоий тўлов ставкалари 25 фоиздан 12 фоизга туширилиши ҳамда Даромад солиғини ҳисоблашнинг ошиб боровчи шкаласидан (энг юқори ставкаси - 22,5 фоиз) воз кечилиб, қатъий 12 фоизга туширилиши натижасида иш ҳақиға солиқ юки қарийб 2 баравар пасайди. Буни бошқа хорижий давлатлар билан солиштирилганда масалан, бу кўрсаткичлар Европа давлатлари Швецияда даромад солиғи ставкаси 56,9%, Англияда 20-45%, Данияда 55,6%, Испанияда 45%, ҚҚС ставкаси Дания, Норвегия, Швецияда — 25 %, Финляндияда — 24%, Венгрияда — 27 %, Россия, Беларусь ва Украинада — 20 %га тенгдир.

2.3-жадвал

2020-2023 йилларда давлат бюджетига ундирилган (келиб тушган) тушумлар доирасида солиқ юкининг солиқларни гуруҳлари кесимида тақсимланиши таҳлили (млрд.сўм)

№	Тушум тури	2020 йил			2021 йил			2022 йил			2023 йил (прогноз)		
		Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %	Тушум	ЯИМда улуши %	улуш, %
I	Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	602 193	х		734 588	х		902 479	х		1033586	х	
II	Давлат бюджети даромадлари	152777,4	25,4%	100%	190442,3	25,9%	100%	245176,2	27,2%	100%	267024,9	25,8%	100%
	<i>шу жумладан:</i>												
1	Даромадлардан солиқ	45 207	7,5%	29,5%	58 930	8,0%	30,9%	66 516	7,4%	27,2%	71 620	6,9%	26,8%
2	Истеъмолдан солиқ	42 874	7,1%	28,0%	51 526	7,1 %	27%	70 592	7,8%	28,7%	80 218	7,8%	30%
3	Ресурс солиқлари	21 276	3,5%	14,0%	23 036	3,1%	12%	24 556	2,7%	10%	26 519	2,6%	10%
4	Бошқа солиқлар	43420,4	7,3%	28,5%	56950,3	7,7%	30,1%	83512,2	9,3%	34,1%	88667,9	8,5	33,2

Ўртача даражада ЯИМнинг аввалги йилларга нисбатан сифат кўрсаткич бўйича 5 фоиз атрофида ўсиши кузатилаётган бўлса, миқдорий кўрсаткич бўйича 110-120 млрд.сўмга ошиб бораётганлигини кўриш мумкин. Демак, ЯИМнинг ўсиш суръатлари кўшимча солиқ базасини шакллантириш ҳисобига умумий солиқ юкига ҳам таъсир қилиб бормоқда.

Солиқ юкини таҳлил қилишда яна бир муҳим жараён бу солиқ юкининг солиқлар гуруҳи яъни, даромадлар турлари бўйича тақсимланишини ҳам таҳлил қилиш муҳим ҳисобланади, шу боисдан юқоридаги 2.3-жадвал маълумотлари асосида таҳлил қиладиган бўлсак, даромадлардан олинadиган солиқлар солиқ гуруҳлари бўйича солиқ юкида энг катта улушни эгалламоқда. Яъни бу солиқлар таркибига кирувчи солиқлар ҳиссасига жами бюджет даромадлари бўйича солиқ юки ўртача 25-30 фоизни ташкил қилса, ЯИМга нисбатан солиқ юкида эса ўртача 7-8 фоиз атрофида улушга эга бўлмоқда.

Истеъмолдан олинadиган солиқлар гуруҳидаги солиқларнинг солиқ юкидаги улуши ҳам худди даромаддан олинadиган солиқлар сингари жами бюджет даромадлари бўйича солиқ юки ўртача 25-27 фоизни ташкил қилса, ЯИМга нисбатан солиқ юкида эса ўртача 7-7,5 фоиз атрофида улушга эга бўлган ҳолда, уларнинг ичида энг катта улуш ҚҚС ҳиссасига тўғри келмоқда. Ресурс солиқлар эса юқоридаги солиқ гуруҳларига нисбатан солиқ юкини тақсимланишида камроқ улушга эга. Бу турдаги солиқлар ЯИМга нисбатан ўртача 3 фоиз атрофида солиқ юкини олса, жами бюджет даромадларидаги улуши эса ўртача 12-13 фоизга тенгдир.

Бошқа солиқлар деб гуруҳланган солиқ ва солиқсиз манбаларнинг ЯИМ ва жами бюджет даромадлари бўйича солиқ юкини тақсимланишида улуши худди даромадлар гуруҳидаги солиқларнинг улушига яқинроқдир, бироқ, бу гуруҳдаги солиқлар бўйича солиқ юкини таҳлил қилишда юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, унинг таркибига кирувчи барча манбалар ҳам мажбурий солиқ аҳамиятига эга бўлмайди, масалан жарималар, давлат мулкидан олинган даромадлар ва конфискациялар шаклидаги даромадларни солиқ юки сифатида

баҳолаш назарий жиҳатдан тўғри эмас, шу жиҳатдан олганда ушбу гуруҳдаги даромад манбалари йиллар кесимида тўз ўзгарувчан бўлади.

2.4-жадвал.

Ўзбекистон иқтисодиётида иқтисодий индикаторларнинг солиқ тушумлари (юки)га таъсир таҳлили⁴⁹

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2021 йил	2022 йил	Ўсиш		Солиқ юкига таъсири
					%да	суммада	
	Йирик солиқ тўловчилар бўйича жами тушум	трлн.сўм	82,2	88,3	107%	6,1	+ 6,1 трлн.сўм
I	Жахон бозорида қимматли метал нархининг ўзгариши ҳисобига	трлн.сўм	38,2	28,8	75%	-9,4	- 9,4 трлн.сўм
	Олтин	долл./тр.унц.	1 785 \$	1 650 \$	92%	-135 \$	- 7,9 трлн.сўм
	Кумуш	долл./тр.унц.	26,1 \$	19,5 \$	75%	-6,6 \$	- 0,3 трлн.сўм
	Мис	долл./тн	8735,3 \$	7806,5 \$	89%	-929,8 \$	- 1,2 трлн.сўм
II	Табиий газ экспорти нархи ва ҳажмини пасайиши ҳисобига	трлн.сўм	4,5	10,9	243%	6,4	+ 6,4 трлн.сўм
2.1.	Табиий газ экспорти	долл./минг м ³	126 \$	126 \$	100%	0 \$	+ 6,4 трлн.сўм
III	Жорий йилда худудлардан ўтган корхоналар ҳисобига	трлн.сўм	0,0	2,3	100%	2,3	+ 2,3 трлн.сўм
IV	Бошқа корхоналар ҳисобидан	трлн.сўм	39,5	46,2	117%	6,6	+ 6,6 трлн.сўм

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, солиқ юки даражасига таъсир этувчи омиллар орасида макроиқтисодий омил сифатида нарх омили муҳим саналади.

⁴⁹ Давлат солиқ статистикаси қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Нарх омили бир томондан ички маҳсулотлар орқали таннарх орқали қўшимча солиқ юки сифатида солиқ тўловчилар зиммасига ўтирса, бошқа томондан материал ва хом ашёларни импорт қилишда уларнинг нархининг ошиши оқибатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига таъсир этиши орқали ҳам солиқ тўловчининг солиқ юкининг ошишига таъсир қилади. Келтирилаётган 2.4-жадвал маълумотларини таҳлил қиладиган бўлсак, жаҳон бозорида қимматли метал нархининг ўзгариши ҳисобига - 9,4 трлн.сўмлик солиқ юки камайишига олиб келган бўлса (бунда олтин 7,9 трлн.сўм, кумуш 0,3 трлн.сўм, мис 1,2 трлн.сўм) бу давлат бюджетига келию тушиши мумкин бўлган ташқи бозорлар орқали молиявий маблағнинг йўқотилиши оқибатида унинг ўрни ички солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг қайсидир солиқлар бўйича ошишини англади.

Шу жиҳатдан олганда ташқи бозорда миллий бойликларнинг нархининг ошмаслиги ички бозорга хизмат қилаётган солиқ тўловчиларнинг солиқ юки ошишига олиб келиши мумкин, албатта бу бир томондан давлатнинг солиқ сиёсатига боғлиқ бўлса, бошқа томондан бозор қоидаларининг амал қилиши солиқ тўловчилар ўртасида солиқ юкининг юкланиши қоидасини келтириб чиқаради. Бу айниқа таъкидлангангаидек, экспорт қилинаётган маҳсулотларнинг ташқи бозордаги нархи ички бозордаги даражадан паст бўлган бир шароитда, ички бозорга маҳсулот олиб чиқувчи ва маҳсулот реализацияси ҳисобига қўшилган қиймат солиғи ва фойдасининг ошиши ҳисобига фойда солиғининг ошиши оқибатида солиқ юки уларнинг юкланиш тенденцияси юз беради, албатта бу бозор қоидасидир.

2021 ва 2022 йилларда табиий газ экспорти нархи ва ҳажмини пасайиши ҳисобига республикамиз давлат бюджетига + 6,4 трлн.сўмлик, жорий йилда худудлардан ўтган корхоналар ҳисобига + 2,3 трлн.сўмлик ҳамда бошқа корхоналар ҳисобидан + 6,6 трлн.сўмлик қўшимча солиқ тушумлари келиб тушган бўлсада, моҳиятан олиб қаралганда солиқ тўловчилар ўртасидаги солиқ юкининг биридан бошқасига юкланиши доирасида амал қилади, худдики, солиқларнинг юкланиши тартибида амалга ошади.

2.5-жадвал

**2023 йилнинг 1 октябрь-декабрь ойларида табиий газ ҳамда электр энергияси тарифлари бўйича
таклифларнинг истеъмолчиларнинг зиммасидаги солиқ юки даражасига таъсири таҳлили**⁵⁰

№	Кўрсаткичлар номи	Амалда (01.10.2023й.-31.12.2023й.)							Янги таъриф (01.10.2023й.дан ошганда)							Фарқи			
		Истеъмол хажми (млрд куб м / млрд кВт-с)	Нарх (сўм)	Ялпи тушум (ҚҚС ва акциз билан)	Соф тушум	Жами солиқ	Шундан		Истеъмол хажми (млрд куб м / млрд кВт-с)	Нарх (сўм)	Ялпи тушум (ҚҚС ва акциз билан)	Соф тушум	Жами солиқ	Шундан		Жами солиқ юки	%	Шундан	
ҚҚС	Акциз						ҚҚС	Акциз						ҚҚС	Акциз				
	Жами:		х	11294	9119	1528	563	965		х	18964	15394	2451	913	1538	923	160	350	573
I	Жами табиий газ	9,527		6 485	4825	1347	382	965			10338	7 692	2148	609	1538	801		227	573
	Аҳолига		380						380	1 148	854	238	68	171		100			
	Ишлаб чиқаришга	5,8	1300	4 903	3648	1019	289	730	1 800	8 204	6 104	1704	483	1221	686	167	195	573	
II	Жами электр энергия	11,8		4 809	4294	181	181			8 626	7 702	304	304		123	168	123		
	Аҳолига	3,4	295	993	886	58	58		295	993	886	58	58			100			
	Ишлаб чиқаришга	8,5	450	3 817	3408	123	123		900	7 633	6 816	245	245		123	200	123		

⁵⁰ Давлат статистика агентлиги ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

Солиқ юкига таъсир этувчи омиллар орасида нарх омилининг қанчалик муҳимлигини юқорида таъкидлаш билан биргаликда унинг илмий-амалий аҳамиятини янада чуқурроқ таҳлил қилиш маъносида юқорида келтирилаётган 2.5-жадвалдаги маълумотлар ҳам табиий газ ҳамда электр энергияси тарифлари бўйича таклифларнинг истеъмолчиларнинг зиммасидаги солиқ юки даражасига таъсирини кўрсатиб турибди. Таҳлиллар кўрсатишида 2023 йилнинг 1 октябрь-декабрь ойларида табиий газ ҳамда электр энергияси тарифларидаги кутилаётган ўзгаришлар солиқ тўловчилар, қолаверса, истеъмолчилар зиммасидаги солиқ юкининг ошишига олиб келиши мумкин. Табиий газ ҳамда электр энергияси бўйича аҳолига етказиб бериладиган қисми бўйича ўзгаришлар бўлмасада, аммо ишлаб чиқарувчиларга етказиб бериладиган табиий газ ҳамда электр энергиясининг нархларидаги ўзгаришлар, яъни амалдаги мос ҳолда 1300 сўмдан 1800 сўмга ва 450 сўмдан 900 сўмга ўзгариши табиий газ бўйича ишлаб чиқарувчилар зиммасидаги солиқ юкини 8,5 млрд куб м истеъмол этилган маҳсулот бўйича 123 млрд.сўмга, электр энергияси бўйича эса, 801 млрд.сўмга (шундан, 227 млрд.сўмлик ҚҚС ва 573 млрд сўмлик акциз солиғи) солиқ юкининг ошишига олиб келиши мумкин.

2.6-жадвал

2018-2022 йилларда иқтисодий фаолият турлари бўйича ЯИМни ишлаб чиқариш ҳажми⁵¹, млрд. сўм

	2018	2019	2020	2021	2022
ЯИМ	426641,0	532712,5	605514,9	738425,2	888341,7
<i>Шу жумладан:</i>					
Тармоқларнинг ялпи қўшилган қиймати	381065,2	487449,8	561153,43	686432,4	828054,2
Хизматлар	151512,6	192929,1	223049,8	272109,1	343374,3
Маҳсулотларга соф солиқлар	45575,8	45262,7	44361,5	51992,8	60287,5

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки миллий иқтисодиёт доирасида солиқ юкининг даражасига ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми ҳам таъсир

⁵¹ Давлат статистика агентлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

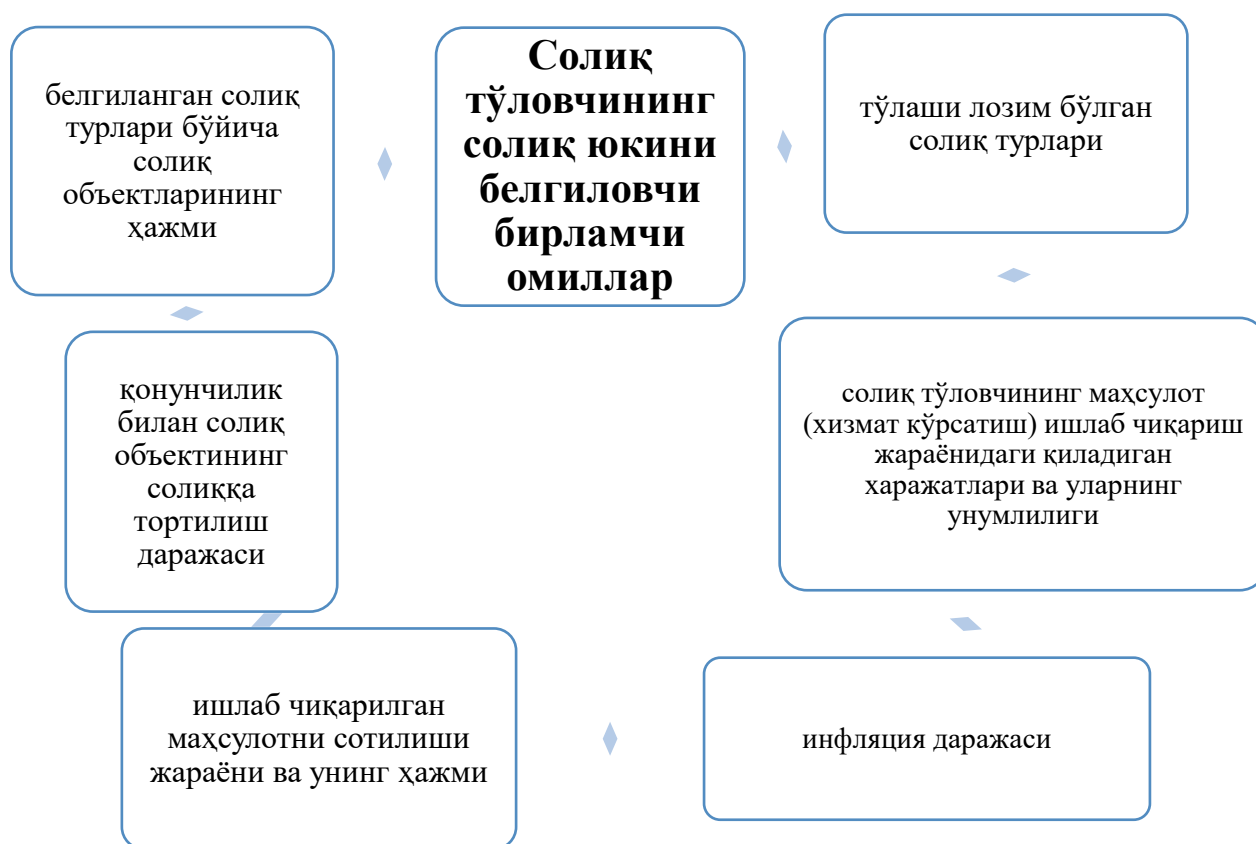
килади. Чунки, ЯИМ таркиби тармоқларнинг ялпи қўшилган қиймати ва соф солиқлардан иборат бўлиб, унинг ҳажми қанчалик ошиб борса, қўшимча солиқ базасининг ҳажмининг ошишига олиб келади, бу эса давлатнинг солиқ сиёсатидаги ҳолатлардан келиб чиқиб давлат бюджетига қўшимча солиқларни пайдо бўлишига олиб келади, ЯИМнинг ички сифат кўрсаткичлари асосида кўпайиши давлатнинг прогрессив солиқ сиёсати амал қилмаган ҳолда солиқ юқининг ошиши бу иқтисодий жиҳатдан нормал ҳолат деб баҳолаш мумкин. Ваҳоланки, нархлар ошиши ҳисобига истеъмол индекси даражасига таъсир этганлиги сингари, ЯИМда ялпи қўшилган қийматнинг ошиши қўшимча солиқ базасини шакллантириб туради. Бу билан боғлиқ жараёнларни кейинги бандларда алоҳида эконометрик таҳлиллар асосида кенгроқ таҳлил қиламиз.

Тадқиқот ишимизнинг мазкур банди бўйича умумий хулоса сифатида айтиш мумкинки, солиқ юқининг даражаси (ошиши ёки камайиши)га кўплаб омиллар таъсир қилиб боради, уларнинг таъсирини тўғри баҳолаш ва унга асосланган ҳолда давлатнинг солиқ сиёсатини белгилаб бориш илмий жиҳатдан ўз моҳиятига эга.

2.3. Тармоқлар ва корхоналарда солиқ юқини баҳолаш механизмларининг таҳлили

Солиқларни солиқ тўловчилар тўлайдилар, уларнинг зиммасига қонун йўли билан тегишли солиқларни тегишли муддатларда аниқ солиқ объектидан келиб чиқиб давлат бюджетига тўлаб борадилар, бундай тўловларни амалга ошириш уларнинг солиқ юқининг миқдорини ташкил қилади. Солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юқини белгиловчи биринчи омил бу улар тўлаши лозим бўлган солиқ турлари сони бўлса, иккинчи омил белгиланган солиқ турлари бўйича солиқ объектларининг ҳажмидир. Учинчи омил эса, қонунчилик билан солиқ объектининг солиққа тортилиш даражаси, яъни, солиқ объектининг қанчалик қисми ёки қайси солиқ объектларининг солиққа тортилишидир, аслида бу солиқ базасини ташкил қилади, тўртинчи омил сифатида солиқ тўловчининг маҳсулот (хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш жараёнидаги қиладиган харажатлари ва уларнинг унумлилигини келтириш

мумкин, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотилиши жараёни ва унинг ҳажмини бешинчи омил сифатида келтириш мумкин.

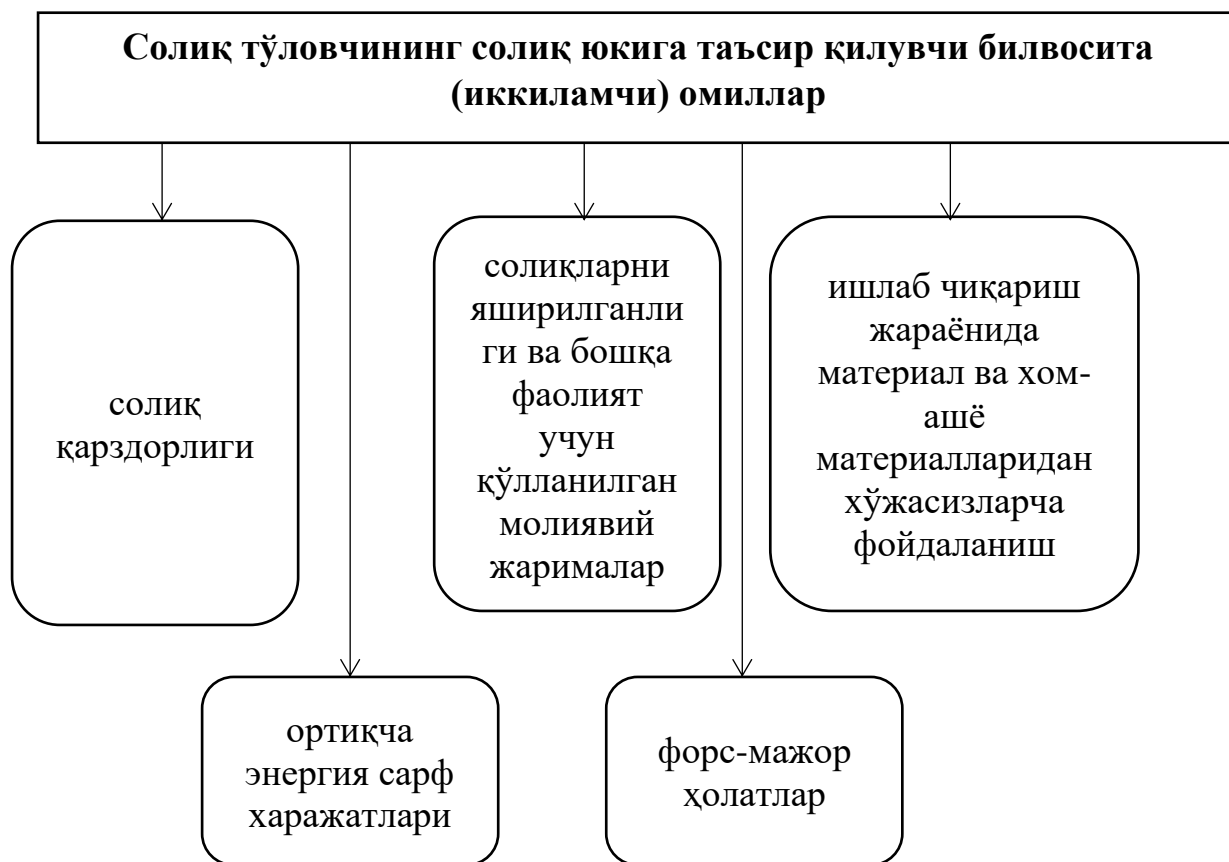

2.7-расм. Солиқ тўловчининг солиқ юкини белгиловчи бирламчи омиллар⁵²

Бундан ташқари аввалги бандда таъкидлаб ўтганимиздек, инфляция даражаси ҳам маҳсулот таннархига таъсир этиш орқали солиқ юки даражасига ҳам таъсир қилади. Бу қайд этилганлар корхоналарда солиқ юкининг даражасига бевосита ижобий (камайишига) ёки салбий (ошишига) таъсир қилади. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, яна шундай омиллар мавжудки, улар солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятининг натижасида юзага келадиган ва солиқ юкининг даражасига таъсир қиладиган ҳолатлар (кўрсаткичлар) ҳам мавжудки, улар жумласига, масалан, солиқ қарздорлиги, солиқларни яширилганлиги ва бошқа фаолият учун қўлланилган молиявий жарималар, ишлаб чиқариш жараёнида материал ва хом-ашё материалларидан

⁵² Муаллиф томонидан тузилган.

хўжасизларча фойдаланиш, ортиқча энергия сарф харажатлари ҳамда форс-мажор ҳолатларни келтириш мумкинки, улар солиқ тўловчининг солиқ юки даражасини ошишига таъсир қилади.

2.8-расм. Солиқ тўловчининг солиқ юкига таъсир қилувчи билвосита (иккиламчи) омиллар⁵³

Шу билан бирга шу нарсани ҳам таъкидлаш лозимки, бошқа корхоналар томонидан дебиторлик қарзларини ўз вақтида тўлаб бермаслиги оқибатида солиқ тўловчининг пул маблағларининг етишмаслиги оқибатида солиқ тўловларини кечиктирганлик учун қўшимча тўланган пенялар ҳам солиқ тўловчининг солиқ юкининг ошишига олиб келади, бундан ташқари, давлатнинг солиқ сиёсатида айрим турдаги солиқ ставкаларининг асоссиз солиқ ставкаларининг оширилиши ҳам солиқ юкининг даражасига салбий таъсир қилиши мумкин.

⁵³ Муаллиф томонидан тузилган.

Ўзбекистондаги йирик донор солиқ тўловчи тармоқларида солиқ юки даражаси ва унга молиявий омилларнинг таъсири⁵⁴ (млрд.сўм)

№	Кўрсаткичлар	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил
“Ўзбекнефтвергаз” тармоғи					
1	Жами даромади	10 095	15 985	14 696	13 321
2	Жами харажати	9 614	11 466	10 865	11 287
3	Соф фойдаси (-зарари)	461	3 293	3 349	1 605
4	Иш ҳақи фонди	729	902	983	1 081
5	Ишчилар сони (нафар)	23 522	18 518	16 912	16 912
6	Харажатга нисбатан рентабеллик (%)	5	29	31	14
7	Бюджетга тўланган солиқлар	3 741	2 289	3 265	4 321
8	Солиқ юки: (%)				
	Даромадга нисбатан	37,0	14,3	22,2	32,4
	Харажатга нисбатан (%)	38,9	19,9	30,0	38,2
“Ўзтрансгаз” тармоғи					
1	Жами даромади	22 293,6	26 841,0	22 877,8	25 075,6
2	Жами харажати	25 416,1	24 528,9	23 638,7	22 974,8
3	Соф фойдаси (-зарари)	-2 048,6	-3 683,9	-2 515,8	-2 100,0
4	Иш ҳақи фонди	22,7	84,0	417,7	459,5
5	Ишчилар сони (нафар)	428,0	6 430,0	6 309,0	98,1
6	Харажатга нисбатан рентабеллик (%)	-8,1	-15,0	-10,6	-9,1
7	Бюджетга тўланган солиқлар	2 791,8	1 369,0	3 241,3	2 818,7
8	Солиқ юки: (%)				
	Даромадга нисбатан	12,5	5,1	14,1	11,5
	Харажатга нисбатан (%)	10,9	5,6	13,7	12,3

Аввалги бандларимизда солиқ юки даражасига таъсир этувчи омилларнинг таъсирчанлик ҳолати бўйича назарий қарашларимизнинг илмий исботи сифатида келтирилади-иккита энг йирик солиқ тўловчилар сирасига кирувчи саноат тармоғи мисолида кўриб чиқадиган бўлсак, бу иккала

⁵⁴ Таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий кўрсаткичлари асосида тузилган.

тармоқда солиқ юки даражаси таҳлил қилинаётган йиллар: 2019-2022 йиллар кесимида турлича бўлган. Жумладан “Ўзбекнефтгаз” тармоғида солиқ юки даражаси 2019 йилда ўртача 37, фоизни ташкил этган бўлса, 2020 йилда эса кескин камайганлигини яъни, 14,3 фоизни ташкил этганлигини, кейинги йилларда 2021 ва 2022 йилларда мос ҳолда 22,2 ва 32,4 фоизга ошганлиги кўриш мумкин. Бунга асосий сабаб 2020 йилдаги солиқ юкининг аввалги нисбатан камайиши пандемия шароитидаги иқтисодий омиллар бўлса, кейинги йилларда солиқ тўловлари ошган шароитда жами олинган даромадларнинг камайиши содир бўлган. Бу тармоқдаги солиқ юкини агар харажатларга нисбатан таҳлил қилинганда ҳам бунда ҳам худди даромадга нисбатан солиқ юкидаги иқтисодий ҳолат ва унга таъсир этувчи омиллар сабабларида ўхшашликни кўриш мумкин, унинг даражаси даромадга нисбатан даражаси йиллар кесими анчайин юқорилиги кўриш мумкин, чунки, харажатларнинг ўсиш даражаси ҳам йиллар кесимида тез суръатларда ошиб борган.

Энди солиқ юкини иқтисодиёт тармоқларидаги ҳолатни яна бир йирик тармоқлардан бири “Ўзтрансгаз” тармоғи мисолида таққосий таҳлил қиладиган бўлсак, ушбу тармоқ корхоналарида ҳам худди “Ўзбекнефтгаз” тармоғидаги каби даромадга нисбатан солиқ юкига нисбатан йиллар кесимида солиқ юки даражаси ўзгариб борган. Даромадга нисбатан солиқ юки 2019 йилда 12,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2020 йилда кескин камайган ҳолда 5,1 фоизни, 2022 якунлари бўйича эса 11,5 фоизни ташкил қилган. Харажатларга нисбатан ҳам солиқ юкида шундай нотекисликни кўриш мумкин. Бироқ, бу иккала тармоқдаги солиқ юкини ўзаро солиштирилганда “Ўзбекнефтгаз” тармоғидаги солиқ юки “Ўзбекнефтгаз” тармоғидагига нисбатан анчайин пастлиги (ўртача, 2-2,5 баробарга)ни кўриш мумкин. Бунга асосий сабаб гарчи иккала тармоқда бюджетга тўланган солиқлар миқдори кўп фарқланмасада, “Ўзтрансгаз” тармоғидаги жам даромад миқдори “Ўзбекнефтгаз” тармоғидагига қараганда қарийиб икки мартага юқорилиги билан изоҳланади.

2.8-жадвал

**"Олмалиқ КМК" АЖда айланма омилининг ҚҚС ва бошқа солиқлар
бўйича солиқ юки ҳажмига аъсири таҳлили⁵⁵ (млрд.сўм)**

№	Кўрсаткичлар	2020 йил	2021 йил	2022 йил
1	Жами даромади	25 924,8	19 097,7	22 540,5
2	Жами харажати	16 780,1	12 505,6	15 686,5
3	Соф фойдаси (- зарари)	5 359,9	4 172,3	6 717,4
4	ҚҚС айланмаси:	31 086,3	22 943,9	28 378,3
	солиққа тортиладиган айланма	7 202,4	5 112,5	7 473,7
	имтиёзли айланма	9,2	6,5	798,6
	нол даражали айланма	23 874,7	17 824,8	20 105,9
	Ишчилар сони (нафар)	38 072,0	38 059	35 422
	Бюджетга тўланган солиқлар	13 012,5	9 597,2	12 009,7
	Шу жумладан ҚҚС	108,7	67,0	143,3
	реализациядан ҳисобланган ҚҚС	1 080,4	766,9	1 141,7
	ҳисобга олинган ҚҚС	971,6	699,9	963,4
	ҳисоб рақамга қайтарилган ҚҚС	84,4	44,4	33,5
	Солиқ юки: (%)			
	Даромадга нисбатан	50,2	50,2	53,2
	Соф фойдага нисбатан (%)	242,7	232,0	178,8
	ҚҚС бўйича	61,7	41,8	17,7
	реализациядан ҳисобланган ҚҚС бўйича	15,1	1,3	1,9

Назарий жиҳатдан олганда солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг умумий даражасига жами айланмаси ва уларнинг ҚҚСга тортилиш

⁵⁵ Таҳлил қилинаётган "Олмалиқ КМК" АЖ нинг молиявий кўрсаткичлари ва Далват солиқ қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

даражаси катта таъсир кучига эга. Бу жараённи республикамизда энг йирик солиқ тўловчи ҳамда умумий солиқ юкининг қарийиб 9 фоизини ўз зиммасига олган "Олмалиқ КМК" АЖ мисолида таҳлил қилишни лозим деб топдик. Мазкур корхонанинг 2020-2023 йиллардаги умумий солиқ юки даражасига қарайдиган бўлсак, ўртача 51 фоиз атрофида мавжуд бўлмоқда, бу умумий белгиланган солиқ юки (30-35) даражасида ўртача 70-80 фоизга кўп деганидир. Корхонада солиқ юки соф фойдага нисбатан 170-200 фоизни, ҚҚСга нисбатан ўртача 40 фоизни, реализацияга тортилган айланма (маҳсулот) бўйича қараладиган бўлса, ҚҚС кесимида ўртача 9-11 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич бўйича солиқ юкининг пастлиги агар, жадвалга қарайдиган бўлсак, корхонада нол даражали айланма ҳажми жами айланманинг 1/3 қисмини ташкил этмоқда, бундан ташқари солиққа тортилмайдиган айланма ҳажмини ҳам эътиборга олиш талаб этилади.

Шу ерда республикамизда солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкини камайтиришга қаратилган иқтисодий ислоҳотларнинг охириги етти йилликдаги ҳолатга бир эътибор берадиган бўлсак, республикамизда сўнги йилларда солиқ ислоҳотларига алоҳида эътибор қаратилиб, солиқ органлари фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш, солиқ қонунчилигини соддалаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тенденцияси мунтазам амалга оширилиб келинмоқда.

Хусусан, мазкур йўналишда 20 дан ортиқ меъёрий ҳужжатлар янгидан жорий этилди, 30 дан ортиғига тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентизнинг 2017 йил 29 декабрдаги қарорлари билан 2018 йил 1 январдан солиқ юкини камайтириш, солиққа тортиш механизмларини соддалаштириш юзасидан бир қатор янгиликлар жорий этилди. Жумладан, фойда ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиқлари бирлаштирилиб, солиқ ставкасини амалдаги 15,5 фоиз ўрнига 14 фоиз қилиб белгиланди ҳамда чегириладиган харажатлар таркиби кенгайтирилди, доимий муассаса орқали фаолият юритадиган норезидентлар учун соф фойдадан 10 фоиз миқдорида

солиқ бекор қилинди. Бунда, тадбиркорлик субъектларининг 70 млрд.сўм маблағлари тежалди.

Давлат мақсадли жамғармаларига ажратмалар бирлаштирилиши ва умумий ставканинг 3,2 фоиз қилиб белгилашниши муносабати билан тадбиркорлик субъектлари ихтиёрида 411 млрд.сўм маблағ, жисмоний шахсларнинг даромад солиғи бўйича учинчи ва тўртинчи шкаладаги ставкалари 0,5 фоизга пасайтирилиши ҳисобига жисмоний шахслар ихтиёрида 92 млрд.сўм маблағ, яқка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкалари ўртача 30 фоизга пасайтирилиши ва тадбиркорлик субъектларини фаолият кўрсатаётган жойига қараб табақалаштириш кенгайтирилиши натижасида тадбиркорлар ихтиёрида 86 млрд.сўм маблағ, юридик шахслар учун мол-мулк солиғи объектидан кўчар мулклар чиқарилиб, унинг ҳисобига тадбиркорлик субъектларининг 236 млрд.сўм маблағи тежалди.

Солиқ юқини баҳолашда хориждаги ўз ижобий томонини кўрсатган “Ишончилиқ индекси”га мувофиқликга асосланган солиқ сиёсатини амалга оширишда муҳим қадам бўлади. Солиқ ислоҳотлар бошидан асосий эътибор солиқ юқини пасайтириш ва тадбиркорлик субъектлари учун қулай бўлган тенг рақобат шароитини яратишга қаратилиб, бунга ўз навбатида бизнес субъектлари ҳам фаоллик билан жавоб бермоқда.

Тадбиркорлик субъектларига енгиликлар яратиши ва уларни янада қўллаб-қувватлаш мақсадида:

➤ тадбиркорлик субъектларига зарарларни жорий солиқ даври солиқ базасининг 60 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда 10 йил мобайнида келгусига ўтказиш бўйича чекловлар бекор қилинди;

➤ қўшилган қиймат солиғининг салбий суммасини ўрнини қоплаш (қайтариш) учун солиқ органларига ариза билан алоҳида мурожаат қилиш ҳақидаги мажбурий талаб бекор қилинди;

➤ охириги бир йил давомида валюта тушумларини ўз вақтида таъминлаб келаётган ва экспорт шартномалари бўйича муддати ўтган дебитор

қарздорлиги бўлмаган интизомли солиқ тўловчиларга экспорт қилинадиган товарлар учун ишлатилган, ҳақиқатда олинган товарлар (хизматлар) бўйича тўланиши лозим бўлган (тўланган) ҚҚС суммасини солиқ тўловчининг Ўзбекистон Республикасидаги банк ҳисобварағига чет эл валютаси тушуми келиб тушишидан қатъи назар ҳисобга олиш тартиби белгиланди;

➤ геология-қидирув ва (ёки) қидирув ишлари учун ажратилган ер участкалари юридик шахслардан олиннадиган ер солиғи солиқ солиш объектидан чиқариб ташланди;

➤ автотранспорт воситаларини сотиб олганлик ва (ёки) Ўзбекистон Республикаси ҳудудига вақтинчалик олиб кирганлик учун йиғим бекор қилинди;

➤ умумий овқатланиш корхоналарига солиқ органларини хабардор қилган ҳолда айланмадан олиннадиган солиқ, фойда солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер ва мол-мулк солиғи бўйича 2021 йил 15 август ҳолатига мавжуд қарздорликни, шунингдек, барча солиқлар бўйича жарима ва пеняларни 2022 йил 1 январдан 1 июлга қадар фоизларни ундирмасдан тенг миқдорларда кечиктириб (бўлиб-бўлиб) тўлаш ҳуқуқи берилди;

➤ тадбиркорлик субъектларига (*бундан давлат улуши 50 фоиздан юқори бўлган корхоналар, ер қаъридан фойдаланувчилар ва акциз ости маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар мустасно*) умумий майдони 1 000 квадрат метрдан ортиқ бўлган ер участкаларига ва (ёки) бино ва иншоотларга нисбатан ҳуқуқини рўйхатдан ўтказишда қўлга киритганда мол-мулк солиғи ва ер солиғи бўйича ҳисобланган солиқларни тўлашни олти ой муддатга кечиктириш ҳуқуқи берилди;

➤ хорижий валютадаги тушумни кечиктириш ҳолати учун қўлланиладиган молиявий жарима миқдори 2 бараварга камайтирилди;

➤ касса операцияларини юритиш тартибини бузганлик учун маъмурий жарима қўллаш бекор қилинди;

➤ дебитор ва кредитор қарздорликлар муддатини ўтказиб юборганлик учун маъмурий жарима қўллаш бекор қилинди;

➤ бўш турган бинолар, фойдаланилмаётган майдонлари ва улар жойлашган ер участкаларига нисбатан мол-мулк ва ер солиқларининг оширилган ставкаларини қўллаш бекор қилинди;

➤ ҳисобварақ-фактураларда ёки назорат касса техника чекларида олинган товарлар номенклатурасида мувофиқ бўлмаган идентификация кодларини акс эттирганлик учун молиявий жарима қўлланилмайдиган бўлди;

➤ норуда фойдали қазилмалар бўйича солиқ ставкаси ўртача икки бараварга камайтирилди;

➤ цемент ишлаб чиқарувчилар учун ер қаъридан фойдаланганлик солиқ ставкаси 10 фоиздан 5 фоизга пасайтирилди;

➤ Уяли алоқа компанияларига акциз солиғи ставкаси 15 фоиздан 10 фоизгача, полиэтилен гранулалари акциз солиғи 20 фоиздан 10 фоизгача пасайтирилди ва транзит табиий газ учун 20 фоизли акциз солиқ ставкаси бекор қилинди;

➤ хизматлар соҳасини ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар кўриш мақсадида, 2022 йил 1 апрелдан 2025 йил 1 январгача кўплаб туман (шаҳар)даги чакана савдо ва умумий овқатланиш, меҳмонхона, автотранспорт, компьютер бошқа хизматлар кўрсатувчи тадбиркорлик субъектлар учун ижтимоий солиқ ставкаси ва айланмадан олинадиган солиқ 1 фоиз этиб белгиланди.

Бу каби сўнгги йилларда тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашнинг янги тизимларининг жорий этилиши, бизнесга солиқ юкини пасайтирилиши ҳамда янги иқтисодий инструментлар жорий қилиниши, пировард натижада – тадбиркорлик субъектларининг фаоллигини ошириши ҳамда “яшовчанлиги” яхшиланишига замин яратди.

Таъкидлаш керакки, қўшилган қиймат солиғи солиқ тўловчилар зиммасидаги энг катта солиқ юки сифатида тушади, ушбу солиқ тури бўйича қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) бўйича тушумлар 2022 йилда 52,2 трлн.сўмни ташкил этиб, 2021 йилга нисбатан 13,8 трлн.сўмга ёки 35,8%га ошди.

2022 йилда ҚҚС бўйича давлат бюджетига солиқ органлари томонидан 32,8 трлн.сўм (2021 йилга нисбатан 28,3%га кўпроқ), божхона органлари томонидан 38,7 трлн.сўм (2021 йилга нисбатан 41,8%га кўпроқ) ундирилди. ҚҚСнинг 44 фоизи саноат тармоқларига, 18 фоизи қурилиш ташкилотларига, 13 фоизи улгуржи ва чакана савдо корхоналарига тўғри келмоқда.

2022 йил 1 апрелдан жисмоний тарбия ва спорт ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар (*бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган жисмоний тарбия ва спорт хизматлари бундан мустасно*) ҳамда банк муассасалари учун қиймати қатъий суммада белгиланган банк операциялари бўйича ҚҚСдан имтиёзлар бекор қилинди. Бунинг натижасида давлат бюджетига 2022 йилда жисмоний тарбия ва спорт ташкилотлари томонидан 51,9 млрд.сўм ва тижорат банклари томонидан қатъий белгиланган суммада кўрсатиладиган банк операциялари бўйича 292 млрд.сўм ҚҚС тўланди.

ҚҚС суммасининг ҳисобланган солиқ суммасидан ошиши натижасида юзага келадиган солиқ ўрнини қоплаш тартиби ҳам мунтазам равишда такомиллаштириб борилмоқда. ҚҚСдан манфий фарқни қоплаш учун 2022 йил давомида 6 509 та тадбиркорлик субъектларига 19,3 трлн.сўм миқдорида маблағлар қайтарилди (ҚҚС тушумларига нисбатан 27%). Солиштириш учун, 2021 йилда ушбу мақсадларда жами 14,4 трлн.сўм, 2020 йилда 9 трлн.сўм маблағлар солиқ тўловчиларга қайтарилган. Қоплашнинг умумий суммасидан 11,2 трлн.сўм ёки 58,2%и 100 та тадбиркорлик субъектлари улушига тўғри келадиги мазмунан олиб қаралганда манфий фарқнинг солиқ тўловчига қайтарилиши бошқа яхши фаолият кўрсатувчи корхоналар ҳисобидан бошқа корхоналарнинг фаолиятини яхшилаб мақсадида уларга солиқ юкини бирмунча бўлсада камайтириш бўлиб, аслини олганда бу солиқларнинг адолатлилиқ тамойилига унчалик тўғри келмайди. 2023 йилда мазкур солиқ бўйича солиқ ставкасининг 15 фоиздан 12 фоизга туширилиши солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини 14 трлн.сўмдан ортиқ миқдорга камайтирган бўлиб, бу миқдордаги

солиқ юкининг камайишига ҳисобига давлат бюджетининг молиявий йўқотилиши асосан айрим солиқ имтиёзларини бекор қилиш ва хуфиёна иқтисодиётга қарши курашиш орқали қопланиши режалаштирилган, демак, давлатнинг солиқ сиёсати орқали қайсидир солиқ тури бўйича солиқ ставкасини камайтириш ёки солиқ имтиёзларини бериш асносидаги солиқ юкини оптималлаштириш бошқа солиқ турлари бўйича солиқ сиёсатини қайта кўриб чиқишга ундайди.

Мутахассисларнинг фикрича, «ушбу солиқ товарлар/хизматлар нархига киритилгани сабабли ҚҚС номинал ставкасининг 15 фоиздан 12 фоизгача туширилиши иқтисодиётнинг реал секторидан нархлар пасайишига олиб келади. “Харажатлар-ишлаб чиқариш” нарх моделидан фойдаланган ҳолда амалга оширилган ҳисоб-китобларга кўра, бундай пасайиш 0,81 фоизни ташкил этади. Бошқача айтганда, нархлар умумий индексининг 0,8 фоиз пунктга пасайиши солиқ тушумлари бўйича йўқотишлар (ҚҚС тушумларининг 20 фоизга ёки бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳисобга олмаганда барча солиқ тушумларининг 4,7 фоизга камайиши) учун компенсация бўлади. Нархлар пасайишига қайта ишлаш саноати (39 фоиз), қурилиш (14 фоиз) ва улгуржи ва чакана савдо (10 фоиз) тармоқлари энг катта ҳисса қўшади, яъни ушбу учта тармоқ улушига умумий нархлар пасайишининг деярли 2/3 қисми тўғри келади. Солиқ солиш тизимидаги тез-тез ўзгариши оптимал эмас. Аммо ҚҚСнинг табақалаштирилган ставкаларини жорий этиш масаласини кўриб чиқадиган бўлсак, у ўзини оқламаган солиқ имтиёзларининг аксариятини бекор қилган ҳолда амалга оширилиши зарур. Бунда тайёр маҳсулотнинг умумий ишлаб чиқаришдаги улуши қанча юқори бўлса, ҚҚС ставкаси ҳам шунча паст бўлиши керак. Бу эса корхоналарга янги технологиялар ва инновацияларни жорий этиш, қўшилган қиймат улушини ошириш ва тез ўсиб бораётган солиқ юки шаклида катта харажатларга йўл қўймасликда ёрдам беради»⁵⁶.

⁵⁶ <https://m.kun.uz/news/2023/01/10/qqs-stavkasi-15-foizdan-12-foizga-pasaytirildi-bu-narxlarni-arzonlashtiradimi>

2.9-жадвал

Солиқ тўловчиларнинг иқтисодий фаолиятининг натижаларининг улар зиммасидаги солиқ юкига боғлиқлиги таҳлили⁵⁷ (млрд.сўм)

№	Солиқ тўловчи номи	Даромад			Харажат			Фойда солиғи тўлангунга қадар фойда (зарар)			Тўланган солиқ миқдори			Солиқ юки (%)
		2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022	
1	"JIZZAX NEFT BAZA" MCHJ	166	285	137	182	328	149	-17	-43	-12	7,8	24,3	10	7,2
2	"YANGI ANGREN ISSIQLIK ELEKTR STANSIYASI" AJ	1 552	1 560	1 819	1 770	1 810	2 044	-218	-250	-225	60,4	65,7	54	3,0
3	"ERIELL OFSME DMCC - 0173" DM	123	322	439	111	265	536	13	57	-97	0,0	1,1	18	16,2
4	"ENTER ENGINEERING" SHGXK" DM	1 179	84	32	222	215	87	957	-131	-55	0,0	1,8	2	6,2
5	"ERIELL OFSME DMCC" DM	419	338	442	666	570	489	-247	-231	-47	0,0	3,8	4	0,9
6	"KO'PRIQRILISHBUTLASH" UK	138	120	68	137	125	90	0	-6	-22	0,0	13,7	7	10,2
7	"ENTER ENGINEERING PTE.LTD." DM		0	1 209		78	1 217		-77	-7	0,0	0,0	35	2,9
8	"TBC BANK" ATB	10	61	384	31	198	505	-21	-136	-116	4,9	19,7	25,8	6,7
9	"DURABLE BETON" MCHJ	531	675	503	530	672	518	1	3	-16	22,6	23,4	15,1	3,0

Мазкур жадвал асосида шуни илмий жиҳатдан асослаш мумкинки, солиқ тўловчиларнинг фаолиятининг натижавий кўрсаткичлари бўлган фойда ёки зарари бу бир томондан давлат бюджети манфаатлари учун салбий ҳолат бўлиб кўринсада, юқорида таҳлил қилинаётган корхоналар мисолидагидек, улар 2020-2022 йилларда фаолияти зарар билан яқунланган бўлсада, унинг улар зиммасидаги солиқ юкига таъсири бюджет зарари ҳисобига паст бўлганлигини кўриш мумкин.

⁵⁷ Таҳлил қилинаётган "Олмалиқ КМК" АЖ нинг молиявий кўрсаткичлари ва Солиқ қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бу ҳолат асосан фойда солиғида кўпроқ кўринадиган, сабаби фойда солиғининг солиқ базаси солиққа тортилгунга қадар фойдадан бошланади ва унга чегирилмайдиган харажатларни қўшиш ҳамда солиқ имтиёзларини чегириш орқали аниқланади. Бошқа солиқлар масалан, ҚҚС эса реализациядан келиб чиқиб тўланадиган, бу корхоналарда бўлгани каби фаолиятнинг зарар кўриши зарарни кейинги давларга ўтказиш ҳуқуқидан фойдаланиш асосида улар зиммасидаги солиқ юки камайган бўлиши мумкин, аммо, кейинги йилларда эса, солиқ юки даражаси ошиши табиий, сабаби кўрилган зарарни қоплаш муддати келганда тегишли солиқни қўшиб тўлайди. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкига корхонанинг иқтисодий фаолияти муҳим саналади.

2.10-жадвал

Солиқ тўловчилар кесимида солиқ юки даражасига солиқ имтиёзларининг таъсири таҳлили⁵⁸ (млрд.сўм)

№	Корхоналар	Имтиёзлар			Тўланган солиқлар		
		2020	2021	2022	2020	2021	2022
1	ТИФ "Узмиллий банк" АЖ	396, 4	350, 6	786, 2	192, 0	193, 2	348, 3
2	"Олмалиқ кон-металлургия комбинати" АЖ	451, 6	797, 2	631, 3	13012,5	9 597,2	12 009,7
3	"Агробанк" АТБ	221, 4	357, 6	529, 0	75, 3	165, 0	226, 0
4	UZ-KOR GAS CHEMICAL"МЧЖ ҚҚ	582, 9	556, 4	407, 9	317, 8	532, 6	586, 5
5	"Ўзбекистон темир йўллари" АЖ	67, 5	15, 0	292, 6	9, 3	14, 6	97, 8
6	"Навоийазот" АЖ	1, 7	3, 1	73, 3	38, 4	168, 4	399, 0
7	"Ўзнефтгаз" АЖ	10, 599	55, 476	24, 257	2 289,0	3 265,0	4 321,0
8	"Кафолат суғурта компанияси" АЖ	2, 2	3, 4	15, 9	2, 8	1, 9	6, 5
9	"Қурилиш универсал компакт сервис" МЧЖ	36, 2	10, 8	12, 9	7, 8	18, 3	27, 2
10	"Максам-Чирчиқ" АЖ ҚҚ	124, 4	131, 5	165, 3	124, 4	131, 5	165, 3

Корхоналар зиммасидаги солиқ юкини таҳлил қилишда албатта уларга давлатнинг солиқ сиёсати орқали берилган солиқ имтиёзлари даражаси билан

⁵⁸ Таҳлил қилинаётган "Олмалиқ КМК" АЖ нинг молиявий кўрсаткичлари ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш лозим бўлади. Чунки, биринчидан, солиқ имтиёзлари гарчи солиқларнинг рағбатлантириш хусусиятини ифодаласада, солиқ тўловчиларнинг иқтисодий манфаатларига мос келганлиги сабабли унга интилиш доимо юқори бўлади ва бу солиқларнинг адолатлилик тамойилига зидликни келтириб чиқарали, иккинчидан, солиқ имтиёзларига тенг суммага бюджетда молиявий йўқотиш ҳисобига қайсидир ижтимоий хизматлар молиялаштирилмай қолинишига олиб келади, учинчидан, бир тармоққа ёки танланган солиқ тўловчилар гуруҳига солиқ имтиёзлар берилиши, бошқа бир тармоқ ёки солиқ тўловчи зиммасидаги солиқ юкининг ошишига олиб келиши мумкин, тўртинчидан, солиқ имтиёзларидан самарали фойдаланиш муаммоси жуда мавҳум бўлиб, агар, имтиёзлар самарали фойдаланилган ҳолда солиқ юкининг адолатли тақсимланганлигини ифодалайди, аксинча ҳолатда эса, икки томонлама салбий таъсирга: яъни, давлат бюджетига ҳамда бошқа бир солиқ тўловчининг манфаатларига зид ҳолат юзага келади, шу билан биргаликда эса, қайсидир солиқ тўловчида боқимандаликни келтириб чиқаради, бешинчидан, солиқ имтиёзлари аксарият ҳолатларда солиқ тўловчиларда солиқдан қочиш жараёнларини келтириб чиқшига муҳим омил бўлиб хизмат қилади, бу ҳолатни эса, солиқ имтиёзлари ва солиқ юки ўртасидаги ўзаро корреляцион боғлиқни эътиборга олиб солиқ сиёсатини юритиш ва шу орқали солиқ юкини оптимал тақсимлашни таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу фикримизни юқорида келтирилган 2.10-жадвал маълумотлари асосида солиқ тўловчилар кесимида солиқ юки даражасига солиқ имтиёзларининг таъсири таҳлилида ҳам кўриш мумкин. Масалан олайлик "Ўзбекистон темир йўллари" АЖга 2020 йилда 67,5 млрд.сўмлик, 2021 йилда 15,0 млрд.сўмлик ва 2022 йилда 292,6 млрд.сўмлик солиқ имтиёзлари берилган ҳолда ушбу акционерлик жамият тарафидан 2020 йилда 9,3 млрд, сўмни 2021 йилда 14,6 млрд, сўмни 2022 йилда эса 87,8 млрд.сўмлик солиқ тўловлари тўланган, ваҳоланки, бу тармоққа берилган солиқ имтиёзлари эса тўланган солиқларига нисбатан катта фарқни ташкил қилади, бу эса, бу тармоққа

нисбатан солиқ юкининг даражаси оптималликдан узоқлашиб қолганлигини билдиради. Иқтисодиётга солиқ юкининг даражасини камайтириш, солиқларни унификация қилиш орқали уларнинг сонини оптималлаштириш, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва унинг даромадларини шакллантиришнинг мустаҳкамлигини таъминлаш, солиқ қонунчилигини соддалаштириш, солиқ тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш ва шу каби муҳим йўналишларни ўз ичига олган Ўзбекистон республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг қабул қилиниши солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини камайтиришга хизмат қилди. Биз буни айрим солиқ тўловчиларнинг фаолияти мисолида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

2.11-жадвал.

Солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг қабул қилиниши натижасида фаолият тури ишлаб чиқариш товар айланмаси 1 млрд.сўмдан кам бўлган солиқ тўловчиларда солиқ юкининг ўзгариши таҳлили (Янгийўл туманида жойлашган “SHOXJAXON NUR” МЧЖ мисолида) (млн.сўм)⁵⁹

№	Солиқ турлари	Амалдаги ҳолат			Янги солиқ концепциясига мувофиқ			Фарқи (солиқ юкига таъсири)
		Солиқ солинадиган база	Солиқ ставкаси	Солиқ суммаси	Солиқ солинадиган база	Солиқ ставкаси	Солиқ суммаси	
1	Ягона ижтимоий тўлов	19,8	0,15	2,97	0	0	0	-2,97
2	Суғурта бадали	19,8	0,08	1,58	0	0	0	-1,58
3	Даромад солиғи	19,8	7,5%-23%	3,36	19,8	12	2,37	-0,99
4	Ягона солиқ тўлови	901,1	0,05	45,055	901,1	0,05	45,055	0
5	Жами солиқ юки	xxx	xxx	50,409	xxx	xxx	50,005	-5,54

Фаолият тури ишлаб чиқариш товар айланмаси 1 млрд.сўмдан кам бўлган Янгийўл туманида жойлашган “SHOXJAXON NUR” МЧЖ корхонаси

⁵⁹ Солиқ тўловчи солиқ ҳисоботлари асосида тузилган.

Ўзбекистон республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг қабул қилинишидан кейинги амалда тўлаб келаётган солиқ турлари бўйича, жумладан, ягона ижтимоий тўлов бўйича--2,97 млн.сўм, суғурта бадали бўйича --1,58 млн.сўм, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича-0,99 млн.сўм солиқ юки камайган ҳолда умумий ҳолда -5,54 млн.сўмга солиқ юки камайганлигини кўриш мумкин. Бу жадвалдан яна бир нарсани кўриш мумкинки, мазкур солиқ тўловчи корхона 2017 йилгача тўлаб келган солиқ турлари бўйича умумий солиқ юки суммаси ва солиқ сиёсати концепциясининг қабул қилиниши натижасидаги солиқ юки сўммаси 5,54 млн.сўмган камайган ва бу аксарият солиқ тўловчи ҳисобланган корхоналарга камайиш ҳолатида таъсир қилган.

2.12-жадвал.

Солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясининг қабул қилиниши натижасида фаолият тури улгуржи савдо бўлган товар айланмаси 1 млрд.сўмдан кам бўлган солиқ тўловчиларда солиқ юкининг ўзгариши таҳлили (Юнусобод туманида жойлашган "KERUI PETROLEUM ENGINEERING AND EQUIPMENT" корхонаси мисолида) (млн.сўм)⁶⁰

№	Солиқ турлари	Амалдаги ҳолат (2019 йилгача)			Янги солиқ концепциясига мувофиқ			Фарқи (солиқ юкига таъсири)
		Солиқ солинадиган база	Солиқ ставкаси	Солиқ суммаси	Солиқ солинадиган база	Солиқ ставкаси	Солиқ суммаси	
1	Ягона ижтимоий тўлов	202,4	0,15	30,36	0	0	0	-30,36
2	Суғурта бадали	202,4	0,08	16,192	0	0	0	-16,192
3	Даромад солиғи	202,4	7,5%-23%	34,4	202,4	0,12	24,2	-10,2
4	Ягона солиқ тўлови	822,3	0,05	41,115	822,3	0,05	41,115	0
5	Жами солиқ юки	xxx	xxx	113,767	xxx	xxx	102,615	-56,7

Аввалги жадвалда (2.11-жадвалга қаранг) биз ишлаб чиқариш тармоғидаги корхона мисолида солиқ юкининг оптималлашувини таҳлил

⁶⁰ Солиқ тўловчи солиқ ҳисоботлари асосида тузилган.

қилган эдик. Келтирилаётган мазкур 2.12-жадвалда эса, улгуржи савдо корхонаси бўлган ва товар айланмаси 1 млрд.сўмдан кам бўлган Юнусобод туманида жойлашган “KERUI PETROLEUM ENGINEERING AND EQUIPMENT” корхонаси мисолида солиқ концепцияси қабул қилиниши ва унинг қабул қилиниши натижасида солиқ тўловчи фаолиятига солиқ юкининг ошганлиги ёки камайганлигини таҳлил қиладиган бўлсак, ушбу корхонада ҳам солиқ мажбурияти сифатида тўлаб келаётган айрим солиқлар масалан, ягона ижтимоий тўлов ва суғурта бадаллари сифатидаги тўловларнинг бекор қилиниши ҳисобига солиқ тўловчининг солиқ юки 46,552 млн.сўмга (-30,36+-16,192) сўмга камайган ҳолда, умумий солиқ юкининг камайиши эса, -56,7 млн.сўмга тенг бўлган.

Ушбу иккита корхона мисолида республикамызда солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини оптималлаштиришга қаратилган солиқ сиёсатидан асосий мақсад бу- солиқ юкини кескин қисқартириш, энг аввало, меҳнатга нисбатан ва солиққа тортишнинг умумий режими ўрнатилган корхоналарга нисбатан солиқ юкини камайтириш, кичик ва йирик бизнес ўртасидаги солиқ юки фарқларини барқарорлаштириш, солиқларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартибларини, шунингдек муддатларини соддалаштириш, солиқлар сонини қисқартириш, оборотдан олинadиган солиқлар, жумладан ягона солиқ тўлови ва давлат мақсадли жамғармаларига ажратмаларни бекор қилиш, меҳнатга жорий этилган солиқларни битта солиққа бирлаштириш ва меҳнатга солиқ юкламасини камайтириш орқали солиқ юкини камайтириб боришга эришиш белгиланган.

“SHAXLO BONU BARAKA” МЧЖ Ер қаридан фойдаланганлик учун солиқ ҳисоб-китоби⁶¹ (млн.сўм). 2.13-жадвал

Давр	Тайёр махсулотлар номи	Қазиб олиш ҳажми, т,куб. м			Реализация ҳажми			Ўз эҳтиёжи учун ишлатилган тайёр махсулотнинг таннарихи	Солиқ олинган база			Ставка %	Ер қаридан фойдаланганлик учун ҳисобланган солиқ суммаси
		жами	шу жумладан		Нагурада ифодаланган сотиш ҳажми (т, куб. м)	Пулда ифодаланган сотиш ҳажми (сўм)	Ўртача реализация баҳоси (сўм)		Жами	шу жумладан			
			сотиш учун	ўз эҳтиёжи учун						реализация қилиш учун	ўз эҳтиёжи учун		
2018 йил	Шағал	16585	16585	-	16 585	79046501	4 766	-	79 046 432	79 046 432	-	5,0	3 952 322
Жами		16 585	16585	-	16 585	79046501	4 766	-	79 046 432	79 046 432	-		3 952 322
2021 йил	Шағал	16 585	16585	-	16 585	580475 000	35 000	-	580475000	580 475 000	-	5,0	29023750
Жами		16 585	16 85	-	16 585	580475 000	35 000	-	580475000	580 475 000	-		29023 750
2021 йил	Шағал	Фарқи (+;-)			16 585	580475 000	35 000	-	580475000	580 475 000	-	5,0	29023750
Жами		-	-	-	-	501428 499	30 234	-	501428499	501 428 499	-		25 714 28

⁶¹ Солиқ тўловчи солиқ ҳисоботлари асосида тузилган.

Қайд этиш жоизки, солиқ юкини оптималлашувини таҳлил қилиш асосида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини тўғри белгилаш давлат солиқ сиёсатининг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясида ҳам бу борадаги дастлабки муаммолардан бири сифатида “умумбелгиланган солиқларни тўловчилар учун солиқ юки даражасининг юқорилиги, шунингдек, солиқ солишнинг соддалаштирилган ва умумбелгиланган тизимида солиқларни тўлайдиган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги солиқ юки даражасидаги фарқнинг сезиларлилиги”⁶² га алоҳида эътибор қаратилган бўлса, шу билан бир қаторда “иқтисодиётга солиқ юкининг даражасини камайтириш, шунингдек, солиқ солишнинг соддалаштирилган ва умумбелгиланган тизими бўйича солиқларни тўлайдиган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги солиқ юки даражасидаги номутаносибликларни бартараф этиш”⁶³ масаласи ҳам бу борадаги муҳим устувор вазифалардан бири этиб белгиланди.

Шу билан биргаликда солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини таҳлили шуни ҳам англатадики, солиқ концепцияси доирасида солиққа тортиш бир томондан солиқ юкини камайтиришга хизмат қилаётган бўлса, бошқа томондан солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятининг натижаларига қараб солиқ тўловчининг солиқ юкига таъсир қилишини ҳам таъкидлаш лозим бўлади. Юқорида 2.13-жадвалда келтирилаётган “SHAXLO BONU BARAKA” МЧЖ Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ ҳисоб-китоби шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчи бир турдаги (шағал) маҳсулотига нисбатан солиқ ставкаси ўзгармаган ҳолда солиқ тўловчининг бир бирлик маҳсулотни сотиш қийматининг ошириши ҳисобига 25 714 28 млн.сўмлик қўшимча солиқ суммасининг ошишига олиб келган. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг ошиши ҳамма вақт ҳам давлатнинг солиқ сиёсати билан боғлиқ бўлмайди.

⁶²Ўзбекистон республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси. <https://lex.uz/docs/3802378>.

⁶³ Ўша манба.

Диссертацион тадқиқот ишимизнинг мазкур банди бўйича амалга оширган илмий таҳлилларимизга *умумий хулоса* сифатида таъкидлаш мумкинки, солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юки нафақат давлатнинг солиқ сиёсатининг тактик йўналишлари, шу билан биргаликда солиқ тўловчининг иқтисодий фаолияти ҳамда бошқа социал-иқтисодий муносабатлар ҳам таъсир қилади. Фикримизча, солиқ юкига оид давлат сиёсатини шакллантиришда ана шу нарса эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ бўлади.

2-боб бўйича хулоса

Солиқ юки молиявий юкни баҳолашга ёрдам беради. Шунингдек, у солиқ тизимининг самарадорлигини таҳлил қилиш, солиқ сиёсатининг ижтимоий ва иқтисодий таъсирини баҳолаш ва турли солиқ тўловчилар гуруҳлари ёки мамлакатларидаги солиқ юкларини солиштириш учун фойдали бўлиши мумкин. Солиқ юкини аниқлаш ва уни баҳолаш билан боғлиқ бизгача бўлган амалга оширилган илмий тадқиқотлар таҳлилидан келиб чиқиб бир қатор илмий хулосалар қилишга имкон туғилди:

биринчидан, солиқ юкини аниқлашдаги дастлабки ёндошувлар асосан классик иқтисодчи олимлар томонидан билдирилган бўлиб, бунда солиқ юкини аниқлаш давлатнинг солиқ сиёсатининг ўзагини, яъни солиқларни жорий қилиш ва уларнинг миқдорини белгилаш билан бир қаторда ифодаланган;

иккинчидан, илмий тадқиқотларда солиқ юкини макро, мезо, микро даражада аниқлаш билан боғлиқ услубиётларга кенг эътибор берила бошланди, бунда ўзига хос услубиётлар ишлаб чиқила бошланди;

учинчидан, солиқ юкини солиқ турлари кесимида аниқлаш орқали унинг макро ва микро даражадаги ҳолати билан боғлиқ аниқлаш билан боғлиқ услубиётлар ҳам анчайин ривожланди;

тўртинчидан, солиқ юкининг ўзини ички моҳиятига кўра мутлоқ ва нисбий шаклда аниқлаш билан боғлиқ илмий услубиётлар пайдо бўлди ва кейинги тадқиқотларда бу борада кенгроқ эътибор берила бошланди;

бешинчидан, маҳаллий олимларимиз томонидан ҳам солиқ юкини аниқлашга қаратилган илмий тадқиқотлар кейинги вақтда анчайин кўпайиши билан бир қаторда асосий урғу солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини баҳолашга оид илмий тадқиқотлар устуворлик касб этмоқда. Солиқ юкига бевосита таъсир этувчи молиявий-солиқ инструментлари сифатида солиқ ставкаси, солиқ имтиёзлари, солиқ преференциялари, солиқ объекти ва солиқ базаси кабилар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу омилларнинг таъсирини белгилаш эса икки хил тартибда амалга оширилади. Яъни, биринчи учала омиллар: солиқ ставкаси, солиқ имтиёзлари, солиқ преференциялари давлатнинг молиявий-солиқ сиёсати орқали давлат томонидан белгиланади. Шунингдек, солиқ объекти, солиқ базаси ва нарх омили бу асосан бозор қоидаларига ҳамда солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятига боғлиқ ҳолда солиқ юкига таъсир қилади. Буларнинг орасида ҳам энг кўп ва таъсир доираси кенгроқ бўлган солиқ ставкалари солиқ юкига тез таъсир кўрсатади. Солиқ юкининг даражаси (ошиши ёки камайиши)га кўплаб омиллар таъсир қилиб боради, уларнинг таъсирини тўғри баҳолаш ва унга асосланган ҳолда давлатнинг солиқ сиёсатини белгилаб бориш илмий жиҳатдан ўз моҳиятига эга. Республикамизда солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкини камайтиришга қаратилган иқтисодий ислоҳотларнинг охириги етти йилликдаги ҳолатга бир эътибор берадиган бўлсак, республикамизда сўнги йилларда солиқ ислоҳотларига алоҳида эътибор қаратилиб, солиқ органлари фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш, солиқ қонунчилигини соддалаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тенденцияси мунтазам амалга оширилиб келинмоқда. Солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юки нафақат давлатнинг солиқ сиёсатининг тактик йўналишлари, шу билан биргаликда солиқ тўловчининг иқтисодий фаолияти ҳамда бошқа социал-иқтисодий муносабатлар ҳам таъсир қилади. Фикримизча, солиқ юкига оид давлат сиёсатини шакллантиришда ана шу нарса эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ бўлади.

3-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН СОЛИҚ ТИЗИМИДА СОЛИҚ ТЎЛОВЧИЛАР ЗИММАСИДАГИ СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

3.1. Макроиктисодий кўрсаткичлар асосида солиқ юкини прогнозлаш масалалари

Ўзбекистон Республикасида юрилик ва жисмоний шахсларни солиққа тортиш либерализация қилиб борилмоқда. Юрдик шахсларга бир қатор солиқ имтиёзлари тақдим этилмоқда. Солиқлар ва солиққа тортиш масалалари ҳукумат доирасида доимий равишда ўрганилиб ва тартибга солиш механизми сифатида алоҳида эътиборф этиб келинмоқда. Шу билан бирга солиқлар мамлакатимиз давлат бюджетининг даромадларини шакллантиришда асосий манба ҳисобланади. Солиқлар республикамизнинг асосий макроиктисодий индикатори бўлган ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) ҳажмига ҳам бевосита ва билвосита таъсир қилиб келмоқда. Сўнгги йилларда республикамизда солиқ маъмурчилиги бўйича бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Шу билан бирга солиқ юки масаласи жиддий бўлиб, уни имкони борича камайтиришга оид чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда.

Солиқ юкининг иқтисодий ўсишга, ЯИМ ҳажмига ва бошқа бир қатор макроиктисодий индикаторларга таъсирини ўрганиш ва ушбу омиллар асосида солиқ юкини келгуси даврларга прогноз қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Биз диссертация тадқиқотимизда республика макроиктисодий индикаторларининг солиқ юкига таъсирини эконометрик моделлаштириш масалаларини тадқиқ қиламиз. Мазкур тадқиқотда кўп омилли эконометрик модель тузамиз. Кўп омилли эконометрик моделда қатнашадиган натижавий омил бўлиб, солиқ юки - (Y) ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичга таъсир этувчи омиллар бўлиб эса – солиқ тўловчиларига берилган солиқ имтиёзлари (млрд. сўм) (X_1), давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик суммаси (млрд. сўм) (X_2), инфляция даражаси (фоизда) (X_3), ўртача солиқ ставкаси (фоизда) (X_4).

Солиқ юки ва унга таъсир этувчи омиллар бўйича кўп омилли эконометрик модель тузишдан аввал омиллар бўйича тавсий статистика

ўтказамиз. Кўп омили эконометрик моделга кирувчи омилларнинг ўлчов бирликлари турлича бўлгани учун уларнинг барчасини логарифмлаймиз.

Қуйидаги 1-жадвалда кўп омили эконометрик моделга кирувчи омилларнинг тавсифий статистика натижалари келтирилган.

3.1-жадвал

Омиллар бўйича тавсифий статистика натижалари

	LN \dot{Y}	LN X_1	LN X_2	LN X_3	LN X_4
Mean	2.780602	9.547333	7.506545	2.185326	3.046199
Median	2.797151	9.493239	7.220886	2.028148	3.044522
Maximum	2.852449	11.19738	8.966063	2.721295	3.117950
Minimum	2.541960	7.822244	6.374343	1.722767	2.944439
Std. Dev.	0.083656	0.914603	0.860431	0.371508	0.043945
Skewness	-1.855334	-0.077698	0.490619	0.225104	-0.547110
Kurtosis	6.169462	2.473147	1.887399	1.499383	3.795405
Jarque-Bera	12.89955	8.163432	4.192051	5.329541	4.991242
Probability	0.001581	0.001533	0.020997	0.014392	0.011192
Sum	36.14783	124.1153	97.58509	28.40924	39.60058
SumSq. Dev.	0.083979	10.03798	8.884098	1.656214	0.023174
Observations	13	13	13	13	13

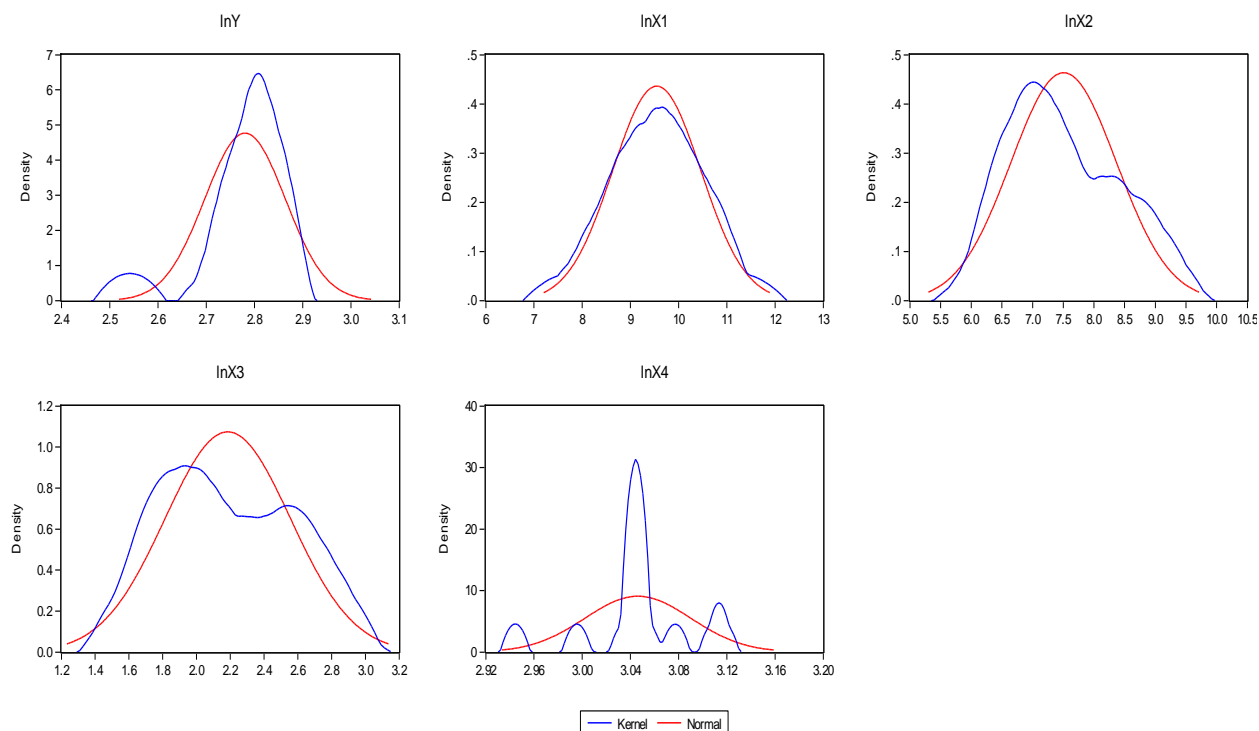
Жадвал маълумотларидан ҳар бир омилнинг ўртача қиймати (mean), медианаси (median), максимал ва минимал қийматлари (maximum, minimum) қийматларини кўриш мумкин. Бундан ташқари ҳар бир омилнинг стандарт четланиши (std. dev. (Standart Devation) - стандарт четланиш коэффиценти ҳар бир ўзгарувчиларнинг ўртача қийматдан қанчалик четланганлигини кўрсатади) қийматлари келтирилган.

Skewness – асимметрия коэффиценти бўлиб, у нолга тенг бўлса нормал тақсимот эканлиги ҳамда тақсимотнинг симметриклигини билдиради. Агар бу коэффицент 0 дан анча фарқ қилса, у ҳолда тақсимот асимметрик ҳисобланади (яъни, симметрик эмас). Агар асимметрия коэффиценти 0 дан катта, яъни мусбат бўлса, у ҳолда ўрганилаётган омил бўйича нормал тақсимот

графиғи ўнг томонга сурилган бўлади. 0 дан кичик, яъни манфий бўлса, у ўрганилаётган омил бўйича нормал тақсимот графиғи чап томонга сурилган бўлади. Барча омилларнинг нормал тақсимот функциялари графиклари қуйидаги 3.1-расмда келтирилган.

Нормал тақсимот функцияси қуйидаги формула билан аниқланади:

$$p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma}} \cdot e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}, \quad -\infty < x < \infty, \quad (1)$$

3.1-расм. Омилларнинг тақсимот зичлиги функциялари графиклари

3.1-расмдаги графиклардан шуни кўриш мумкинки, барча омиллар нормал тақсимот қонунига бўйсунар экан. Ҳисобланган $\ln Y$, $\ln X_1$ ва $\ln X_4$ омилларнинг асимметрия коэффициентлари манфий бўлганлиги сабабли улар графикларининг чап “думи” назарий нормал тақсимот графикларидан чапга сурилган. $\ln X_1$ ва $\ln X_2$ омилларнинг асимметрия коэффициентлари мусбат бўлганлиги учун, мазкур омилларнинг тақсимот функциялари графикларининг ўнг “думи” назарий нормал тақсимот графикларидан ўнга сурилган.

3.1-жадвал маълумотларида келтирилган ҳамда кўп омилли эконометрик моделга кирадиган барча омилларни нормал тақсимотга

бўйсунитини текшириш учун Жак-Бера мезонидан фойдаландик. Мазкур мезон статистик мезон бўлиб, кузатувлар хатоларини нормал тақсимот моментлари билан учинчи момент (асимметрия) ва тўртинчи моментини (эксцесс) нормал тақсимотга текширади ва $S = 0$ ва $K = 3$.

Жак-Бера мезонида $H_0 : S \neq 0, K \neq 3$ гипотезага қарши $H_0 : S = 0, K = 3$ нолинчи гипотеза текширилади, бу ерда s - асимметрия коэффициентини, K - эксцесс коэффициентини.

Жак-Бера мезони қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$JB = n \left(\frac{S^2}{6} + \frac{(K-3)^2}{24} \right), \quad (2)$$

бу ерда $S = \frac{\sum e_i^3}{n \hat{\sigma}_{ML}^3}$, $K = \frac{\sum e_i^4}{n \hat{\sigma}_{ML}^4}$ ва e_i - модел қолдиқлари, n - кузатувлар сони,

$\hat{\sigma}_{ML}^2 = \frac{\sum e_i^2}{n}$, ML - максимал ҳақиқатга ўхшаш усулини белгиланиши. Ушбу

статистиканинг озодлик даражаси хи-квадрат иккита озодлик даражаси билан тақсимотга эга, чунки s - асимметрия коэффициентини ва K - эксцесс коэффициентини асимптотик нормал, бундан унинг квадратлари ҳам асимптотик нормалдир.

3.1-расмдан шуни кўриш мумкинки, барча омиллар нормал тақсимотга бўйсунар экан. Бу ҳисобланган параметрлар ва мезонлар томонидан тасдиқланмоқда, яъни Жак-Бера ҳисобланган коэффициентларининг эҳтимоллиги ($Probability=0,006279$) $0,05$ дан кичик.

Ўзбекистон Республикасида солиқ юки бўйича тузиладиган кўп омилли эконометрик моделга кирувчи омилларни танлашда омиллар ўртасида корреляцион таҳлил ўтказамиз. Бундай ҳисоб-китобларда омиллар ўртасида хусусий ва жуфт корреляция коэффициентлари ҳисобланади. Омиллар ўртасида хусусий ва жуфт корреляция коэффициентлари матрицаси қуйидаги 2-жадвалда келтирилган.

3.2-жадвал

Омиллар ўртасида ҳисобланган корреляцион матрица

Covariance Analysis: Ordinary

Date: 10/05/23 Time: 23:56

Sample: 2010 2022

Included observations: 13

Correlation

t-Statistic

Probability	LN Y	LN X_1	LN X_2	LN X_3	LN X_4
LN Y	1.000000				
LN X_1	-0.726341	1.000000			
	-3.770689	-----			
	0.0371	-----			
LN X_2	0.826101	0.094116	1.000000		
	4.016597	0.621728	-----		
	0.0000	0.1354	-----		
LN X_3	-0.708022	0.634860	0.614898	1.000000	
	-3.482255	1.725236	1.586059	-----	
	0.0363	0.0897	0.0913	-----	
LN X_4	0.870862	0.398655	0.579697	0.072592	1.000000
	4.523589	2.001705	2.059549	0.241397	-----
	0.0000	0.0772	0.0708	0.8137	-----

Омиллар ўртасида ҳисобланган корреляция коэффициентлари жойлашган 3.2-жадвалдан кўриш мумкинки, хусусий корреляция коэффициентлари - бу натижавий омил ($\ln Y$) ва унга таъсир этувчи омиллар ($\ln X_i$) ўртасидаги боғланишлар зичлигини кўрсатади. Демак, хусусий корреляция коэффициентлари натижавий омил (солиқ юки, $\ln Y$) ва таъсир этувчи омиллар ўртасида зич боғланишлар мавжудлигини кўрсатмоқда, яъни хусусий корреляция коэффициентлари қиймати 0,7 дан катта. Масалан,

республикада солиқ юки ($\ln Y$) ва солиқ тўловчиларига берилган солиқ имтиёзлари ($\ln X_1$) ўртасида ҳисобланган хусусий корреляция коэффиценти - 0,7263 га тенг. Бу мазкур омиллар ўртасида кучли тескари боғланиш мавжудлигини кўрсатмоқда. Республикада солиқ юки ($\ln Y$) ва давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик суммаси ($\ln X_2$) ўртасида ҳисобланган хусусий корреляция коэффиценти 0,8261 га тенг. Мазкур омиллар орасида ҳам кучли боғланиш мавжуд экан. Республикада солиқ юки ($\ln Y$) ва инфляция даражаси ($\ln X_3$) ўртасида кучли тескари боғланиш мавжуд экан. Чунки, ушбу омиллар ўртасидаги ҳисобланган хусусий корреляция коэффиценти - 0,7080 га тенг. Ҳамда республикада солиқ юки ($\ln Y$) ва ўртача солиқ ставкаси ($\ln X_4$) ўртасида кучли боғланиш мавжуд экан.

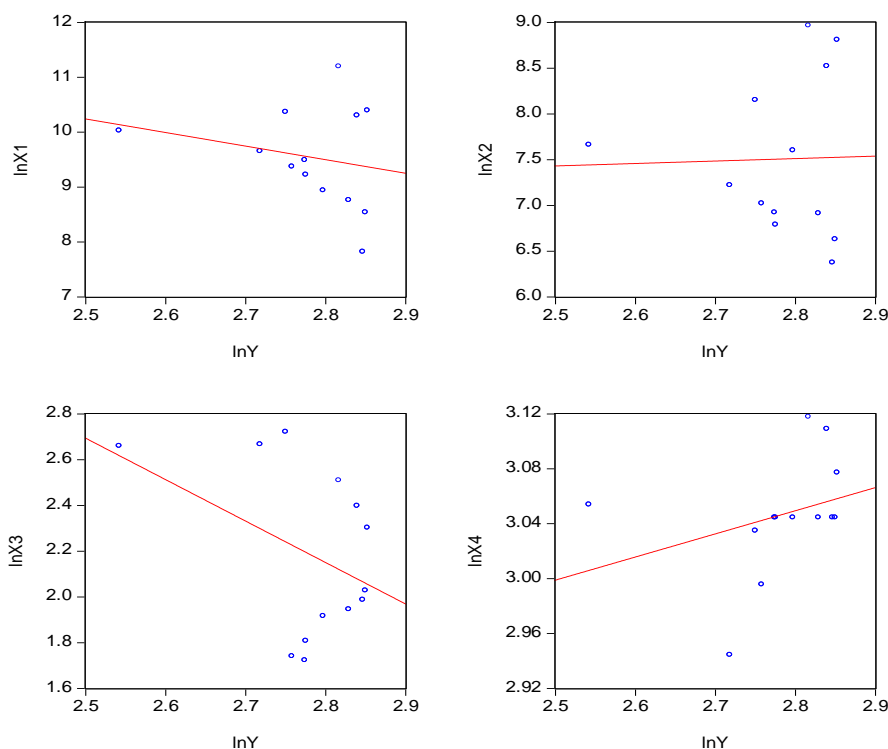
Келтирилган 2-жадвалда жуфт корреляция коэффицентлари ҳам мавжуд бўлиб, улар таъсир этувчи омиллар ($\ln X_i, \ln X_j$) ўртасида боғланиш зичликларини кўрсатади. Бу ерда энг муҳим ҳолат бўлиб, таъсир этувчи омиллар бир-бири билан зич боғланмаслиги керак. Яъни, таъсир этувчи омиллар ўртасида мультиколлинеарлик мавжуд бўлмаслиги лозим. Агар иккита таъсир этувчи омил ўртасида жуфт корреляция коэффиценти қиймати 0,7 дан катта бўлса, мультиколлинеарлик мавжуд дейилади. 2-жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, таъсир этувчи омиллар ўртасида боғланиш зичликлари 0,7 дан катта эмас экан. Корреляцион матрицадаги жуфт корреляция коэффицентлари бўйича хулоса қиладиган бўлсак, таъсир этувчи омиллар ўртасида мультиколлинеарлик мавжуд эмас.

Бундан ташқари, 2-жадвалда корреляция коэффицентларининг ишончлилиги ва эҳтимоллигини аниқлаш бўйича коэффицентлар ҳисобланган (ҳисоблаган корреляция коэффицентларининг пастида жойлашган қаторлардаги қийматлар). Ҳар бир корреляция коэффицентининг пастки қисмида унинг t -Стъюдент мезони ҳисобланган қиймати (t -Statistic) ва эҳтимоллиги (*Probability*) келтирилган. Омиллар ўртасида ҳисобланган эҳтимоллик 0,05 дан катта бўлмаслик шарти қўйилади. Масалан, республикада солиқ юки ($\ln Y$) ва давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик

суммаси ($\ln X_2$) ўртасида хусусий корреляция коэффициенти $r_{\ln Y, \ln X_1} = 0,8261$, $t = 4,0166$ ва $\text{prob.} = 0,0000$ га тенг. Бу эса мазкур икки омил ўртасида кучли боғланиш мавжудлигини, хусусий корреляция коэффициенти ишончли эканлиги ва 95 фоиз аниқликда икки омил ўртасида мусбат боғланиш мавжудлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, кўп омилли эконометрик моделга киритиладиган омиллар ўртасида корреляция коэффициентлари t-Стюдент мезони ҳисобланган қиймати ва эҳтимоллиги бўйича қўйиладиган талабларга жавоб берар экан.

Юқорида омиллар ўртасида боғланиш зичликлари бўйича таҳлил асосида ушбу омилларнинг боғланишнинг визуал кўриниши қўйидаги 3.3-расмда келтирилган.

3.3-расм. Республикада солиқ юки кўрсаткичи ($\ln Y$) ва унга таъсир этувчи омиллар ($\ln X_i$) ўртасида боғланиш шакллари

3.3-расмдаги графикларнинг визуал кўринишда ҳам шуни қайд этиш мумкинки, натижавий омил ($\ln Y$) билан таъсир этувчи $\ln X_1$ ва $\ln X_3$ омиллар ўртасида тесқари ва $\ln X_2$ ва $\ln X_4$ омиллар ўртасида тўғри боғланишлар мавжуд экан. Демак, республикада солиқ юки ($\ln Y$) бўйича тузиладиган кўп омилли

эконометрик моделга киритиладиган омиллар ўртасида корреляция коэффициентлари Стъюдентнинг t -мезони ҳисобланган қиймати ва эҳтимоллиги бўйича қўйиладиган талабларга тўла жавоб берар экан.

Омиллар аниқлаб олингандан сўнг республикада солиқ юки ва унга таъсир этувчи омиллар бўйича чизиқли кўп омилли эконометрик модель тузамиз. Умумий ҳолда чизиқли кўп омилли эконометрик модель қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln y = \ln a_0 + a_1 \ln x_1 + a_2 \ln x_2 + \dots + a_n \ln x_n + \varepsilon, \quad (3)$$

бу ерда y – натижавий омил, x_i -таъсир этувчи омиллар, ε - тасодикий хато.

Кўп омилли эконометрик моделдаги (3) номаълум $a_0, a_1, a_2, \dots, a_n$ параметрларини аниқлашда “энг кичик квадратлар усули” дан фойдаланамиз.

Кўп омилли эконометрик моделнинг параметрларини аниқлаш учун эконометрик моделлаштириш дастури – Eviews дастуридан фойдаланамиз. Республикада солиқ юки ва унга таъсир этувчи омиллар асосида ҳисобланган кўп омилли эконометрик модель бўйича натижалар қуйидаги 3-жадвалда келтирилган.

3.3-жадвал

Кўп омилли эконометрик моделнинг ҳисобланган параметрлари

Dependent Variable: LNY

Method: Least Squares

Date: 10/05/23 Time: 00:05

Sample: 2010 2022

Included observations: 13

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
lnX1	-0,090436	0,035148	-2,573006	0.0172***
lnX2	0,116122	0,022676	5,120921	0.0000***
lnX3	-0,116891	0,011188	-10,447891	0.0000***
lnX4	0,114871	0,029444	3,901338	0.0027***

C	2,677879	1,980020	1,352450	0.0851**
R-squared	0.842064	Mean dependent var		2.780602
Adjusted R-squared	0.813097	S.D. dependent var		0.083656
S.E. of regression	0.077788	Akaike info criterion		-2.100817
Sum squared resid	0.036306	Schwarz criterion		-1.883529
Log likelihood	13.90243	Hannan-Quinn criter.		-2.145480
F-statistic	325.2109	Durbin-Watson stat		2.024371
Prob(F-statistic)	0.000000			

Изоҳ: *** - 0,05 фоиз аниқликда, ** - 0,1 фоиз аниқликда

Ҳисобланган 3.3-жадвал маълумотларидан фойдаланиб, республикада солиқ юки ($\ln Y$) ҳамда унга таъсир этувчи омиллар бўйича кўп омилли эконометрик моделнинг аналитик кўринишини ифодалаймиз:

$$\ln \hat{Y} = 2,6778 - 0,0904 \ln X_1 + 0,1161 \ln X_2 - 0,1169 \ln X_3 + 0,1149 \ln X_4, \quad (4)$$

Республикада солиқ юки бўйича маълумотлар асосида ҳисобланган кўп омилли эконометрик модель (4) шуни кўрсатадики, республикада солиқ тўловчиларига берилган солиқ имтиёзлари ($\ln X_1$) ўртача бир фоизга ортса, солиқ юки кўрсаткичи ($\ln Y$) ўртача 0,0904 фоизга камаяр экан. Давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик суммаси ($\ln X_2$) ўртача бир фоизга ошса, солиқ юки ($\ln Y$) ўртача 0,1161 фоизга ортар экан. Республикада инфляция даражаси ($\ln X_3$) ўртача бир фоизга ошса, солиқ юки ($\ln Y$) ўртача 0,1169 фоизга камаяр экан. Республикада ўртача солиқ ставкаси ($\ln X_4$) ўртача бир фоизга ошса, солиқ юки ($\ln Y$) ўртача 0,1149 фоизга ортар экан.

Республикада солиқ юкини аниқлаш бўйича тузилган кўп омилли эконометрик модель (4) сифатини текшириш учун ҳисобланган детерминация коэффиценти қийматини кўриб чиқамиз. Ҳисобланган детерминация коэффиценти натижавий омил ($\ln Y$) неча фоизга моделга киритилган омиллардан ташкил топишини кўрсатади. Бизнинг ҳолатда ҳисобланган детерминация коэффиценти (R^2 - R-squared) 0,8420 га тенг. Бу эса

республикада солиқ юки ($\ln y$) 84,20 фоизга (4) кўп омилли эконометрик моделга киритилган омиллардан ташкил топишини кўрсатмоқда. Қолган 15,80 фоизи (1,0-0,8420) эса ҳисобга олинмаган омиллар таъсирidir.

Кўп омилли эконометрик моделдаги (4) омилларнинг стандарт хатоликларининг ҳам кичик қийматларни қабул қилганлиги ҳисобланган моделнинг статистик аҳамияти юқори эканлигидан далолат беради.

Моделларни турли миқдордаги омиллар билан таққослаш имконияти бўлиши ва ушбу миқдордаги омиллар R^2 статистикага таъсир этмаслиги учун одатда текисланган детерминация коэффицентидан фойдаланилади, яъни:

$$R_{\text{adj.}}^2 = 1 - \frac{s^2}{s_y^2} \quad (5)$$

Текисланган детерминация коэффиценти (Adjusted R-squared) 0,8130 га тенг бўлиши ва унинг R^2 га яқинлиги, моделнинг таъсир этувчи омиллар сони ўзгариши атрофида қийматларни қабул қила олишини билдиради.

Ҳисобланган кўп омилли эконометрик моделнинг (4) статистик аҳамиятлилигини ёки ўрганилаётган жараёнга адекватлигини (мос келишини) текширишда Фишернинг F-мезони қўлланилади. Фишернинг ҳисобланган F-мезони қиймати унинг жадвалдаги қиймати билан таққосланади. Агар $F_{\text{ҳисоб}} > F_{\text{жадвал}}$ бўлса, у ҳолда кўп омилли эконометрик модель (4) статистик аҳамиятли дейилади ва ундан натижавий кўрсаткич – республикада солиқ юкини ($\ln y$) келгуси даврларга прогнозлашда фойдаланиш мумкин бўлади.

Демак, (4) моделнинг статистик аҳамиятлилигини текшириш учун F-мезоннинг жадвал қийматини топамиз. Бунинг учун озодлик даражалари $k_1 = m$ ва $k_2 = n - m - 1$ ҳамда α аҳамиятлик даражаси бўйича қийматларни ҳисоблаймиз. Аҳамиятlilik даражаси $\alpha = 0,05$ ва озодлик даражалари $k_1 = 4$ ва $k_2 = 13 - 4 - 1 = 8$ дан келиб чиқиб, F-мезоннинг жадвал қиймати $F_{\text{жадвал}} = 3,84$ га тенг. F-мезоннинг ҳисобланган қиймати $F_{\text{ҳисоб}} = 325,2109$ ва жадвал қиймати $F_{\text{жадвал}} = 3,84$ га тенг ва $F_{\text{ҳисоб}} > F_{\text{жадвал}}$ шарти бажарилганлиги учун (4) кўп омилли эконометрик моделни статистик аҳамиятли дейиш мумкин ҳамда ундан

республикада солиқ юкини ($\ln Y$) келгуси даврларга прогнозлашда фойдаланиш мумкин.

Кўп омилли эконометрик моделнинг (4) ҳисобланган параметрлари (регрессия коэффициентлари) ишончилигини текширишда Стъюдентнинг t -мезонидан фойдаланилади. Стъюдентнинг t -мезонининг ҳисобланган ($t_{\text{ҳисоб}}$) ва жадвал ($t_{\text{жадвал}}$) қийматларини таққослаб, H_0 гипотезани қабул қиламиз ёки рад этамиз. Бунинг учун t -мезоннинг жадвал қийматини танланган ишончилик эҳтимоли (α) ва озодлик даражаси ($d.f. = n - m - 1$) шартлар асосида топамиз. Бу ерда n - кузатувлар сони, m - омиллар сони.

Ишончилик эҳтимоли $\alpha = 0,05$ ва озодлик даражаси $d.f. = 13 - 4 - 1 = 8$ бўлганда, t -мезонинг жадвал қиймати $t_{\text{жадвал}} = 2,3060$ га тенг.

Ҳар бир омил бўйича t -мезоннинг ҳисобланган қийматлари $\alpha = 0,05$ аниқликда жадвал қийматидан катта эканлигини кўриш мумкин (3-жадвал). Бу эса ушбу омилларнинг солиқ юки бўйича тузиладиган кўп омилли эконометрик моделда қатнашишларига имкон беради.

Демак, кўп омилли эконометрик модель (4) да барча таъсир этувчи омиллар моделда қолдирилади ва прогнозда фойдаланилади.

Кўп омилли эконометрик модель (4) бўйича натижавий омил қолдиқларида автокорреляцияни текшириш учун Дарбин-Уотсон (DW) мезонидан фойдаланамиз.

Ҳисобланган DW қиймати жадвалдаги DW_L ва DW_U билан солиштирилади. Агар $DW_{\text{ҳисоб}} < DW_L$ дан кичик бўлса, қолдиқларда автокорреляция мавжуд дейилади. $DW_{\text{ҳисоб}} > DW_U$ дан катта бўлса, қолдиқларда автокорреляция мавжуд эмас дейилади. Дарбин-Уотсон мезонининг пастки чегараси қиймати $DW_L = 0,69$ га тенг ва юқори чегараси қиймати $DW_U = 1,97$ га тенг. $DW_{\text{ҳисоб}} = 2,0244$ га тенг. Демак, $DW_{\text{ҳисоб}} > DW_U$ бўлгани учун натижавий омил (республикада солиқ юки ($\ln y$)) қолдиқларида автокорреляция мавжуд эмас экан.

Натижавий омил қолдиқларида автокорреляциянинг мавжуд эмаслиги ҳам юқорида келтирилган (4) кўп омилли эконометрик моделдан прогнозда фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади.

Натижавий омил қолдиқларида автокорреляцияни текширишда ҳисобланган автокорреляция ва хусусий автокорреляция қийматлари текширилади. Агар ушбу кўрсаткичларнинг ҳисобланган қийматлари камайиш тартиби билан жойлашган бўлса ҳамда уларнинг эҳтимолликлари (prob.)=0.05 дан кичик бўлса, автокорреляция мавжуд эмас дейилади ва автокорреляция ва хусусий автокорреляция бўйича диаграмма тузилади (4-расм).

Date: 10/05/23 Time: 00:20

Sample: 2010 2022

Included observations: 11

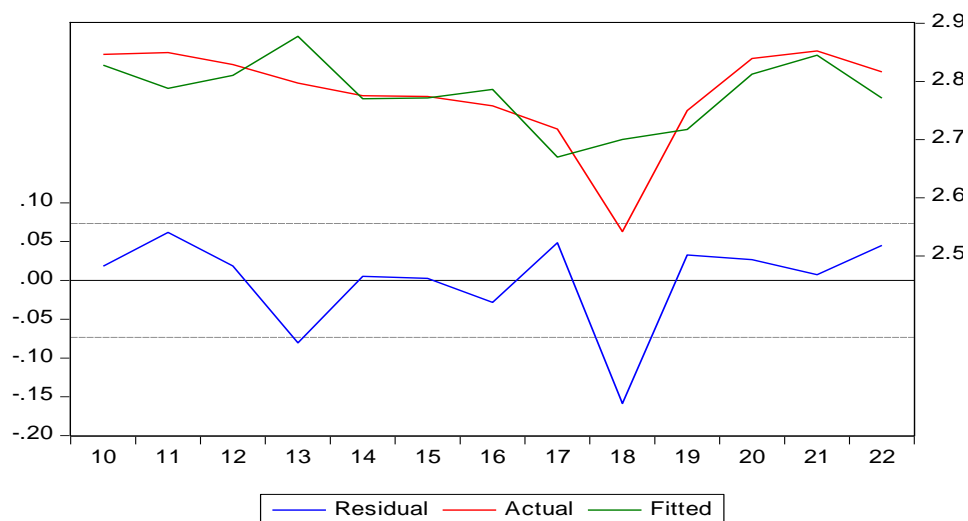
Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
		1	-0.428	-0.428	2.6196	0.000
		2	-0.079	-0.321	2.7179	0.000
		3	-0.074	-0.348	2.8145	0.000
		4	0.088	-0.235	2.9722	0.000
		5	0.029	-0.151	2.9929	0.000
		6	-0.016	-0.110	2.9998	0.000
		7	-0.048	-0.131	3.0821	0.000
		8	0.012	-0.123	3.0889	0.000
		9	0.010	-0.124	3.0954	0.000
		10	0.005	-0.126	3.0988	0.000

3.5-расм. Автокорреляция ва хусусий автокорреляция

3.5-расмда келтирилган маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, юқорида келтирилган шартлар бажарилган, яъни кўрсаткичларнинг ҳисобланган қийматлари камайиш тартиби билан жойлашган ҳамда уларнинг эҳтимолликлари (prob.) 0.05 дан кичик (барчасининг қийматлари нолга тенг).

Демак, республикада солиқ юки ($\ln Y$) кўрсаткичи қолдиқларида автокорреляция мавжуд эмас экан.

Ҳисобланган кўп омилли (4) эконометрик моделнинг ҳақиқий (Actual), ҳисобланган (Fitted) қийматлари ва улар ўртасидаги фарқлар (Residual) куйидаги 3.4-расмда келтирилган.

3.4-расм. Республикада солиқ юкининг ҳақиқий (Actual), ҳисобланган (Fitted) қийматлари ва улар ўртасидаги фарқлар (Residual) графиги

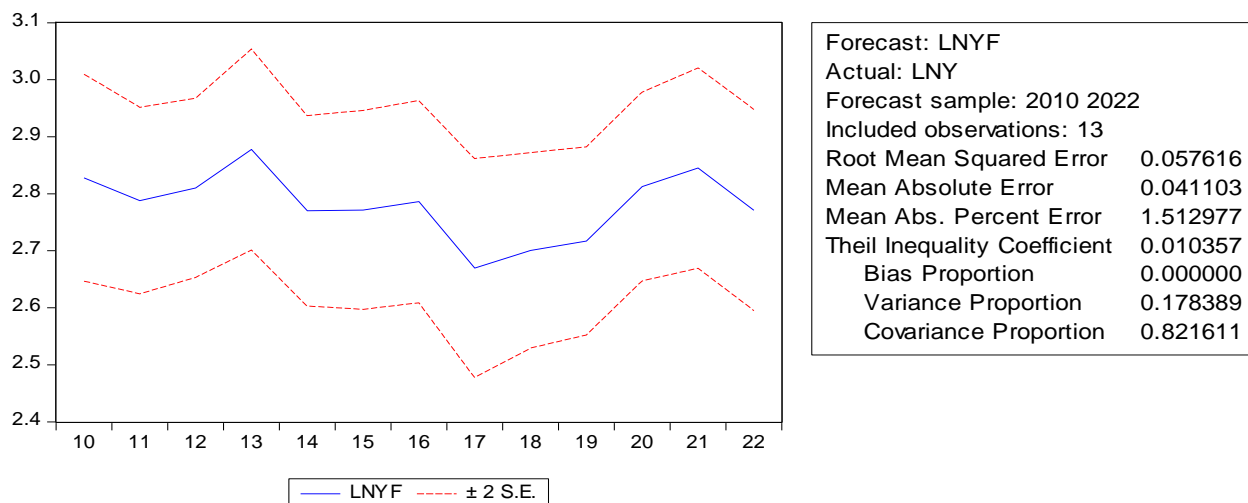
3.4-расмдан кўриш мумкинки (4) кўп омилли эконометрик модель бўйича Республикада солиқ юкининг ҳисобланган қийматлар графиги унинг ҳақиқий қийматлари графиги билан жуда яқин жойлашган, улар ўртасидаги фарқлар ҳам унчалик катта эмас. Бу эса (4) кўп омилли эконометрик моделдан республикада солиқ юкини келгуси даврларга прогнозлашда фойдаланиш мумкинлигини яна бир исботи ҳисобланади.

Ҳисобланган (4) кўп омилли эконометрик моделдан келгуси даврларга натижавий кўрсаткични прогнозлашда MAPE (Mean absolute percent error – фоизлардаги ўртача абсолют хатолик) коэффиценти ҳисобланади ва у қуйидаги формула ёрдамида топилади:

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|y_i - \hat{y}_i|}{y_i} \cdot 100\% , \quad (6)$$

бу ерда y_i - натижавий омилнинг ҳақиқий қийматлари, \hat{y}_i - натижавий омилнинг ҳисобланган қийматлари.

Агар ҳисобланган MAPE коэффиценти қиймати 15,0 фоиздан кичик бўлса, моделдан натижавий омилни прогнозлашда фойдаланиш мумкин бўлади, акс ҳолда фойдаланиб бўлмайди. Республикада солиқ юки бўйича MAPE коэффицентининг қиймати 1,5129 фоизни ташкил этмоқда (3.6-расм).

3.6-расм. Ҳисобланган кўп омилли эконометрик моделдан прогнозда фойдаланиш кўрсаткичлари

Бу эса 15,0 фоиздан кичик (MAPE=1,5129). Шунинг учун ҳам (4) кўп омилли эконометрик моделдан республикада солиқ юкини прогнозлашда фойдаланиш мумкин.

Шундай қилиб, республикада солиқ юки ва унга таъсир этувчи омиллар бўйича тузилган кўп омилли эконометрик модель (4) бир қатор мезонлар ёрдамида текширилди ва ундан келгуси даврларда омилларни прогнозлашда фойдаланиш мумкинлиги аниқланди. Шунинг учун ҳам (4) кўп омилли эконометрик модель ёрдамида республикада солиқ юкини келгуси даврларга прогноз ҳисобларини амалга оширамиз.

Бунинг учун аввало ҳар бир таъсир этувчи омил бўйича тренд модель тузамиз. Тренд модель – бу таъсир этувчи омилнинг вақтга боғлиқ функциясидир ҳамда у умумий ҳолда қуйидаги кўринишга эга:

$$X_i = \beta_0 + \beta_1 \cdot t + \varepsilon \quad (7)$$

Республикада солиқ тўловчиларига берилган солиқ имтиёзлари (млрд. сўм) ($\ln X_1$) бўйича тренд модель қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln \hat{X}_1 = 7,9423 + 0,2293 \cdot t \quad (8)$$

$$R^2 = 0,9532, F_{\text{ҳисоб}} = 224,007, t_{\text{ҳисоб}} = 14,967.$$

Давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик сўммаси (млрд. сўм) ($\ln X_2$) бўйича тренд модель қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln \hat{X}_2 = 6,099 + 0,20099 \cdot t \quad (9)$$

$$R^2 = 0,8276, F_{\text{хисоб}} = 52,795, t_{\text{хисоб}} = 7,266.$$

Республикада инфляция даражаси (фоизда) ($\ln X_3$) бўйича тренд модель қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln \hat{X}_3 = 1,7479 + 0,0625 \cdot t \quad (10)$$

$$R^2 = 0,4290, F_{\text{хисоб}} = 8,265, t_{\text{хисоб}} = 2,875.$$

Республикада ўртача солиқ ставкаси (фоизда) ($\ln X_4$) бўйича тренд модель қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln \hat{X}_4 = 3,0172 + 0,0041 \cdot t \quad (11)$$

$$R^2 = 0,5343, F_{\text{хисоб}} = 5,7076, t_{\text{хисоб}} = 1,3067.$$

Таъсир этувчи омиллар ва вақт омили ўртасида тузилган тренд моделлар таҳлили шуни кўрсатадики (8) – (11) тренд моделлардаги барча ҳисобланган коэффицентларнинг статистик аҳамиятлиги, параметрларининг ишончилиги аниқланди.

Демак, (8) – (11) тренд моделларини ҳисоблаймиз ва уларнинг ҳисобланган қийматларини (4) кўп омилли эконометрик моделга қўйиб, аввало таъсир этувчи омилларнинг прогноз қийматларини, кейин эса натижавий омилни прогноз қиламиз. Прогноз қилинган қийматларни логарифмдан озод этиш учун уларни потенцирлаймиз. Натижада республикада солиқ юкининг кўп омилли эконометрик моделга киритилган ўзгарувчиларининг прогноз давридаги қийматларига эга бўламиз (3.4-жадвал).

3.4-жадвал

Республикада солиқ юки ва унга таъсир этувчи омилларнинг 2010-2022
йиллардаги динамикаси ва 2023-2030 йилларга прогноз қийматлари

Йиллар	Солиқ юки, Ү	Солиқ тўловчиларига берилган солиқ имтиёзлари, млрд. сўм, X ₁	Давлат бюджетига солиқлар бўйича жорий қарздорлик суммаси, млрд. сўм, X ₂	Инфляция даражаси, фоиз, X ₃	Ўртача солиқ ставкаси, фоиз, X ₄
2010	17,23	2495,5	586,6	7,3	21,0
2011	17,28	5127,3	757,6	7,6	21,0
2012	16,93	6400,0	1005,6	7,0	21,0
2013	16,40	7636,0	2000,6	6,8	21,0
2014	16,04	10175,2	888,2	6,1	21,0
2015	16,02	13269,7	1014,6	5,6	21,0
2016	15,77	11776,7	1120,4	5,7	20,0
2017	15,15	15592,2	1367,7	14,4	19,0
2018	12,70	22707,5	2127,5	14,3	21,2
2019	15,64	31856,1	3468,5	15,2	20,8
2020	17,10	29857,2	5027,2	11,0	22,4
2021	17,33	32719,2	6697,0	10,0	21,7
2022	16,72	72939,2	7832,7	12,3	22,6
2023	15,89	69730,3	7431,4	10,5	21,7
2024	15,98	87700,2	9085,7	9,7	21,7
2025	16,00	110301,2	11108,3	9,5	21,8
2026	15,96	138726,5	13581,2	9,9	21,9
2027	15,92	174477,3	16604,5	9,7	22,0
2028	15,89	219441,3	20300,9	10,3	22,1
2029	15,87	275992,8	24820,1	9,6	22,2
2030	15,84	347118,0	30345,4	9,9	22,3

Қуйидаги 3.7-жадвалда республикада солиқ юкининг 2010-2022
йиллардаги динамикаси ва 2023-2030 йиллардаги прогноз қийматлари

келтирилган. Унинг натижалари Ўзбекистоннинг солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини босқичма-босқич камайтириб бориш каби устувор йўналишнинг мазмунига мос ҳолда охириги беш йилда (мақсадсиз фондларга нисбатан олганда) 15-16 фоиз атрофида бўлиши кутилмоқда.

Ўзбекистоннинг 2023-2025 йилларга мўлжалланган фискал Стратегиясига мувофиқ, келгуси ўрта муддатли даврда фискал сиёсат ташқи ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг Ўзбекистонга таъсирини юмшатишга, макроиқтисодий ва фискал барқарорликни таъминлашга, инвестициявий жозибдорликни ошириш, аҳолининг муҳтож қатламини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, узоқ муддатли инклюзив иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилади. Макроиқтисодий ва фискал барқарорликни таъминлаш мақсадида давлат қарзи барқарорлигини халқаро меёрларга мувофиқ мўътадил даражада ушлаб туриш учун Ўзбекистон Республикаси номидан ва унинг кафолати остида жалб қилинадиган давлат қарзининг юқори чегарасини ялпи ички маҳсулотга нисбатан 60 фоиздан ошмаслигини таъминлаш лозим. Шундан келиб чиқиб, 2022 йил учун ташқи қарзларни жалб қилиш бўйича йиллик имзоланадиган янги битимларнинг чекланган ҳажми 4,5 млрд АҚШ доллари миқдорида белгиланиб, шундан жалб қилинадиган қарзларнинг асосий қисмини ёки 2,5 млрд АҚШ долларини Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш учун, қолган қисмини инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун йўналтириш белгилаб қуйилди.

Шунга қарамай даромадлар прогнози дастлабки макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнозидан ва солиқ-божхона сиёсатидаги кўзда тутилаётган ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган: – инфляция даражаси 5 фоиз бўлган ҳолда ялпи ички маҳсулотнинг 6,6 фоизга ўсишини таъминловчи мамлакатнинг 2023 йил учун ижтимоийиқтисодий ривожланиш прогнози; – жаҳон бозорида олтин (1700 долл. / троя унция) ва мис нархини (8500 долл. / тн); – валюта курсининг кичик миқдордаги ўзгариши; – импорт ҳажмининг, айниқса акциз солиғининг бекор қилиниши натижасида халқ истеъмол товарлари импорт ҳажмини кичик даражада ошиши; – энергия

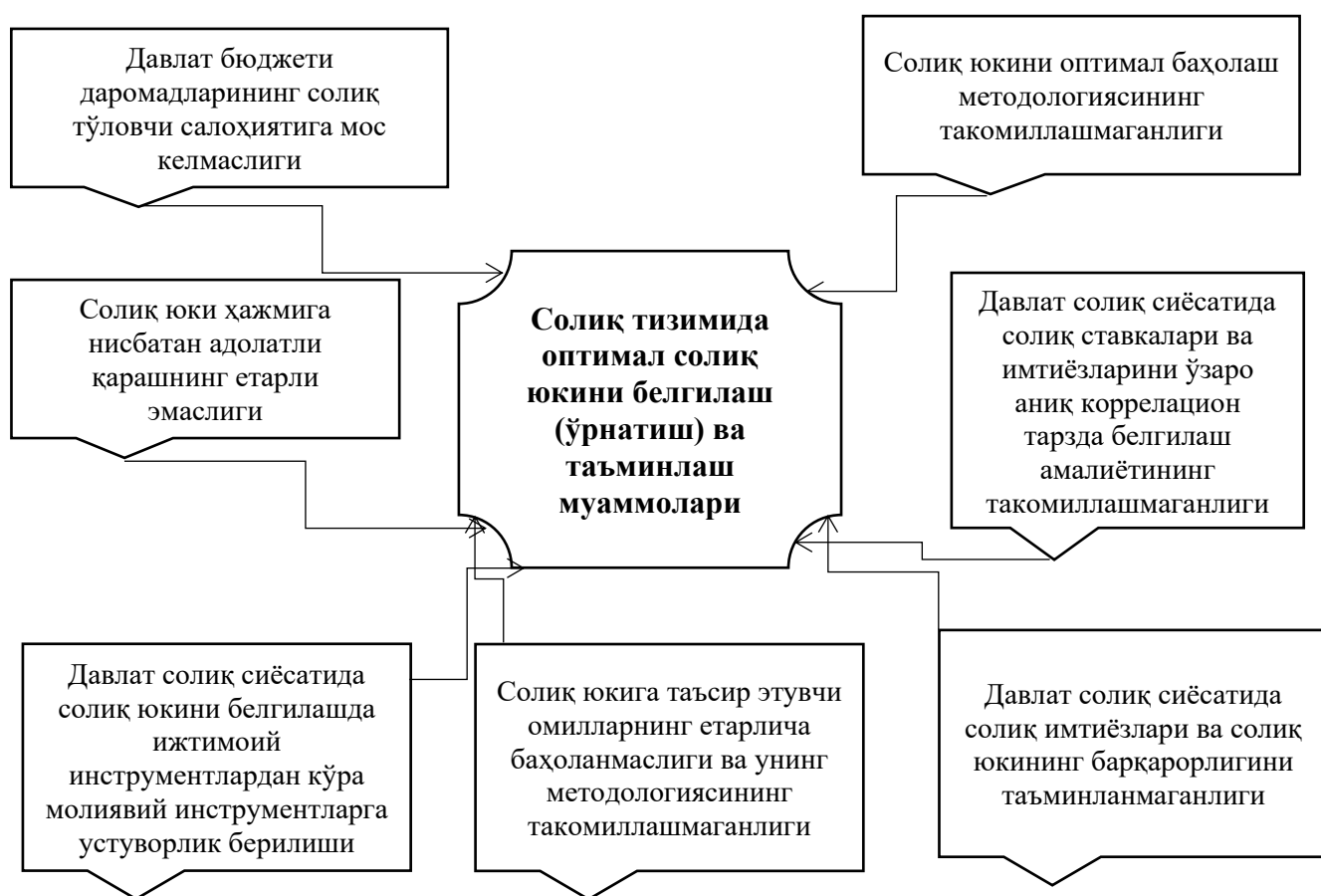
ташувчиларининг тариф нархларини кичик даражадаги ошиши; – даромадларнинг салмоқли қисмини ташкил қилувчи асосий маҳсулотлар ва акциз солиғига тортиладиган товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши натижасида солиқ юкига таъсир этиши табиийдир.

3.2. Солиқ сиёсати тактикаларини солиқ юкини оптималлаштириш жиҳатидан ишлаб чиқиш йўналишлари

Бизга маълумки солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини оптимал тақсимлаш солиқ сиёсатининг энг мураккаб ва нозик жиҳатларидан бири бўлиб, бунда солиққа тортишнинг адолатлилик тамойилини қарор топтириш асосий муаммо ҳисобланади. Оптимал солиқ юкини белгилашда давлат иккита муҳим масаланинг ечимини ўзаро уйғун қараш лозим бўлади деб ҳисоблаймиз. Булар бир томондан давлатнинг функцияларини оптимал тарзда бажариши учун керак бўладиган молиявий маблағларни жалб қилиш имкониятини берувчи солиққа оид сиёсатни ишлаб чиқиш ва юритиш, бошқа томондан солиқ тўловчиларни адолатли солиққа тортиш асносида уларнинг иқтисодий фаолиятини чеклаб қўймасликни таъминлайдиган мутадил солиқ сиёсатини амалга оширишни тақозо этади. Масаланинг биринчиси, бир қарашда оддийроқ туюлсада (масалан, солиқ ставкаларини ошириш, имтиёзларни камайтириш ва шу каби) аммо, бундай ёндошув маълум муддатдан сўнг ўзининг салбий таъсирини кўрсатиши аниқ (Лаффер назарияси).

Айнан мана муаммонинг уйғунлашга ечими сифатида республикамызда солиқ юкини оптималлаштириш бўйича амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларни қисқача изоҳлайдиган бўлсак, республикамызнинг Янги Ўзбекистон шароитидаги иқтисодий сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан бири бўлган - солиқ юкини камайтириш, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва солиқ солиш тизимини соддалаштириш асосида миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш қилиб белгилаб олинган эди. Бунда адолатли, шаффоф, узоққа мўлжалланган ва халқаро андозаларга жавоб бера оладиган солиқ тизимини яратишга қаратилган солиқ ислохотлари иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама

асосланган ҳамда солиқ тўловчилар учун қулай ва манфаатли эканлигини кўрсатмоқда. Биринчи навбатда, тадбиркорлик субъектлари ва инвесторлар фаолиятини солиқ соҳасида кафолатлашнинг ҳуқуқий асоси яратилиб, янги Солиқ концепцияси, Солиқ кодекси ва 150 дан ортиқ қонун, фармон, қарор ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Тенг рақобат шароитини яратиш мақсадида 80 дан ортиқ турли солиқ имтиёзлари бекор қилинди. Индивидуал имтиёзлар бериш амалиётидан воз кечилди. Солиқ юкани кескин пасайтириш мақсадида Солиқ турлари 13 тадан 9 тага камайтирилди. Бироқ, бу каби ислоҳотлар амалга оширилишига қарамасдан, юқорида таъкидлаганимиздек, республикаимиз солиқ тизимида оптимал солиқ юкани белгилаш (ўрнатиш) ва таъминлаш борасида айрим илмий-амалий характерга эга бўлган муаммолар мавжудлиги аниқланди. Уларни визуал шаклда қуйидагича изоҳлаш мумкин. (3.1-расм).

3.1-расм. Солиқ тизимида оптимал солиқ юкани белгилаш (ўрнатиш) ва таъминлаш муаммолари⁶⁴

⁶⁴ Муаллиф томонидан тузилган.

Илмий тадқиқот методологиясининг тамойилларига кўра, юқоридаги 3.1-расмда келтирилган солиқ тизимида оптимал солиқ юкини белгилаш (ўрнатиш) ва таъминлаш муаммоларининг илмий моҳиятини бирмунча изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Бошқа илмий тадқиқотлардан маълумки, давлат бюджети даромадларини режалаштиришда амалдаги солиқ қонунчилиги доирасида жорий қилинган солиқлар ва солиқсиз тўловлар бўйича ўрнатилган солиқ ставкалари, солиқ объектлари ва имтиёзларидан келиб чиққан ҳолда солиқ тушумларининг башорат кўрсаткичлари ишлаб чиқилади, бироқ, бу башорат кўрсаткичлари солиқ тўловчиларнинг реал солиқ тўлаш имкониятларига мос бўлиши керак бўлади.

Илмий таҳлиллар кўрсатишича давлат бюджети даромадларини режалаштиришдан кейинги яъни, ҳақиқий кўрсаткичлар аниқланганда эса, белгиланган солиқ тушумлари режа миқдори солиқ тўловчининг амалдаги солиқ салоҳиятига мос келмай қолади, бу эса солиқ юкининг оптимал тақсимланганмаганлиги ёки ўрнатилмаганлигидан далолат берадики, бу бугунги кундаги солиқ юкини оптималлигини таъминлашдаги долзарб муаммолардан бири сифатида мавжуд бўлмоқда.

Солиқ юки ҳажмига нисбатан адолатли қарашнинг етарли эмаслиги солиқ юкини адолатли баҳолашга тўсқинлик қилаётган муаммолардан биридир. Буни биз ҚҚС мисолида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Солиқ юкини аксарият иқтисодчилар ишлаб чиқариш соҳасидан давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари (жумладан давлат бюджетига) қанча маблағ мажбурий тартибда жалб қилинганлигини ифодалаб, уни миқдор ва сифат кўрсаткичлари билан изоҳлаб боришади. Миқдор кўрсаткич қанча суммада ва сифат кўрсаткичи ялпи ички маҳсулотнинг неча фоизи жалб қилинганлигини билдиради. Жаҳон хўжалигининг ҳолатини таҳлил қилиш, ундаги жараёнларни ифодаловчи иқтисодий индикаторларни тавсия қилувчи йирик молиявий институтларнинг тавсиясига кўра, умумий солиқ юки 30-35 фоиздан ошмаслик молиявий жиҳатдан нормал ҳолат деб баҳоланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Солиқ юкини камайтириш, бизнес юритиш учун янада қулай шароитлар яратиш “яширин” иқтисодийга барҳам беришнинг ягона йўлидир. Шунинг учун бу борада таъсирчан чораларни назарда тутадиган алоҳида дастур ишлаб чиқишимиз зарур” деб белгилаб берган вазифаларнинг изчил амалга оширилаётганлигини ифодалайди. Агар, бунда солиқ тўловчиларга турли хил кўрсатилаётган давлат хизматлари, уларнинг ҳисоботларнинг соддалаштирилиши, фаолият билан шуғулланишлар учун руҳсатномалар олиш ва уларга тўланадиган аксарият тўловларнинг бекор қилиниши, бир сўз билан айтганда бизнес юритиш харажатлари кескин камайган ҳолда давлат хизматлари сифатининг ошиши, иқтисодий жиҳатдан олган бу улар зиммасидаги солиқ юкининг амалий тарзда пасайтирилишини кўриш мумкин.

Бу ерда солиқ юки тушунчаси нисбий характерга эга эканлиги ва солиқларнинг адолатлилик тамойилинини ўзида ифодаланишини эътиборга олиш зарур бўлади. Айрим солиқ тўловчилар ўзларига нисбатан солиқ юкини даражасини жорий даврда тўлаган солиқ сўммалари билан ўтган йилда тўлаган солиқ сўммалари билан таққослаб, унинг миқдори ошишини солиқ юкининг ошганлиги билан изоҳлайди. Бу тўғримиқан? Оддий мисол, корхона ўтган йилда шартли равишда 50 млн.сўмлик солиқ тўлаган ҳолда, дебиторлик ва кредиторлик қарзларга эга, ходимларига иш ҳақини ўз вақтида тўлай олмаган деб қарайлик. Айнан ушбу корхона жорий йилда маҳсулотига бўлган талабнинг ошиши ва уни қулай нархларда сотиши ҳисобига 100 млн.сўмлик солиқ тўлаган ҳолда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини бартараф этган, ходимларига ўз вақтида иш ҳақларини тўлашга эришган бўлсин. Хўш бу ҳолда солиқ тўловчининг солиқ юки ошганми? Иқтисодийнинг қонунлари ва мантиқан олиб қаралганда ушбу солиқ тўловчининг солиқ юки ошмаган, сабаби унинг фаолиятининг яхшиланиши ва маҳсулот сотиш ҳажмининг ошиши оқибатида бошқалар олдидаги қарзларини узган, ходимларига иш

хақини тўлаган, сотиш ҳажмининг ортиши объектив равишда қўшилган қиймат солиғи ҳажмини ҳам оширган, қўшилган қиймат солиғининг ошиши унинг молиявий фаолиятига ҳеч қандай салбий таъсир қилмаган. Иккинчи ҳолатда ҳам солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятининг яхшиланганлиги ҳам бюджетга солиқ тушумлари ошганлигини кўриш мумкин, энди оддийгина иқтисодий ва мантиқий жиҳатдан хулоса қилайлик, ушбу корхона ўтган йилга нисбатан 50 млн.сўмлик ортиқ тўлаган солиқ сўммаси солиқ юқини ошганлигини ифодалайдими? Бир жиҳатдан ошгандек бўлсада, умумий жиҳатдан ошмаган ҳисобланади.

Солиқ юқини оптимал белгилаш ва уни аниқлашдаги яна бир долзарб муаммолардан бири сифатида давлат солиқ сиёсатида солиқ юқини белгилашда ижтимоий инструментлардан кўра молиявий инструментларга устуворлик берилишини келтириб ўтиш мумкин. Биз бу ерда ижтимоий инструментлардан кўра молиявий инструментларга устуворлик берилиши деганда солиқ тушумларини оширишда ижтимоий инструментлар сифатида солиқ тўловчиларнинг солиқ маданиятини ошириш, уларни солиқдан бўйин товлаш ҳиссёсини камайтиришга қаратилган сиёсатга кам урғу берилиши назарда тутмоқдамиз.

Маълумки, очиқ-ошқора ва адолатли солиқ тизими иқтисодиёт ривожининг энг муҳим асосидир. Лекин янги солиқ Концепциямиз қабул қилингунга қадар амал қилиб келинаётган солиқ маъмуриятчилигида кўплаб ноаниқликлар борлиги бизнес, тадбиркорлик, инвестиция соҳалари равнақига тўсиқ бўлиб, солиқ ставкаларнинг юқорилиги инсофли солиқ тўловчиларнинг иқтисодий манфаатларига тесқари равишда қарши ишлар эди, уларнинг рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришига тўсқинлик қилар эди. Буларнинг барчаси кўпгина солиқ тўловчиларда солиқларни тўламаслик кайфиятининг юзага келиши ва кучайишига, провардида эса солиқ маданияти даражасининг пасайишига олиб келди. Янги солиқ Концепциясига кўра фойда солиғи ставкасининг кескин туширилиши, тадбиркор фақат даромад олсагина тўланиши белгиланиши, иш ҳақидан олдинадиган

30 фоизгача даромад солиғи ўрнига ягона 12 фоизлик солиқ тури киритилиши ва 8 фоизлик суғурта бадали умуман бекор қилиниши, якка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкалари ҳам 30 фоизга пасайтирилиши, ягона ижтимоий тўлов ставкаси 25 фоиздан 12 фоизга туширилиши норасмий фаолиятни легализация қилинишига, норасмий бандликни камайтиришга, қолаверса тадбиркорларнинг ҳалол ишлаши, кўпроқ иш ўринлари яратишига хизмат қилиб, ушбу енгилликлар Президентимиз айтганидек, бизнес юритиш учун янада қулай шароитлар яратиш “яширин” иқтисодиётга барҳам беришнинг ягона йўли бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда солиқ тизимидаги долзарб муаммолардан бири бу фуқаролар томонидан солиқларни ўз вақтида тўлашдан манфаатдорлик туйғусини ошириш ва шу орқали солиқларни тўлашдан қочмасдан ўзларининг фаол фуқаролик позициясини чинаккам намоян этишига эришиш саналади.

Бундан қўзланган асосий мақсад эса, фуқароларимиз солиқдан қочиш эмас, уни вақтида тўлашдан манфаатдор бўлишлигини, инсофли, ҳалол солиқ тўловчиларни рағбатлантириш, яширин фаолият юритадиганларни эса жазолаш тизимини қўллаш орқали барчага бир хил адолатли солиқ режимини жорий этишдан иборатдир. Янги солиқ Концепциясининг қабул қилинишига қадар солиқ маданияти масаласига фақатгина унга маънавий қадрият сифатида қаралиб, унга эришишнинг иқтисодий воситаларига деярли эътибор берилмади. Солиқ тўловчиларга фақатгина солиқ тўлашиши лозимлигини уқтириш, солиқ тўламаганлик учун молиявий жазо чораларини кўриш билан унинг даражасини ошириб бўлмаслигини гувоҳи бўлдик. Биз бу ерда бир нарсани унутдикки, ҳар қайси олинган солиқ тўловчида ўзига хос “мен”и бўлади, яъни бу табиий-ижтимоий ва психологик ҳақиқат, аммо, ушбу “мен” жамият манфаатлари билан кесишуви бўлгандагина ижобий натижага эришиш мумкин. Солиқ юкининг номуносивблиги, солиқларни ундирувчи органлар томонидан солиқ тўловчиларга нисбатан муносабатнинг етарли эмаслиги, энг муҳими баъзи солиқ турлари, масалан жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкаси ва суғурта бадалларининг ҳадда зиёд юқорилиги

каби иқтисодий воситалар солиқ маданиятининг субъектив равишда ошмаслигига хизмат қилиб келди.

Шу нарсани унутмаслик керакки, солиқ маданиятини оширувчи асосий субъект бу жисмоний шахс сифатида солиқ тўловчилар ҳисобланади, айнан юридик шахс сифатидаги солиқ тўловчиларнинг фаолиятини ҳам аҳолининг алоҳида гуруҳлари юритади, демак, жисмоний шахсларнинг солиқ маданиятини оширишнинг иқтисодий дастакларини ишга солмас эканмиз, юридик шахс сифатидаги солиқ тўловчиларнинг маданиятини ошириш борасида сўз юритиш бироз мушкул ва мантиқий жиҳатдан унчалик тўғри эмас. 2019 йилдан бошлаб иш ҳақидан олдинадиган 30 фоизгача даромад солиғи ўрнига ягона 12 фоизлик солиқ тури киритилиши ва 8 фоизлик суғурта бадали умуман бекор қилиниши шак шубҳасиз аҳолининг солиқ маданиятининг ошишига хизмат қилди, чунки, солиқлар уларнинг даромадининг харид қобилиятини ошира бошлади, ортиқча мураккаб ҳисоб-китоблардан халос этди.

Аслини олганда солиқ маданиятини умумий қилиб айтганда, солиқларни ундириш жараёнида солиқ тўловчиларнинг солиқларнинг объектив зарурлигини тўлиқ англаб етиши, уларнинг солиқлардан қочиши ёки тўлашдан бўйин товлашининг ўзининг тақдирига салбий таъсир қилишини, солиқлар давлат равнақининг молиявий асосларидан бири эканлиги, солиқларга фарз сифатида қараш каби ҳолатларнинг ўрни катта бўлиб, бу бевосита солиқ тўловчиларнинг психологияси билан боғлиқ бўлиб, у эса солиқ маданиятининг даражасини билдиради.

Аҳолининг давлат олдидаги ижтимоий қарзлари билан бирга солиқлар борасидаги қарзларининг муҳимлигини англаб етиши уларнинг иқтисодий маданиятининг даражасини белгиловчи асосий мезони ҳисобланади. Солиқларни тўламаслик, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, солиқ тўловчи сифатида рўйхатда турмаслик ва бошқа шу каби солиқ ҳуқуқбузарлик ҳамда солиққа оид жиноятлар эса солиқларнинг ҳуқуқий муносабатлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда бўлишини билдиради.

Бир томондан давлат томонидан оқилона солиқ сиёсатининг ташкил этилиши, бу ҳали бундай манфаатларни уйғунлантира олмайди, бунинг учун солиқ тўловчиларда юқори даражадаги солиқ маданияти шаклланиши лозим бўлади. Солиқ сиёсатида солиқ имтиёзлари ва преференцияларни бериш билан бирга солиқ тўловчилар томонидан бундай имтиёз ва преференциялардан ўринли фойдалангандагина бундай энгилликлар самара беради, акс ҳолда эса бюджет манфаатларига путур етади.

Бугунги кунда республикамиз солиқ тизимида солиқ юкига таъсир этувчи омилларнинг етарлича баҳоланмаслиги ва унинг методологиясининг такомиллашмаганлиги ҳам бу борадаги долзарб илмий-амалий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Солиқ юкини оптимал ҳолатини таҳлил қилишда реал кўрсаткичларга асосланган методология тўлақонли самарали деб айтишга асос мавжуд эмас. Илмий тадқиқотларда солиқ юкини аниқлашни макро ва микро даражада амалга ошириш лозимлиги илмий асослашга ҳаракат қилинган бўлсада (масалан, Ш.Тураев, И.Ниязметов) аммо, солиқ юкини таҳлил қилиш кўрсаткичларидан услубий жиҳатдан самарали фойдаланиш йўллари ҳали кўрсатиб берилмаган.

Шундан келиб чиққан ҳолда биз тизимида солиқ юкига таъсир этувчи омилларни баҳолашнинг муаллифлик ёндошувимизни илмий асослашга ҳаракат қиламиз. Бизга маълумки, солиқ юки таҳлилида асосий кўрсаткичлар сифатида макро даражада ЯИМ ва солиқ тушумлари кўрсаткичлари, микро даражада эса, ялпи тушум (даромад) ва тўланган солиқлар кўрсаткичига асосланади. Бизнингча, бундай ёндошув солиқ юкини таҳлил қилишда объектив илмий хулосалар чиқаришга имкон бермайди. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқ юкини таҳлил қилишда қуйидаги услубиётга асосланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

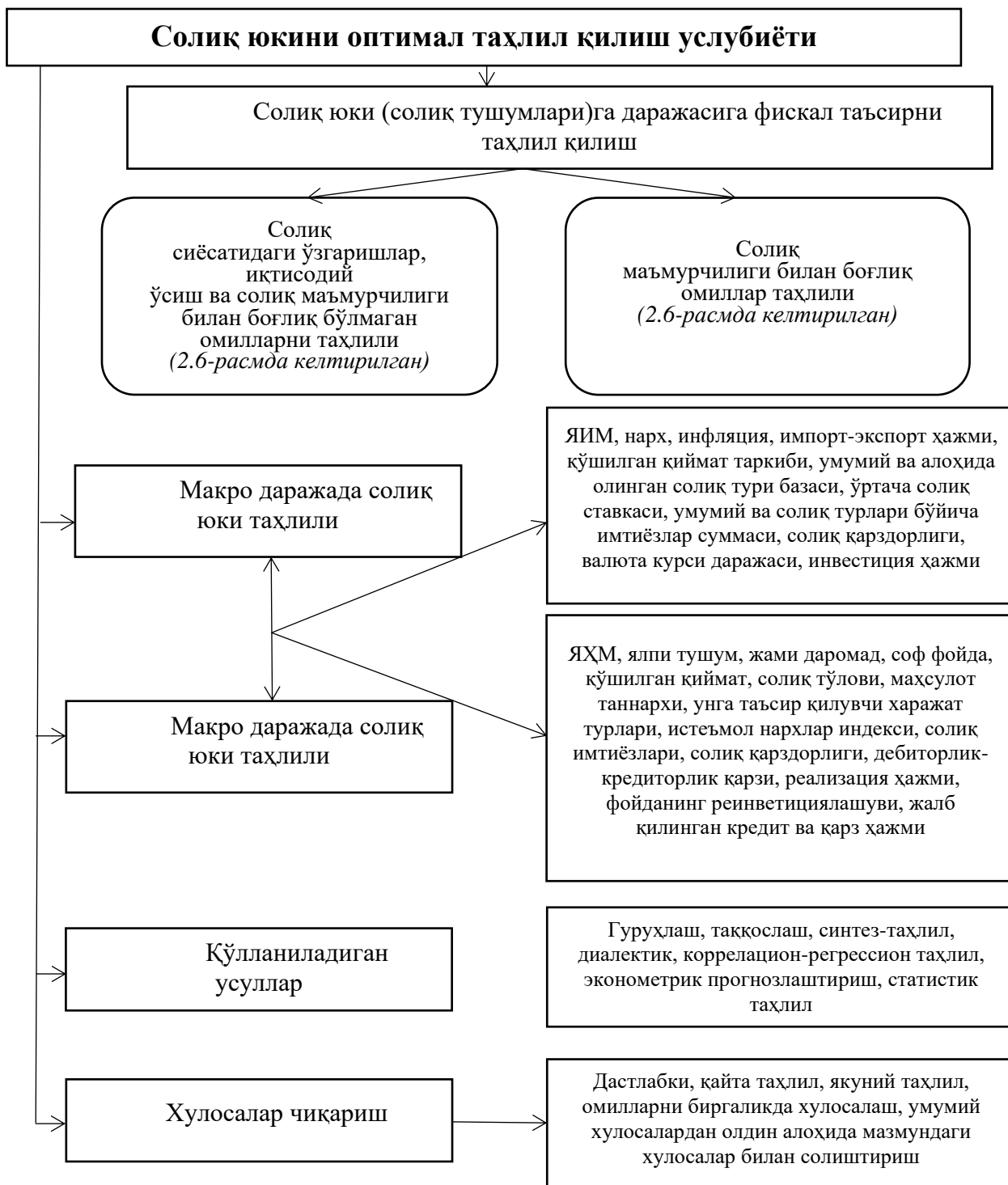
Макро даражадаги солиқ юки бўйича: Асосий кўрсаткич бўлган ЯИМни номинал қийматларда эмас балки, таққослама нархларда олиш, солиқ тушумлари кўрсаткичларини олишда эса, бошқа солиқлар жумласига кирувчи жарималар ва божхона божлари ҳамда давлат мулкани сотишдан (ижарага

беришдан) тушган тушумларни алоҳида таҳлил қилиш, молиявий инструментлар сирасига кирувчи нарх, инфляция кабиларнинг таъсирини ҳисоблаш, форс-мажор ҳолатларнинг солиқ юкига таъсирини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Микро даражадаги солиқ юки бўйича: асосий кўрсаткичлар (ялпи тушум, жами даромад, солиқ тўлови) билан бир қаторда маҳсулот нархига таъсир этувчи омиллар (материал ва хом ашёнинг нархи ўзгариши, энергия сарфи нархи каби)нинг ўзгариши, кредиторлик қарзининг ошиб кетиши ҳисобига солиқ тушумига таъсири, солиқ қонунчилиги бўйича берилган солиқ имтиёзларининг самарали фойдаланганлик, солиқ қарздорлиги ва унинг ҳисобига тўланган молиявий жарималар, солиқ тўловчи учун контрагент солиқ тўловчилар ҳисобига қўшимча юзага келган солиқ юки суммаси, нарх ва инфляция омили, форс-мажор ҳолат каби омиллар ва кўрсаткичларга ҳам асосланиш лозим бўлади.

Дунё амалиётида амалга оширилиб келинаётган таҳлилларда солиқ юкини ўрганиш одатда солиқ тўловларининг даромад ёки бошқа иқтисодий кўрсаткичларга нисбатан нисбатини таҳлил қилади. Ушбу тадқиқотлар солиқларнинг аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг пул оқимларига қанчалик таъсир қилишини баҳолаш имконини беради. Бундан ташқари солиқлар жамиятдаги даромадлар тенглиги ва қашшоқликка қандай тенглик ва қашшоқликка таъсирини таҳлил қилиш, солиқ юкининг камбағалликни қисқартириш (ёки ошириш)га таъсирига оид илмий таҳлилларга кенг урғу берилмоқдаки, уларни амалга ошириш таҳлил назариясининг турлича усуллардан кенг фойдаланилади.

Умумий олганда солиқ юкини оптимал баҳолашни амалга ошириш учун юқоридаги ёндошувдан келиб чиққан ҳолда кенг маънодаги “Солиқ юкини оптимал таҳлил қилиш услубиёти”ни ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилади ва уни амалга оширишда қуйидагиларга асосланиш лозим деган илмий ғоя илгари сурилади.

3.2-расм. Солиқ юкини оптимал таҳлил қилиш услубиёти⁶⁵

Биз томонимиздан келтириладиган ушбу услубиёт макро ва микро даражада солиқ юкини таҳлил қилишда муҳим услубий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ушбу услубиётнинг асосий моҳияти шундан иборатки, бунда солиқ юки таҳлили макро ва микро даражада амалга оширилиб, унинг

⁶⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

хулосалари ўзаро интеграциялашган ҳолда шакллантирилади, солиқ юкига таъсир этувчи омилларни мазмунан ва шаклан боғлиқликда икки гуруҳга ажратган (солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар, иқтисодий ўсиш ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ бўлмаган омиллар ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ омиллар)нинг таъсири таҳлил қилинган ҳолда илмий хулосалар олишга хизмат қилади, шунингдек, услубийетга кўра, таҳлил жараёнида қайси тадқиқот (таҳлил) усулларидан фойдаланиш лозимлиги ҳамда хулосалар чиқаришнинг турлари кўрсатиб берилган. Умумий қилиб айтганда солиқ юкини оптимал таҳлил қилиш услубийети солиқ тизимида макро ва микро даражада солиқ юкини оптималлаштиришга қаратилган давлатнинг солиқ сиёсатида тегишли қарорлар қабул қилиш ва илмий хулосалар тайёрлашда методологик асос сифатида солиқ юкини оптималлаштиришнинг илмий-амалий йўналишларини белгилашга хизмат қилади.

Бундан ташқари фикримизча, солиқ юкини оптималлигини аниқлаш билан боғлиқ таҳлилларни амалга оширишда қуйидагиларга ҳам алоҳида эътибор бериш лозим деб ҳисоблаймиз:

1-гуруҳ: Солиқ юкининг иқтисодий ўсишга таъсири

Бунда: *солиқ юки ва бизнеснинг рақобатбардошлиги*-юкининг юқори даражаси бизнеснинг рақобатбардошлиги ва инвестицияларига қандай таъсир қилиши;

меҳнат таклифи ва солиқ юки- микроиқтисодий таҳлил- даромад солиғи, ижтимоий суғурта ставкалари ва бошқа омилларнинг меҳнат фаолиятига таъсирини, солиқ юкидаги ўзгаришлар шахсларнинг меҳнат ва дам олиш ҳақидаги қарорларига қандай таъсир қилиши;

солиқ ислоҳоти ва иқтисодий ўсиш- мамлакат/минтақанинг эмпирик таҳлили- солиқ тизими ислоҳотларининг иқтисодий ўсиш ва ривожланишга таъсири таҳлили, инвестициялар, инновациялар ва бошқа жиҳатларга таъсири таҳлили;

солиқ юки ва миграция таҳлили- солиқ юки одамлар ва компанияларнинг бир мамлакат ёки минтақадан бошқасига кўчиб ўтиш қарорларига қандай таъсир қилиши;

солиқ юкининг тақсимланиши ва тенгсизлик-солиқ юкининг турли аҳоли гуруҳлари бўйича қандай тақсимланиши ва бу даромад даражаси ва тенгсизликка қандай таъсир қилиши;

мамлакатлар бўйлаб солиқ тизимларининг қиёсий таҳлили- иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий тенглик нуқтаи назаридан уларнинг кучли ва заиф томонларини баҳолаши ва шу кабилар.

2-гурӯҳ: Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва солиқ юки ўртасидаги боғлиқлик

Бунда:

солиқ юкининг ЯИМга таъсири –юқори, нормал ва паст солиқ юкининг белгиланиши ва бозор қоидаларига кўра, уларнинг солиқ тўловчиларга нисбатан тақсимланиши, шунингдек, солиқ юкининг даражасининг ЯИМни рағбатлантириши ёки камайишига олиб келувчи омилларнинг ўзаро таъсири таҳлили;

солиқ юки ва инвестицияларнинг ўзаро боғлиқлик таҳлили- миллий, худудий ва алоҳида олинган солиқ тўловчиларга жалб қилинган инвестицияларнинг солиқ базасига таъсири орқали солиқ юкига ижобий таъсирини таҳлил қилиш, бунда инвестицияларнинг турлари доирасидаги жалб қилинган капитал ҳажмининг маҳсулот реализациясини ошишига таъсир қилиши натижасида солиқ тушумларининг кўпайиши таҳлил қилиш;

солиқ эластиклиги ва ЯИМ ўзаро боғлиқлиги таҳлили- ЯИМ ва солиқларнинг эгилувчанлиги ўртасидаги коррелацион боғлиқ орқали солиқ юкининг ошишига ёки камайишига таъсири таҳлил қилинади.

3-гурӯҳ: Нархлар ва солиқ юки ўртасидаги боғлиқлик солиқларнинг товарлар ва хизматлар нархларига таъсири

маҳсулот таннархи ва солиқ юки ўртасидаги боғлиқлик- солиқ тўловчилар томонидан маҳсулот таннархига олиб бориладиган харажатлар динамикасининг солиқ тўловчининг солиқ юкига таъсирини таҳлили;

материал ва хом-ашёнинг нархи ўзгариши таҳлили- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида материал харажатларининг нархи орқали солиқ тушумларига таъсирини таҳлил қилиш ва шу кабилар.

Таъкидлаш лозимки, солиқ юки инвестициялар ва инновацияларга таъсир қилиши мумкин. Даромад ёки капитал қўйилмаларга нисбатан юқори солиқлар компанияларнинг ривожланишга сармоя киритиш рағбатларини камайтириши ва умумий ишлаб чиқаришни камайтириши мумкин, бу эса нархларга таъсир қилади, нархлар ва солиқ юки ўртасидаги муносабатлар мураккаб бўлиб, бир қанча омилларга боғлиқ. Солиқ юки, яъни фуқаролар ва корхоналар томонидан тўланадиган солиқларнинг умумий миқдори товарлар ва хизматлар нархига тўғридан-тўғри солиқлар ва нархлар, билвосита солиқлар ва нархлар: солиқ юки ва нархларнинг ўзгариши тарзида юз беради.

Солиқ юкининг умумий даражаси иқтисодий фаолият ва талабга таъсир қилиши мумкин. Агар солиқ юки жуда юқори бўлса, у истеъмолчиларнинг харид қобилиятини пасайтириши ва товар ва хизматларга бўлган умумий талабга таъсир қилади, аммо шуни таъкидлаш керакки, солиқ юкининг нархларга таъсири ҳар доим ҳам тўғридан-тўғри эмас ва бозор рақобати, умумий инфляция, талаб ва таклифнинг ўзгариши, талаб ва таклифнинг эгилувчанлиги даражаси каби бошқа омиллар билан мураккаблашиши мумкин.

Солиқ юкини оптималлаштириш масаласи юқорида бир неча марта такрорлаганимиздек, услубиёт билан боғлиқдир. Солиқ юкини аниқлаш услубиётига оид илмий таҳлилларни иккинчи бобнинг дастлабки бандларида келтириб ўтган эдик. Унда бу борада кўплаб илмий ёндошувлар, жумладан, республикамиз солиқ тизимида солиқ юкини аниқлашни такомиллаштириш бўйича ҳам таклифлар ишлаб чиқилганлигини келтириб ўтган эдик. Аммо, биз диссертацион тадқиқотларимиз доирасидаги таҳлилларимизга таянган ҳолда

шунини таъкидлаймизки, бугунги кунга қадар фойдаланиб келинаётган солиқ юкини аниқлаш ҳамда иқтисодчи олимлар томонидан тавсия этилган илмий-услубий тавсияларни янада такомиллаштиришга эҳтиёж мавжуддир. Шундан келиб чиққан ҳолда бу борадаги муаллифлик илмий-услубий ёндошувимизни илмий асослашга ҳаракат қиламиз.

Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги 1-сон қарори билан тасдиқланган “Солиқ хавфини бошқариш, солиқ хавфи мавжуд солиқ тўловчиларни (солиқ агентларини) аниқлаш ва уларни солиқ хавфи даражаси бўйича тоифалаш тартиби тўғрисида НИЗОМ”да республикаимиз солиқ тизимида солиқ юкини аниқлашнинг ушбу услубияти келтирилган бўлиб, бу расмий услубиёт ҳисобланади, яъни:

$$B = T \times 100\% / In$$

Бунда:

B — солиқ юки;

T — солиқ даври давомида тўланиши лозим бўлган солиқлар суммаси;

In — солиқ даврида товарларни (хизматларни) сотишдан тушган даромад.

Мазкур солиқ юки кўрсаткичи иқтисодий фаолият турлари бўйича аниқланиши белгиланган бўлиб, Низомда келтирилганидек, иқтисодий фаолият турлари бўйича ўртача солиқ юки кўрсаткичи Давлат солиқ кўмитасининг расмий веб-сайтида ҳар йили эълон қилиниб борилиши лозим бўлади. Мазкур расмий услубиётнинг моҳиятига кўра, биринчидан иқтисодий фаолият турлари бўйича аниқлашга хизмат қилса, иккинчидан, бунда солиқ тўловчининг солиқ даврида тўлаши лозим бўлган солиқлар суммаси эътиборга олинади, яъни, ҳақиқий тўланган солиқлар эмас, балки солиқ даврида тўланиши лозим бўлган солиқлар суммаси асос қилиб олинади.

Аммо, шунини таъкидлаш лозимки, мазкур расмий услубиёт мутлоқ услубиёт ҳисобланади, умумий услубиёт қондасига кўра, мутлоқ услубиёт ҳар доим ҳам қўйилган масаланинг моҳиятини тўлароқ очиб бера олмайди, шу боисдан ҳам нисбий услубиётдан фойдаланиш тақозо этилади. Солиқ юки

бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган кўпгина олимлар таъкидлаганидек (бу ҳақда диссертациямизнинг 2 бобида келтириб ўтилган), солиқ юкини нисбий тартибда ҳам аниқлаш лозим бўлади. Нисбий солиқ юкини аниқлаш бўйича айрим муаллифлар (масалан, М.Алимарданов, Ш.Тураев, И.Ниёзметов)нинг ёндошувидан фарқли равишда биз солиқ юкини аниқлашнинг миллий иқтисодиёт ҳамда солиқ тўловчи миқёсидаги нисбий солиқ юкини аниқлаш услубиётимизни ишлаб чиқдик.

$$MI_{нсю} = \frac{СТ - (ИҚХ - МЖ - ММҚ - Й - ДБ + СИ + СҚ)}{МД} * 100 \quad (1)$$

Бу ерда:

$MI_{нсю}$ - миллий иқтисодиёт доирасидаги нисбий солиқ юки

СТ - солиқ тўловлари

ИҚХ - давлат бюджетидан иқтисодиётга қилинган харажатлар

МЖ - молиявий жарималар

ММҚ - мусодара қилинган мол-мулклар қиймати

Й - турли хил йиғимлар

ДБ - давлат божлари

СИ - солиқ имтиёзлари

СҚ - ундирилмай қолинган солиқ қарздорлиги

МД - Миллий даромад.

Миллий иқтисодиёт даражасида нисбий солиқ юкини аниқлашда биз томонимиздан таклиф этилаётган услубиётнинг моҳияти шундаки, реал солиқ юкини аниқлаш учун нисбий кўрсаткичлар асосида аниқлаш лозим бўлади. Фикримизча, умумий солиқ юки услубиётидаги каби жами тўланган солиқлар суммасини барчасини солиқ юкини аниқлашда мутлоқ кўрсаткич қилиб олиш реал солиқ юкини ифода олмайди, шу боисдан, айрим кўрсаткичларни, жумладан, давлат бюджетидан иқтисодиётга қилинган харажатларни чегириш аслида тўланган солиқ суммаси солиқ тўловчилар ихтиёрида янада қайтиб боришини англатади, молиявий жарималар ҳам солиқ тўловчиларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади, шу боисдан ушбу кўрсаткич ҳам чегириш ўз моҳиятига эга бўлади, яъники, бу кўрсаткич мажбурий характерга эга эмас,

кашонки, солиқ қонунчилиги бузилсагина қўлланилади, мусодара қилинган мол-мулклар қиймати ва давлат божлари кўрсаткичлари ҳам молиявий жарималар сингари моҳиятга эга, солиқ имтиёзлари ҳамда ундирилмай қолинган солиқ қарздорлиги кўрсаткичларини эса, аксинча солиқ юки суммасига қўшиш мақсадга мувофиқ, сабаби бу кўрсаткичлар доирасидаги тегишлича солиқ суммалари давлат бюджетига келиб тушиши ва ҳақиқий солиқ юкини ифодалаш керак бўлади, шу боисдан ушбуларни солиқ юки кўрсаткичи сифатида олиш иқтисодий ва мантиқий жиҳатдан тўғри бўлади деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари ушбу кўрсаткичларни ЯИМга эмас, балки миллий даромад суммасига бўлиш лозим, сабаби ЯИМ ичида қилинган харажатлар ҳам бўлади, солиқ юкини аниқлашда ЯИМдан фойдаланиш пеал солиқ юкини кўрсатиб бера олмайди, шу сабабли қилинган харажатларни ўзида акс эттирмайдиган ва миллий иқтисодиёт доирасидаги даромадни ифодалайдиган кўрсаткич-миллий даромад (МД)дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Албатта миллий иқтисодиёт доирасидаги умумий ва нисбий солиқ юкини аниқлаш мамлакат миқёсидаги солиқ юкини аниқлашга ва бу борадаги давлатнинг солиқ сиёсатини ишлаб чиқишга хизмат қилади, аммо, солиқ юки кимнинг гарданига тушади? Албатта солиқ тўловчининг зиммасида бўлади, шу боисдан фикримизча миллий иқтисодиёт даражасидаги солиқ юкининг нисбий шаклини солиқ тўловчилар кесимида ҳам аниқлаш услубий жиҳатдан тўғри бўлади деб ҳисоблаймиз ва уни қуйидагича аниқлашни таклиф этамиз:

$$K_{нсю} = (ТС-СИМ-ТСҚ+РТСС-ТМЖ) /ЖД *100 (2)$$

Бу ерда:

$K_{нсю}$ –корхонанинг нисбий солиқ юки

ТС-тўланган солиқлар

СИМ- самарасиз фойдаланилган солиқ имтиёзи суммаси

ТСҚ-тўланмаган солиқ қарздорлик суммаси

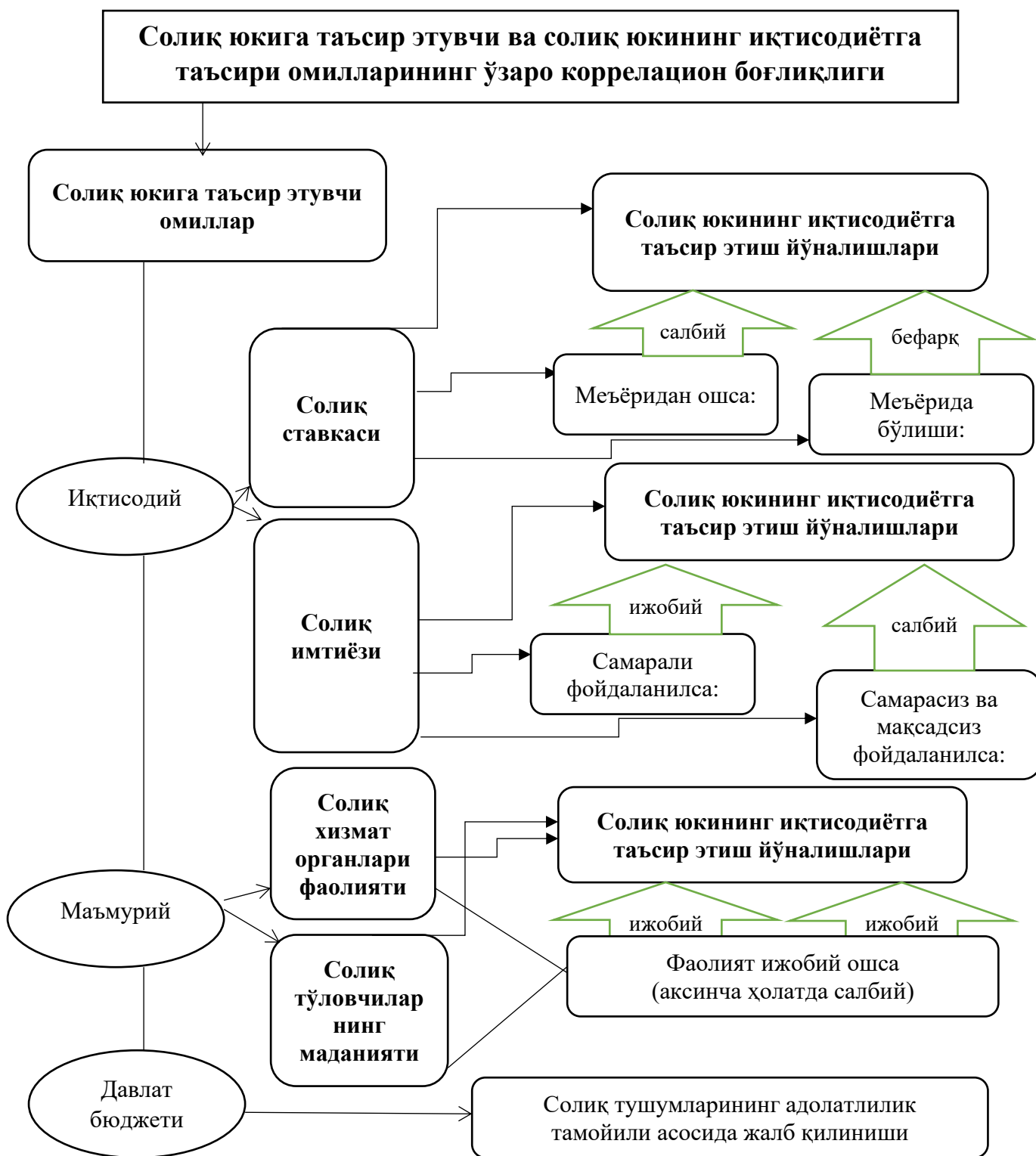
РТСС- базис даврига нисбатан маҳсулот реализацияси ҳисобига тўғри келадиган солиқ тушумининг ошиши

ТМЖ -тўланган молиявий жарималар

ЖД-жами даромад

Биз томонимиздан корхоналар миқёсидаги нисбий солиқ юкини аниқлашнинг ушбу услубиётининг моҳияти шундан иборатки, юқорида келтириб ўтилган миллий иқтисодиёт доирасидаги каби нисбий солиқ юки кўрсаткичи корхоналар зиммасидаги реал солиқ юкини тўлиқ ифодалашга хизмат қилади, чунки, корхонанинг қанча солиқ тўлаганлигини ўзи билан аниқлаш реал ҳолатни кўрсата олмайди. Масалан олайлик, самарасиз фойдаланилган солиқ имтиёзи суммаси, тўланмаган солиқ қарздорлик суммаси, тўланган молиявий жарималар кабилар аслида солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятига боғлиқ бўлади ва уларни солиқ юкини аниқлашда тўланган солиқ суммасидан чегириб ташлаган ҳолда аниқлаш керак бўлади, албатта бу кўрсаткичлар солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг пастроқ кўрсаткичларда бўлишини ифодалайди ва айрим солиқ тўловчилар даъво қиладиганидек, уларнинг зиммасидаги аниқ солиқ юкини кўрсатиб беради ва солиқларнинг адолатлилик тамойили қўлланилиши кўрсатиб туради.

Қайд этиш жоизки, солиқ юкини оптималлаштириш масаласида энг қийин ва нозик жиҳатлардан, қолаверса, аксарият давлатларидаги каби Ўзбекистон солиқ сиёсатида ҳам энг долзарб муаммолардан бири бу-солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларини ўзаро тенг боғлиқликда кўриб чиқиш ва унинг оқибатида солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини оптималлигини таъминлаш муаммосидир. Аслида бу ҳақда юқорида айтиб ўтилганидек, солиқ сиёсатининг ўзагини ташкил этади. Шулардан келиб чиққан ҳолда бу борадаги айрим илмий таклифларимизни илмий асосини келтиришга ҳарақат қиламиз:

3.3-расм. Солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро корреляцион боғлиқлиги⁶⁶

Юқорида келтирилаётган 3.3-расмдан кўриш мумкинки, солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро

⁶⁶ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

коррелацион боғлиқлиги икки хил тартибда юзага чиқади. Бу иқтисодий ва маъмурий шаклда мавжуд бўладиган солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири солиқ ставкаси ва имтиёзларининг ўзаро кесишмаси тарзида юз беради. Мазкур коррелацион боғлиқ орқали давлат солиқ сиёсатидаги солиқ юки билан боғлиқ тактикаларнинг турли хил таъсири охир оқибатида солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири ижобий ва салбий тарзда бўлади. Мазкур боғлиқликнинг ҳолати шундан далолат берадики, давлат солиқ юкининг таъсири баҳолаб бориш орқали солиқ тизимидаги ислохотларнинг самарасини ўлчаш имконини беради ва уларнинг таъсири давлат бюджетини адолатли солиқ тамойилини қўллаш орқали даромадларни максимал шакллантиришни таъминлашга хизмат қилиши лозим бўлади, мана шу шарт бажарилган ҳолатдагина солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро коррелацион боғлиқлиги тўғри респектда бўлади, буни эса давлатнинг солиқ сиёсатида ўз аксини топиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Давлат солиқ сиёсатида солиқ тўловчилар зиммасида солиқ юкини нотекис тақсимланишга олиб келаётган ва бу борада жуда кўплаб бахсларга сабаб бўлаётган ҚҚС бўйича солиқ ставкасини бир мунча (3 фоизга тушириш амалдаги ставкадан) ва у билан боғлиқ айрим солиқ имтиёзларини самаралиги жиҳатдан қайтадан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Яъни, 2023 йилги солиқ Концепциясида ҚҚС ставкасини амалдаги 15 %дан 12 %га пасайтириш ҳисобига солиқ юкини камайтиришга эришиш, шунингдек, нархларнинг барқарорлиги таъминлаш ҳамда аҳоли ва бизнес ихтиёрида қолиши мумкин бўлган 7 трлн.сўм маблағнинг уларнинг харид қилиш қобилятининг ошишига олиб келишни таъминлашга эришиш мумкин. Бу ерда давлат бюджети доирасида ўртача 14 трлн.сўмлик молиявий йўқотиш ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг кескин камайишини айрим солиқ имтиёзларини бекор қилиш эвасига оптималлаштириш мумкин.

Яъни, 2023 йилги солиқ Концепциясида даромади 1 млрд.сўмдан ошган солиқ тўловчилар даромад ошган ойнинг кейинги ойидан бошлаб ҚҚС

тўлашга ўтади даган тартибни жами даромади 1 млрд.сўмдан ошган айланма амалга оширилган пайтдан бошлаб ҚҚС тўловига ўтишини белгилаш эвазига ўртача ҳисобда 173 млрд.сўмлик; ҚҚС бўйича аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиб, ижтимоий кўмакга мухтож аҳоли қатлами ва бошқа ижтимоий реестрга киритилган шахслар учун “Cashback” механизми орқали товар ва хизматларни сотиб олишдаги ҚҚС суммасини қоплаб бериш амалиётини жорий этиш доирасида 1 364,6 млрд.сўмлик бюджет йўқотишини қоплаш; солиқ тўловчи томонидан 90 кун ичида ҚҚСни бюджетга тўланмаган тақдирда, ҳисобга олинадиган солиқ суммасига тузатиш киритиш ҳамда ҳисобга олишдан чиқариб ташлаш ҳисобига давлат бюджетига қўшимча 720 млрд.сўмлик молиявий маблағни жалб этиш (йўқотишни қоплаш); амалдаги Солиқ кодексига асосан ҚҚС тўловчилар фаолият тури билан боғлиқ ҳолда сотиб олинган автомобиллар, мотоцикллар, вертолётлар, моторли қайиқлар, ҳаво кемалари, шунингдек, бошқа турдаги автото-транспорт воситаларининг ҚҚС суммасини ҳисобга олиш ҳуқуқига эга деган нормани ҚҚС суммасини ҳисобга олиш ҳуқуқига эгаслиги нормасига алмаштириш ҳисобига давлат бюджетига 280 млрд.сўмлик қўшимча маблағ жалб этиш орқали солиқ ставкасини пасайтириш ва самарасиз солиқ имтиёзларини қайта кўриб чиқиш асосида солиқ юкини оптималлаштириш фикримизча солиқ тўловчилар ва истеъмолчилар зиммасидаги солиқ юкини оптимал белгилаш имкониятини беради.

Солиқ юкини оптимал белгилаш борасидаги яна бир муҳим муаммолар йўналиши бу солиқ объектларига тортиладиган иқтисодий жараён ва ҳолатларни солиқларнинг адолатлилик тамойили асосида солиқ муносабатлари нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ҳисобланади. Тадқиқот ишимиз доирасида амалга оширган илмий таҳлилларимизнинг хулосалари ва айрим ҳисоб-китобларимизга асосан қуйидаги таклифларимизни ишлаб чиқдик.

Биринчидан, акциз солиғи ҳам солиқ юкини оптималлаштиришда муҳим роль ўйнайдиган солиқ турларидан бири бўлганлиги сабабли, ушбу

солиқ тури бўйича бензин ва дизель ёқилғисини охирги истеъмолчиларга сотадиган шахслар учун акциз солиғини бекор қилиб, уни тўлаш мажбуриятини ушбу нефт маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларга юклаш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, бензин ва дизель ёқилғиси ишлаб чиқарувчилар томонидан тўланадиган акциз солиғи ставкасини бензин учун 275 минг сўм ва дизель учун 264 минг сўм, ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотнинг бир тоннаси учун 750 минг сўмгача ошириш (*ягона ставка*) мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки, таклиф этилаётган тадбирлар акциз солиғи маъмурчилигини такомиллаштириш ва кичик бизнес субъектларининг солиқ мажбуриятларини бажариш харажатларини камайтиришга олиб келади.

Таклиф этилаётган тадбирларнинг қабул қилиниши акциз солиғи турларини бюджет даромадларига салбий таъсир кўрсатмасдан унификация қилиш имконини беради. 2022 йилнинг биринчи ярмида ёқилғи қуйиш шохобчаси томонидан тўланган акциз солиғи 1,5 трлн. сўм, нефт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар эса 255 млрд. сўмни ташкил қилади, бу эса, давлат бюджетига қўшимча 63,0 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмайди.

Иккинчидан, юридик шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи доирасида солиқ кодексига асосан темир йўллар, магистраль қувурлар, алоқа линиялари ва электр узатиш линиялари, Ҳукумат консервация қилиш тўғрисидаги қарорига асосан кўчмас мулк объектлари учун мол-мулк солиғи ставкаси 0,5 фоиз миқдорида белгиланган бўлиб, фикримизча, мазкур объектлар учун мол-мулк солиғи ставкасини 0,5% дан 0,8% гача ошириш солиқ юкини оптималлаштиришга хизмат қилади. Юридик шахсларнинг мол-мулк солиғи ставкасини ушбу объектлар учун индексация қилиш унинг ҳажмини йиллик инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда асосий ставка даражасига етказиш ва тенг солиққа тортиш шартларини яратиш учун зарурдир, бунинг оқибатида давлат бюджетига қўшимча 149,7 млрд.сўмлик

маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмайди.

Учинчидан, юридик шахслардан олинадиган ер солиғи доирасида солиқ юкини ҳам оптималлаштириш тақозо этилади. Таҳлилларимизнинг кўрсатишича, бугунги кунда солиқ кодексига асосан қишлоқ хўжалиги ерлари учун ер солиғининг солиқ солинадиган базаси ернинг норматив қиймати ҳисобланади ва қишлоқ хўжалиги ерларининг солиқ ставкаси ер норматив қийматининг 0,95 фоизи миқдорида белгиланган. Таҳлиллар бу нормани бироз ўзгартиришни тақозо этмоқда. Таклифимизча, солиқ ставкасини сақлаб қолиш, шу билан бирга қишлоқ хўжалиги ерларининг 1 гектарига ҳисобланган ер солиғи қуйидаги миқдорлардан кам бўлмаслиги тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқдир:

- суғориладиган ерлар учун — 1 БҲМ (300 минг.сўм);
- суғорилмайдиган ерлар учун — БҲМнинг 1% (3 минг сўм).

Чунки, бугунги кунда 92,2 минг солиқ тўловчи қишлоқ хўжалиги ерлари учун ер солиғини тўлайди. Бундай солиқ тўловчиларнинг ҳисобланган солиқ суммаси 619,5 млрд.сўмни ёки ер солиғи бўйича жами ҳисобланган сумманинг 20 фоизини ташкил этади. Шу билан бирга, 1 га суғориладиган ерлар учун ҳисобланган солиқнинг ўртача миқдори 176,2 минг сўмни, суғорилмайдиганлар учун эса 1,3 минг сўмни ташкил этади. Мазкур таклифнинг жорий этилиши ҳисобларимизга кўра давлат бюджетига қўшимча 449,2 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмайди.

Тўртинчидан, айланмадан олинадиган солиқ (АОС) бўйича ҳам бугунги кунда солиқ юкининг тақсимланиши мазкур солиқ бўйича солиқ юкининг оптималлигини таъминлашга айрим тўсқинликларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, солиқ кодексига асосан солиқ тўловчилар учун фаолият тури ва уни амалга ошириш жойига қараб 22 турдаги АОС ставкалари белгиланган. Мазкур солиқ ставкаларининг солиқ юкига таъсири юзасидан

таҳлилларимиздан келиб чиқиб уни белгилаш юзасидан 3 та вариантни таклиф этамиз.

1-вариант. АОСнинг ягона ставкасини 3 фоиз қилиб белгилаш. Шу билан бирга, мазкур унификация доирасида чекка ҳудудларда фаолият кўрсатаётган АОС тўловчилар учун 1 фоизлик имтиёзли ставкани сақлаб қолиш.

2-вариант. АОСнинг ягона ставкасини 2 фоиз қилиб белгилаш. Шу билан бирга, ойига тўланадиган солиқ суммаси (*фермер хўжаликлари бундан мустасно*) Тошкент шаҳрида 3 БҲМ (*900 минг*) дан, Нукус ва вилоят марказларида – 2 БҲМ (*600 минг*), бошқа аҳоли яшаш пунктларида – 1 БҲМ (*300 минг*) кам бўлмаслигини белгилаш.

3-вариант. АОСнинг ягона ставкасини 3 фоиз қилиб белгилаш. Шу билан бирга, АОС тўловчиларга қатъий йиллик 30 млн.сўм тўлаш ҳуқуқини бериш. Бунда, улар томонидан товарларни кирим қилиниши бўйича битимларга солиқ назорати татбиқ этилмайди.

Шу билан бирга, ихтиёрий ёки мажбурий равишда ҚҚС тўлашга ўтишда бундай солиқ тўловчиларга қолдиқ товарлар бўйича ҚҚСни қоплаш ҳуқуқи берилмайди. АОС бўйича турли солиқ ставкаларининг мавжудлиги алоҳида ҳисоб юритиш зарурлиги туфайли вақт ва молиявий харажатларнинг ошишига олиб келади.

Шу билан бирга, таҳлилларга кўра, АОС 368,9 минг солиқ тўловчидан 171,3 мингтаси ёки 46,4% ўз даромадларини солиқ ҳисоботларида кўрсатмаслиги ва 23,2 мингтаси ёки 13,7% ойига солиқни 1 БҲМдан ошмайдиган миқдорда тўлашлари аниқланди. Ҳиндистон ва Латвия каби мамлакатларнинг тажрибасида ягона айланмадан олинадиган солиқ ставкаси 8% ва 9% мавжуд. Буюк Британия, Швейцария ва Сингапур каби мамлакатларда айланмадан олинадиган солиқ мавжуд эмас.

Бундан ташқари мазкур солиқ бўйича яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан қатъий белгиланган миқдорда ёки декларация асосида тўланадиган жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини бекор қилиш мақсадга

мувофиқ, ушбу солиқ ўрнига яқка тартибдаги тадбиркорлар айланма солиғи ёки ҚҚС ва фойда солиқларини тўлашни танлашлари керак бўлади. Биз томонимиздан АОС бўйича солиқ ставкаларини оптималлаштириш ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини 342 млрд.сўмга камайтиришга олиб келади ва солиқ юкини оптималлиги таъминланади.

Юқорида биз томонимиздан илмий таҳлилларга асосланган солиқ юкини оптималлаштиришга қаратилган илмий таклифларимиз бугунги кунда мамлакатимизда иқтисодий соҳада, жумладан, солиқ тизимидаги ислохотларнинг ижобий жиҳатдан амалга оширилишида ўзининг илмий-амалий аҳамиятига эга бўлиб, ушбу таклифларимиз 2023 йилги Ўзбекистоннинг бюджет-солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда амалий жиҳатдан жорий этилганлиги билан аҳамиятлидир.

3-боб бўйича хулоса

Тадқиқот ишимизнинг мазкур боби бўйича амалга оширган илмий тадқиқотларнинг умумий хулосалари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

Оптимал солиқ юкини белгилашда давлат иккита муҳим масаланинг ечимини ўзаро уйғун қараш лозим. Булар бир томондан давлатнинг функцияларини оптимал тарзда бажариши учун керак бўладиган молиявий маблағларни жалб қилиш имкониятини берувчи солиққа оид сиёсатни ишлаб чиқиш ва юритиш, бошқа томондан солиқ тўловчиларни адолатли солиққа тортиш асносида уларнинг иқтисодий фаолиятини чеклаб қўймасликни таъминлайдиган мутадил солиқ сиёсатини амалга оширишни тақозо этади.

Солиқ юки ҳажмига нисбатан адолатли қарашнинг етарли эмаслиги солиқ юкини адолатли баҳолашга тўсқинлик қилаётган муаммолардан биридир. Бу ерда солиқ юки тушунчаси нисбий характерга эга эканлиги ва солиқларнинг адолатлилик тамойилинини ўзида ифодаланишини эътиборга олиш зарур бўлади.

Солиқ юкини оптимал белгилаш ва уни аниқлашдаги яна бир долзарб муаммолардан бири сифатида давлат солиқ сиёсатида солиқ юкини

белгилашда ижтимоий инструментлардан кўра молиявий инструментларга устуворлик берилишини келтириб ўтиш мумкин.

Бугунги кунда республикамиз солиқ тизимида солиқ юкига таъсир этувчи омилларнинг етарлича баҳоланмаслиги ва унинг методологиясининг такомиллашмаганлиги ҳам бу борадаги долзарб илмий-амалий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Тадқиқот иши натижалари доирасида ишлаб чиқилган солиқ юкини оптимал таҳлил қилиш услубиёти солиқ тизимида макро ва микро даражада солиқ юкини оптималлаштиришга қаратилган давлатнинг солиқ сиёсатида тегишли қарорлар қабул қилиш ва илмий хулосалар тайёрлашда методологик асос сифатида солиқ юкини оптималлаштиришнинг илмий-амалий йўналишларини белгилашга хизмат қилади.

Бизнинг фикримизча миллий иқтисодиёт даражасида нисбий солиқ юкини аниқлашда биз томонимиздан таклиф этилаётган услубиётнинг моҳияти шундаки, реал солиқ юкини аниқлаш учун нисбий кўрсаткичлар асосида аниқлаш лозим бўлади. Фикримизча, умумий солиқ юки услубиётидаги каби жами тўланган солиқлар суммасини барчасини солиқ юкини аниқлашда мутлоқ кўрсаткич қилиб олиш реал солиқ юкини ифода олмайди, шу боисдан, айрим кўрсаткичларни, жумладан, давлат бюджетидан иқтисодиётга қилинган харажатларни чегириш аслида тўланган солиқ суммаси солиқ тўловчилар ихтиёрида янада қайтиб боришини англатади, молиявий жарималар ҳам солиқ тўловчиларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади, шу боисдан ушбу кўрсаткич ҳам чегириш ўз моҳиятига эга бўлади, яъники, бу кўрсаткич мажбурий характерга эга эмас, қачонки, солиқ қонунчилиги бузилсагина қўлланилади, мусодара қилинган мол-мулклар қиймати ва давлат божлари кўрсаткичлари ҳам молиявий жарималар сингари моҳиятга эга, солиқ имтиёзлари ҳамда ундирилмай қолинган солиқ қарздорлиги кўрсаткичларини эса, аксинча солиқ юки суммасига кўшиш мақсадга мувофиқ, сабаби бу кўрсаткичлар доирасидаги тегишлича солиқ суммалари давлат бюджетига келиб тушиши ва ҳақиқий солиқ юкини ифодалаши керак бўлади, шу боисдан

ушбуларни солиқ юки кўрсаткичи сифатида олиш иқтисодий ва мантиқий жихатдан тўғри бўлади деб ҳисоблаймиз.

Тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро корреляцион боғлиқлигининг ҳолати шундан далолат берадики, давлат солиқ юкининг таъсири баҳолаб бориш орқали солиқ тизимидаги ислохотларнинг самарасини ўлчаш имконини беради ва уларнинг таъсири давлат бюджетини адолатли солиқ тамойилини қўллаш орқали даромадларни максимал шакллантиришни таъминлашга хизмат қилиши лозим бўлади, мана шу шарт бажарилган ҳолатдагина солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро корреляцион боғлиқлиги тўғри респектда бўлади, буни эса давлатнинг солиқ сиёсатида ўз аксини топиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

ХУЛОСА

Тадқиқот ишмизни амалга ошириш якуни доирасида бир қатор илмий хулосалар чиқаришга ҳамда тадқиқот объекти кесимида айрим муаммоларнинг ечимларига қаратилган айрим илмий таклифларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлинди:

Солиқ юки биринчидан, жамият аъзолалари зиммасига юклатилган молиявий мажбуриятни англатади, иккинчидан, солиқ категориясининг ўзи моҳиятан ҳам солиқ юкини ифодалайди, учинчидан, муаян давр мобайнида жамиятда яратилган қийматнинг жамият аъзолари ўртасида қайта тақсимланишини тавсифлайди, тўртинчидан, иқтисодий муносабатларда янгидан яратилган қийматнинг ижтимоийлашувини таъминлайди, бешинчидан, солиқ юки аслида жамиятдаги ишлаб чиқариш субъектлари ва мулк ҳамда даромадга эга бўлган жисмоний шахсларнинг жамиятга давлат томонидан кўрсатилаётган ижтимоий ва молиявий хизматларини молиялаштиришдаги улушини англатади, олтинчидан эса, давлатнинг ижтимоий ва молиявий хизматлари ким қанча фойдаланган бўлса, ана шу миқдорда (ҳажмда) молиявий мажбурият олмаслиги ёки тескари ҳолатда бўлишини кўрсатиб беради ва шу орқали ижтимоий-иқтисодий қайта тақсимланишлар мавжудлигини кўрсатади.

Солиқ юки тақсимот муносабатлари билан корреляцияси тўғри-тўғри ва билвосита тарзида мавжуд бўлади. Тўғридан тўғри тарзида эса, ялпи ички маҳсулотнинг бир қисмининг давлатнинг молиявий маблағларини шакллантириш мақсадида қайта тақсимланиши жараёни солиқ юкини юзага келтиради ва унинг миқдори давлатнинг солиқ сиёсатидан келиб чиқиб аниқланади. Билвосита боғлиқлиги эса, солиқ юкининг ўзи ичида ижтимоий хизматлари истеъмол этувчи соҳага йўналтирилган маблағлардан меҳнат ҳақи тарзидаги даромадлари ҳам солиқ юки сифатида қаралади.

Умумий тарзда солиқ юкини аниқлаш деганда, аслида жамият аъзоларининг иқтисодий фаолиятида топган янгидан яратган қиймати (даромади)ни қанчасини давлат ихтиёрига жалб қилинишини ҳал қилиш

масаласи тушунилади. Аммо, давлатнинг молиявий маблағларга эҳтиёжи чексиз бу объектив-иқтисодий қонуниятдир. Солиқ юки ҳам солиқлар сингари эквивалентсизликка эгадир, яъни, кимга қанча солиқ юки белгиланса, унинг эвазига шунча миқдорда давлатнинг ижтимоий манфаатлар олмаслиги ёки умуман солиқ юки тушмаган индивидлар давлатнинг аксинча, кўпроқ ижтимоий хизматларни истеъмол қилиши мумкин ва шу орқали солиқ юкининг ижтимоий хизматларга билан тўлиқ таъминланмаслиги рўй бериб туради ва бу жамиятни иқтисодий жиҳатдан бошқаришда муҳим дастак ҳам ҳисобланади.

Солиқ юкининг иқтисодиётга яқиний таъсири солиқларнинг ҳажми, уларнинг тузилиши, маъмурий самарадорлиги, истеъмол, даромад ва мулк солиғи ўртасидаги муносабатлар, шунингдек, давлатнинг умумий иқтисодий ва ижтимоий сиёсати каби кўплаб омилларга боғлиқ. Шунини таъкидлаш керакки, солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири ҳар хил турдаги солиқлар, уларнинг ставкалари, ундириш усуллари, умумий иқтисодий вазият ва бошқа кўплаб омилларнинг комбинациясига боғлиқ.

Илмий тадқиқот услубиётига асосланган ҳолда бизга қадар солиқ юки муаммосига бағишланган амалга оширилган тадқиқотлар қатори биз ҳам солиқ юкининг моҳиятига оид муаллифлик ёндошувимизни келтиришни лозим топдик. Шундан келиб чиққан ҳолда, *солиқ юки бу-* иқтисодий субъектларга тегишли бўлган даромад, фойда, мол-мулк, ер ва бошқа солиққа тортиладиган объектлар доирасида жамият манфаатлари учун уларнинг зиммасига юклатиладиган молиявий мажбуриятлар тушунилади. Чунки, моҳиятига кўра, солиқ юки аслида молиявий мажбуриятдир.

Тадқиқот иши доирасида ишлаб чиқилган “Солиқ юкини оптимал таҳлил қилиш услубиёти” макро ва микро даражада солиқ юкини таҳлил қилишда муҳим услубий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ушбу услубиётнинг асосий моҳияти шундан иборатки, бунда солиқ юки таҳлили макро ва микро даражада амалга оширилиб, унинг хулосалари ўзаро интеграциялашган ҳолда шакллантирилади, солиқ юкига таъсир этувчи

омилларни мазмунан ва шаклан боғлиқликда икки гуруҳга ажратган (солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар, иқтисодий ўсиш ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ бўлмаган омиллар ва солиқ маъмурчилиги билан боғлиқ омиллар)нинг таъсири таҳлил қилинган ҳолда илмий хулосалар олишга хизмат қилади, шунингдек, услубиётга кўра, таҳлил жараёнида қайси тадқиқот (таҳлил) усулларидан фойдаланиш лозимлиги ҳамда хулосалар чиқаришга имкон беради.

Миллий иқтисодиёт даражасида нисбий солиқ юкини аниқлашда биз томонимиздан таклиф этилаётган услубиётнинг моҳияти шундаки, реал солиқ юкини аниқлаш учун нисбий кўрсаткичлар асосида аниқлаш лозим бўлади. Фикримизча, умумий солиқ юки услубиётидаги каби жами тўланган солиқлар суммасини барчасини солиқ юкини аниқлашда мутлоқ кўрсаткич қилиб олиш реал солиқ юкини ифода олмайди, шу боисдан, айрим кўрсаткичларни, жумладан, давлат бюджетидан иқтисодиётга қилинган харажатлар, молиявий жарималарни солиқ тушумларидан чегириш, солиқ имтиёзлари ҳамда ундирилмай қолинган солиқ қарздорлиги кўрсаткичларини эса, аксинча солиқ юки суммасига кўшиш мақсадга мувофиқ, сабаби бу кўрсаткичлар доирасидаги тегишлича солиқ суммалари давлат бюджетига келиб тушиши ва ҳақиқий солиқ юкини ифодалаш керак бўлади.

Миллий иқтисодиёт даражасидаги солиқ юкининг нисбий шаклини солиқ тўловчилар кесимида ҳам аниқлаш услубий жиҳатдан тўғри бўлади деб ҳисоблаймиз. Ишлаб чиқилган корхонанинг нисбий солиқ юки услубиёти корхоналар зиммасидаги реал солиқ юкини тўлиқ ифодалашга хизмат қилади, чунки, корхонанинг қанча солиқ тўлаганлигини ўзи билан аниқлаш реал ҳолатни кўрсата олмайди. Чунки, самарасиз фойдаланилган солиқ имтиёзи суммаси, тўланмаган солиқ қарздорлик суммаси, тўланган молиявий жарималар кабилар аслида солиқ тўловчининг иқтисодий фаолиятига боғлиқ бўлади ва уларни солиқ юкини аниқлашда тўланган солиқ суммасидан чегириб ташлаган ҳолда аниқлаш керак бўлади, албатта бу кўрсаткичлар солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг пастроқ кўрсаткичларда бўлишини

ифодалайди ва айрим солиқ тўловчилар даъво қиладиганидек, уларнинг зиммасидаги аниқ солиқ юкини кўрсатиб беради ва солиқларнинг адолатлилик тамойили қўлланилиши кўрсатиб туради.

Тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро корреляцион боғлиқлигининг ҳолати шундан далолат берадики, давлат солиқ юкининг таъсири баҳолаб бориш орқали солиқ тизимидаги ислохотларнинг самарасини ўлчаш имконини беради ва уларнинг таъсири давлат бюджетини адолатли солиқ тамойилини қўллаш орқали даромадларни максимал шакллантиришни таъминлашга хизмат қилиши лозим бўлади, мана шу шарт бажарилган ҳолатдагина солиқ юкига таъсир этувчи ва солиқ юкининг иқтисодиётга таъсири омилларининг ўзаро корреляцион боғлиқлиги тўғри респектда бўлади, буни эса давлатнинг солиқ сиёсатида ўз аксини топиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Давлат солиқ сиёсатида солиқ тўловчилар зиммасида солиқ юкини нотекис тақсимланишга олиб келаётган ва бу борада жуда кўплаб бахсларга сабаб бўлаётган ҚҚС бўйича солиқ ставкасини бир мунча (3 фоизга тушириш амалдаги ставкадан) ва у билан боғлиқ айрим солиқ имтиёзларини самаралиги жиҳатдан қайтадан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Яъни, 2023 йилги солиқ Концепциясида ҚҚС ставкасини амалдаги 15 %дан 12 %га пасайтириш ҳисобига солиқ юкини камайтиришга эришиш, шунингдек, нархларнинг барқарорлиги таъминлаш ҳамда аҳоли ва бизнес ихтиёрида қолиши мумкин бўлган 7 трлн.сўм маблағнинг уларнинг харид қилиш қобилиятининг ошишига олиб келишни таъминлашга эришиш мумкин. Бу ерда давлат бюджети доирасида ўртача 14 трлн.сўмлик молиявий йўқотиш ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкининг кескин камайишини айрим солиқ имтиёзларини бекор қилиш эвасига оптималлаштиришга имкон беради.

Акциз солиғи ҳам солиқ юкини оптималлаштиришда муҳим роль ўйнайдиган солиқ турларидан бири бўлиб, мазкур солиқ бўйича таклиф этилаётган тадбирларнинг қабул қилиниши акциз солиғи турларини бюджет

даромадларига салбий таъсир кўрсатмасдан унификация қилиш имконини беради. 2022 йилнинг биринчи ярмида ёқилғи қуйиш шохобчаси томонидан тўланган акциз солиғи 1,5 трлн. сўм, нефт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар эса 255 млрд. сўмни ташкил қилади, бу эса, давлат бюджетига қўшимча 63,0 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмайди.

Юридик шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи доирасида солиқ кодексига асосан темир йўллар, магистраль қувурлар, алоқа линиялари ва электр узатиш линиялари, Ҳукумат консервация қилиш тўғрисидаги қарорига асосан кўчмас мулк объектлари учун мол-мулк солиғи ставкаси 0,5 фоиз миқдорда белгиланган бўлиб, фикримизча, мазкур объектлар учун мол-мулк солиғи ставкасини 0,5% дан 0,8% гача ошириш солиқ юкини оптималлаштиришга хизмат қилади. Юридик шахсларнинг мол-мулк солиғи ставкасини ушбу объектлар учун индексация қилиш унинг ҳажмини йиллик инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда асосий ставка даражасига етказиш ва тенг солиққа тортиш шартларини яратиш учун зарурдир, бунинг оқибатида давлат бюджетига қўшимча 149,7 млрд.сўмлик маблағ жалб этилиши ва солиқ тўловчилар зиммасига солиқ юкининг кескин ошишига олиб келмайди.

Айланмадан олинадиган солиқ (АОС) бўйича ҳам бугунги кунда солиқ юкининг тақсимланиши мазкур солиқ бўйича солиқ юкининг оптималлигини таъминлашга айрим тўсқинликларни келтириб чиқармоқда. Мазкур солиқ бўйича яқка тартибдаги тадбиркорлар томонидан қатъий белгиланган миқдорда ёки декларация асосида тўланадиган жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини бекор қилиш мақсадга мувофиқ, ушбу солиқ ўрнига яқка тартибдаги тадбиркорлар айланма солиғи ёки ҚҚС ва фойда солиқларини тўлашни танлашлари керак бўлади. Биз томонимиздан АОС бўйича солиқ ставкаларини оптималлаштириш ҳисобига солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юкини 342 млрд.сўмга камайтиришга олиб келади ва солиқ юкини оптималлиги таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

1.2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Ўзбекистон Республикаси 2019 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-599-сон Қонуни билан тасдиқланган.

1.3. Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси. Ўзбекистон Республикаси 2013 йил 26 декабрдаги ЎРҚ 360 сон Қонуни билан тасдиқланган.

1.4. Ўзбекистон Республикасининг 2022-йил 30-декабрдаги “Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2023 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-812-сон Қонуни.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармони.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Яширин иқтисодийётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сон фармони.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 30 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг “2022 йил учун Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида»ги қонуни ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-73-сон қарори.

1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 июлдаги ПФ-6029-сонли “Коронавирус пандемиясининг салбий таъсирини камайтириш учун аҳоли, тадбиркорлик субъектлари, умумий овқатланиш,

савдо ва хизматлар соҳасини қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.

1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 майдаги ПФ-5996-сонли “Коронавирус пандемияси даврида аҳоли ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 апрелдаги ПФ-5986-сон “Коронавирус пандемияси даврида аҳоли ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони

1.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 апрелдаги ПФ-5978-сон “Коронавирус пандемияси даврида аҳоли, иқтисодиёт тармоқлари ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

1.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 мартдаги ПФ-5969-сон “Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

1.13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги ПФ-5468-сонли “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”ги Фармони.

1.14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 июлдаги ПФ-5116-сонли “Солиқ маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.

1.15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 июлдаги ПҚ-4389-сонли “Солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори.

1.16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 декабрдаги ПҚ-4086-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилги асосий

макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари ҳамда 2020–2021 йилларга бюджет мўлжаллари тўғрисида”ги Қарори.

1.17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 31 майдаги ПҚ-3756-сонли “Имтиёзлар ва преференциялар бериш тартибини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

1.18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги ПҚ-3454-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.

1.19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 24 декабрдаги ПҚ-1449-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.

1.20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 7 январдаги 1-сон «Солиқ хавфини бошқариш, солиқ хавфи мавжуд солиқ тўловчиларни (солиқ агентларини) аниқлаш ва солиқ текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида»ги Қарори.

1.21. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 17 апрелдаги 320-сон Қарори билан тасдиқланган.

1.22. Кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 29 декабрдаги 1060-сонли Қарори билан тасдиқланган.

1.23. Ўзбекистон Республикасининг “2021 йил учун Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тўғрисида”ги Қонуни лойиҳаси ва 2021 йил учун Бюджетнома бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг Хулосаси.

1.24. “Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетларининг 2020 йилдаги ижроси тўғрисида”ги ҳисобот бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг Хулосаси.

1. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

2.1. Agrawal, A, C Rosell and T Simcoe (2020), “Tax Credits and Small Firm R&D Spending”, American Economic Journal: Economic Policy 12(2): 1-21;

2.2. Silvia Appelt, Matej Bajgar, Chiara Criscuolo, Fernando Galindo-Rueda. “Effectiveness of R&D tax incentives in OECD economies” 14 October 2020;

2.3. Appelt, S, M Bajgar, C Criscuolo and F Galindo-Rueda (2020), “The effects of R&D tax incentives and their role in the innovation policy mix: Findings from the OECD microBeRD project, 2016-19”,

2.4. OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 92, OECD Publishing, Paris.,

2.5. Куликова Татьяна Вениаминовна. Инструменты планирования налоговой нагрузки хозяйствующих субъектов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново 2004. С. 20.,

2.6. Гофтман Анна Павловна. Методика оценки налоговой нагрузки предприятий малого бизнеса в границах «налогового коридора». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново-2008. С.24.,

2.7. Усовецкий Артем Анатольевич. Методы оптимизации налоговой нагрузки предприятий (на примере налога на добавленную стоимость). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2003. С. 11.,

2.8. Лазутина Дарья Васильевна. Налоговая нагрузка и методы её расчета. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тюмень – 2005. 25. С.,

2.9. Комарова Елена Ивановна. Налоговая нагрузка на экономику региона в условиях развития налоговой системы Российской Федерации.

Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Оренбург-2007. 11с.

2.10. Рогожин Антон Николаевич. Налоговая нагрузка в системе налоговой политики государства и организаций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Саратов – 2012. с 12.,

2.11. Балацкий Е. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности//МЭиМО.-М.: 1997.- №11.стр.31-43.,

2.12. Мэнкью Н.Г.Принципы экономики.– СПб.: Питер Ком,1999., - с.356.,

2.13. Петти У. Трактат о налогах и сборах. Слово мудрым. Разное о деньгах. – М.: Ось-89, 1997., - с.346.,

2.14. Рикардо Д. Начала политической экономии и налоговогообложения. Сочинения, том I. Государственное издательство политической литературы.,

2.15. Белостоцкая В.А. Системный подход к измерению налоговой нагрузки//–М.: Финансы.,2003. – №3.-с.36-37.,

2.16. Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты//–М.: Финансы. 1998., №9.–с.30-32.,

2.17. Титов В.В. Влияние налоговой системы на эффективность деятельности предприятия.//–М.: Финансы. 2006.-№2.-с.42-46.,

2.18. Черник Д.Г., Налоги.4ое издание – М.: Финансы и статистика, 2000., - с. 430.

2.19. Маликов Т. “Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари”. Т.: Академия нашри. 2002 й.,

2.20. Адизов Санжар Рашидович. Солиқ юкининг макроиктисодий кўрсаткичларга таъсири моделлаштириш. 08.00.06-Эконометрика ва статистика ихтисослиги иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd)илмий автореферати. Тошкент-2018. 25 б.,

2.21. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти.-Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 й 19-б.,

2.22. Гайбуллаев Орзумрад Зиядуллаевич. Солиқ юкини баҳолашни такомиллаштириш. 08.00.07-молия, пул муомаласи ва кредит ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент-2004. 24.б.,

2.23. Тураев Ш.Ш. “Иқтисодиётда солиқ юкини оптималлаштириш йўналишлари”. и.ф.д. учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.-2021 й,

2.24. Хотамов К.Р. “Билвосита солиқлар ҳисоби, таҳлили ва аудитини такомиллаштириш” диссертация и.ф.д., Т.: 2016 й.136 б.,

2.25. Санакулова Б.Р. “Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш орқали иқтисодий ўсишини таъминлаш” д.д. Т.:2016 й. 120 б.,

2.26. Санакулова Б.Р., Бозоров Қ.Т., Адизов С.Р. Солиқ юки таҳлили. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисодиёт нашриёти. 2017-323.б.,

2.27. Юлдашев О.Т. Ўзбекистон республикасида солиқ имтиёзларини такомиллаштириш йўналишлари и.ф.н. диссертацияси, Т.: 2011 й. 22 бет.,

2.28. Қурбонов З.Н. “Солиқ ҳисоби ва аудитининг назарий ва методологик асослари” дис. И.ф.д. Тошкент:. БМА, 2008. 272 б.,

2.29. Исроилов Б.И. “Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари ”. Диссертация и.ф.д., Самарқанд-2006.,

2.30. Исаев Ф.И. Солиқ таҳлили: назария ва амалиёт. Монография. Т.: “IQTISODIYOT”. 2022 йил. 150 бет.,

2.31. Нормурзаев У.Х. Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги: назария, методология ва амалиёт. Дисс. автореферати. – Т., 2022. - 22 б.

2.32. Раджапов У. “Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини такомиллаштириш” и.ф.н. илмий даражаси олиш учун ёзилган дисс. Автореферати.-Т:-2006. 9-б.

2.33. Куликова Татьяна Вениаминовна. Инструменты планирования налоговой нагрузки хозяйствующих субъектов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново 2004. С. 20.

2.34. Гофтман Анна Павловна. Методика оценки налоговой нагрузки предприятий малого бизнеса в границах «налогового коридора». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново-2008. С.24.

2.35. Лазутина Дарья Васильевна. Налоговая нагрузка и методы её расчета. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Тюмень – 2005. 25. С.

2.36. Тўхсанов Қудратилло Нозимович. Корхоналар фаолиятини ривожлантиришни солиқ механизми орқали рағбатлантириш масалалари. "IQTISODIYOT VA TURIZM" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali №6(8) 2022.

2.37. Султанова Соня Махмудовна. GOSPODARKA I INNOWACJE. Volume: 22|2022. Корхона молиявий барқарорликка солиқ юкининг таъсири. ISSN: 2545-0573.

2.38. Джамалов Хасан Нуманжанович. Корхоналар солиқ мажбуриятларининг шаклланиш модели хусусида. "PEDAGOGS" international research journal. Volume-32, Issue-1, April - 2023 ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995.

2.39. С.Чепель. Бюджет соҳасини тартибга солишнинг макроиктисодий тенденциялари ва иқтисодиёт учун унинг оқибатлари: эконометрик ёндашув. Ўзбекистон иқтисодиёти журнали, 2006 й, №3.

2.30. Ниязметов Исламбек Машарипович. Солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш орқали солиқ тизими барқарорлигини таъминлаш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент-2018, 70 б.

2.31. Кетова Татьяна Викторовна. Внутрихозяйственный анализ налоговой нагрузки в системе налогового анализа и контроля бизнес.

Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург – 2022. С.14.

2.32. Юрченко Вера Романовна. Регулирование налоговой нагрузки как фактора развития производства. Специальность 08 00 10 - финансы, денежное обращение и кредит Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2007. С. 15

2.33. Алимардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. И.ф.д. автореферати 23-бет, Т-2004.

2.34. Ваҳобов А., А.Жўраев. Солиқлар ва солиққа тортиш: Дарслик. – Т.: “Шарқ” нашриёти – 2009.

2.35. Ашурова Н.Б. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. И.ф.д. диссертацияси. – Т., 2018. - 247 б.

2.36. Жамолов И.З. Хуфиёна иқтисодиётни баргараф этишда солиқ механизмининг таъсири: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. – 30-б

2.37. Д.Р.Қурбанов Ўзбекистон республикасида сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг молиявий механизмларини такомиллаштириш. И.ф.д (DSc)... дис... автореферати. – Т.: 2020. -38 б.

2.38. Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. Диссертация автореферати. – Т., 2008. - 37 б.

2.39. Жўраев, А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари: Монография. – Т.: Фан, 2004. – 243 б.

2.40. Лукова, Л.Н., Букина, И.С. Налоговые системы зарубежных стран: учебник для бакалавриата и магистратуры. Юрайт. 2017. –428 с.

2.41. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Х. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2009. 556 б.

2.42. Нормурзаев У.Х. Солиқ имтиёзларининг самарадорлиги: назария, методология ва амалиёт. Дисс. автореферати. – Т., 2022. – 20. Б`

2.43. Ниязметов, И.М. Солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириш орқали солиқ тизими барқарорлигини таъминлаш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2018. – 40 б.

2.44. Рахмонов А., Сафаров У. Комплаенс и административные проблемы механизма НДС Узбекистана / Общество и инновации. 2, 7/S (авг. 2021).

2.45. Тошматов, Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. Монография. – Т.: Fan va texnologiya, 2008. – 204 б.

2.46. Тошматов Ш.А. Қўшилган қиймат солиғи. Монография. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2004. - 160 б.

2.47. Тошмурадова, Б. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2002. – 128 б.

2.48. Эргашев Рустам Ражабович. Солиқ сиёсатининг норасмий иқтисодиёт кўламини қисқартиришга қаратилган механизмларини такомиллаштириш иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати 2022й. 30 б.

3. Фойдаланилган бошқа адабиётлар.

3.1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасининг ахборотномаси.

3.2. <http://www.Soloq.uz>-(Давлат солиқ қўмитаси сайти)

3.3. <http://www.mf.uz>- (Молия вазирлиги сайти)

3.4. <http://www.stat.uz>-(Давлат статистика қўмитаси сайти)

3.5. <https://www.sciencedirect.com>

3.6. <http://www.doingbusiness.org> – (Doingbusiness – бизнес юритиш лойиҳаси).

3.7. <https://www.indexmundi.com> – (IndexMundi – бир нечта манбалардан тузилган батафсил мамлакат статистикаси, диаграммалар ва хариталарни ўз ичига олган сайт).

3.8. <https://taxfoundation.org> – (Солиқ фонди – Вашингтондаги таҳлил маркази).

3.9. <https://www.nalog.gov.ru> – (Россия Федерациясининг Федерал солиқ хизмати).

3.10. <https://davreestr.uz> – (Кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқларнинг давлат реестри).

3.11. <https://kadastr.uz> – (Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ҳузуридаги кадастр агентлиги сайти).

3.12. <http://www.gov.uz> - (Ўзбекистон Республикаси ҳукумати расмий сайти).

3.13. <http://www.lex.uz> – (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси).

3.14. <http://elibrary-data.imf.org>